

SOSYOLOJİ

ALANINDA ULUSLARARASI
ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖRLER

PROF. DR. VEHBİ BAYHAN
DOC. DR. MUHAMMET FIRAT

ARALIK
2023

SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2023

ISBN • 978-625-6760-65-3

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYOLOJİ

Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler

Aralık 2023

Editörler

PROF. DR. VEHBİ BAYHAN
DOC. DR. MUHAMMET FIRAT

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

HUZUREVİNDE YAŞAYAN YAŞLILARDA YAŞAM KALİTESİ: ÇORLU HUZUREVİNDEKİ YAŞLILAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Coşkun DİKBİYİK, Mihman KARAHAN..... 1

Bölüm 2

TOPLUMSAL EKOLOJİ KURAMINA GÖRE KENTLEŞMENİN SORUNLARI VE ÇÖZÜMLERİ

Çağrı ERYILMAZ..... 21

Bölüm 3

GENÇLERDE MADDE BAĞIMLILIĞININ SOSYOLOJİK NEDENLERİ

Vehbi BAYHAN..... 37

Bölüm 4

DOM GRUBU ÇİNGENELERDE AİLE YAPISI VE EVLENME SÜRECİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Muhammet FIRAT..... 45

Bölüm 5

MUĞLA MENTEŞE'DE YAŞAYAN 65 YAŞ ÜSTÜ BİREYLERİN SOSYAL, KÜLTÜREL, SANATSAL VE KİŞİSEL İHTİYAÇLARININ BELİRLENMESİ: BİR İHTİYAÇ ANALİZİ* ÇALIŞMASI

Sergender SEZER, Öner ÇELİKKALELİ, Selin BALLI, Aybike Ece TAŞOVA .. 63

Bölüm 6

KAPSAYICI VE EŞİTLİKÇİ YAPAY ZEKÂYA DOĞRU: TEKNOFEMİNİST BAKIŞ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet ELNUR..... 89

Bölüm 7

**TEKNOLOJİK-BİLİMSEL BİLGİ VE GÜNÜMÜZ TOPLUMLARINDA
BİLGİNİN MAKİNELERLE PAYLAŞILMASI (YAPAY ZEKA)**

Güney NAİR..... 113

Bölüm 8

TÜKETİM TOPLUMUNDA SOSYAL KARAKTER

Mehmet TAN..... 133

Bölüm 9

YİRMİBİRİNCİ YÜZYILDA SOSYOLOJİK TEORİ

Suna TEKEL..... 145

Bölüm 10

TÜRKİYE'NİN YAŞLI NÜFUS YAPISININ SOSYOLOJİK PROFİLİ

Vehbi BAYHAN..... 165

Bölüm 11

**ORTOPEDİK ENGELLİ BİREYLERİN BOŞ ZAMAN FAALİYETLERİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: BİNGÖL ÖRNEĞİ**

Nilüfer KALKAN, Muhammet FIRAT 181

Bölüm 1

HUZUREVİNDE YAŞAYAN YAŞLILARDA YAŞAM KALİTESİ: ÇORLU HUZUREVİNDEKİ YAŞLILAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Coşkun DİKBIYIK¹
Mihman KARAHAN²

1 Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
<https://orcid.org/0000-0002-2006-4787>

2 Sosyolog, , Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü mezunu,
<https://orcid.org/0009-0009-4919-599X>.

GİRİŞ

Dünya genelinde her geçen yıl yaşlı nüfusunun arttığı görülmektedir. Yaşlılık bedensel ve zihinsel olarak bir gerilemeyi ve sosyal ilişkiler bakımından yalıtılmışlığı beraberinde getiren bir dönem olarak kendisini göstermektedir. Bu nedenle yaşlılar özel bir bakıma ve ilgiye muhtaçtırlar. Bu bağlamda yaşlılara yönelik çeşitli sağlık kuruluşları ve yaşam destek üniteleri bulunmaktadır. Bunların içinde huzurevleri daha kapsamlı ve uzun süreli bakım ihtiyacını karşılayan kuruluşlar olarak ortaya çıkmışlardır. Evde bakımı imkânı olmayan yaşlılar huzurevlerine götürülmekte ya da bu yaşlılar kendi istekleriyle huzurevlerini tercih etmektedirler. Bir yaşam alanı olarak huzurevlerin sunduğu hizmetlerden yararlanan yaşlıların yaşam kalitesi ve memnuniyet durumu araştırma konusu olarak önem taşımaktadır.

Konuya ilişkin olarak yerel ölçekte ve ülke genelinde çeşitli araştırma ve çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmada ise Tekirdağ iline bağlı Çorlu Huzurevinde yaşayan yaşlıların durumu yaşam kalitesi bağlamında ele alınmıştır. Çalışma Çorlu Huzurevindeki yaşlıların yaşam koşullarını, beklentilerini ve memnuniyet durumlarını öğrenmek ve bu çerçevede ortaya çıkabilecek sorunları tespit etmek adına önem taşımaktadır. Araştırmanın temel varsayımı huzurevinde yaşayan yaşlıların sosyo-ekonomik ve kültürel düzeyleri ile yaşam kalitesi beklentileri ve memnuniyet seviyeleri arasında paralellik bulunduğu şeklindedir. Konuyla ilgili olarak literatür taraması yapılmış ve doğrudan Çorlu Huzurevine ilişkin spesifik bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışma Çorlu Huzurevi bağlamında yaşlılar üzerine yapılan ilk araştırma olma özelliği taşımaktadır. Araştırmada yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmış, Huzurevi'nde yaşayan 11'i erkek ve 9'u kadın olan toplam 20 yaşlı ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır.

Konu önce kuramsal çerçevede Yaşlılık ve Yaşam Kalitesi, Huzurevleri ve Yaşlılık başlıkları altında ele alınmış; sonra çalışmanın yöntemi hakkında bilgi verilmiş, Bulgular ve Değerlendirme başlığı altında incelenerek, Sonuç kısmıyla nihayetlendirilmiştir.

KAVRAMSAL/KURAMSAL ÇERÇEVE

Yaşam Kalitesi ve Yaşlılık

Yaşam kalitesi kavramı 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıkça kullanılmaya başlanmış mühendislik, fen ve sağlık bilimleri yanında ekonomi, şehir ve bölge planlaması, coğrafya, psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara konu olmuştur (Türksever, 2001: 13).

Yaşam kalitesi geniş bir anlam içeriğine sahip olması dolayısıyla ortak bir tanımı yapılamamışsa da Dünya Sağlık Örgütü'nün "kişinin kendi amaçlarına, beklentilerine, standartlarına ve çıkarlarına göre bir kültür ve

değer sisteminde kendi yaşamını algılaması” (World Health Organization, 1997:1) şeklindeki tanımı yaygın kabul görmektedir. Yaşam kalitesi bireylerin insan ve yaşam alanıyla ilişkilerinde kendisini göstermektedir. Bu durum fiziki çevreden, sosyal ilişkilere ve kamusal hizmetlerin kalitesine kadar uzanmaktadır (Sarı ve Kındap, 2018:44)

Yaşam kalitesinin incelenmesinde bazı temel objektif göstergeler göz önünde bulundurulmaktadır. Bunlar cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, gelir düzeyi, sağlık, sosyal destek, konut, iş yaşamı ve boş zaman değerlendirme olarak sıralanmaktadır (Boylu ve Paçacıoğlu, 2016). Ancak bu objektif göstergeler yanında yaşam kalitesinin kişinin öznel değerleri ve değerlendirmesiyle ilişkili bir yönü bulunmaktadır. Bu bağlamda yaşam kalitesi sunulan hizmetlerin bireyler ya da toplum tarafından nasıl algılandığının ölçümüne dayalı olarak kendisini gösterir (Türksever, 2001: 16).

İnsan yaşamının çeşitli evrelerinde önemli bir değerlendirme ölçütü olan yaşam kalitesi özellikle yaşlılıkta yaşam memnuniyeti şeklinde kendisi göstermektedir. Bu nedenle yaşlılıkta yaşam kalitesini yaşlıların yaşam memnuniyeti ile ilişkilendirilerek ele alınması yararlı olacaktır. Bunun için de yaşlanma ve yaşlılık kavramları üzerinde kısaca durmak gerekir.

Yaşlanma gerontoloji bilimine göre” kronolojik yaşın ilerlemesiyle çevresel koşullar altında yaşayan organizmada ya da yetişkin insanda meydana gelen düzenli değişiklikleri” içermektedir (Tuncay, 2012:85). Bu yönüyle yaşlılık, biyolojik, kronolojik, psikolojik ve sosyal yönden bir gerilemeyi ve olumsuzluğu ifade etmektedir. Biyolojik olarak yaşlılık, organizmadaki işlevlerin azalması ve hücrelerde meydana gelen kayıplar, kronolojik olarak doğumdan ölüme kadar olan yaş dönemleri, psikolojik olarak hissedilen yaşı, sosyal açıdan statü ve rol kayıplarına bağlı olarak yaşamdan geri çekilme ve toplumun kişiyi yaşlı olarak algılaması şeklinde görülmektedir (İçli, 2008: 31). Dolayısıyla insan ömrünün son basamağı olarak yaşlılık biyolojik ve fiziksel olarak bir gerileme, bireysel ve toplumsal beklenti düzeylerinde düşüş, toplumsal statü ve rollerde değer kaybı gibi negatif süreçlerin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmaktadır (Dikbıyık, 2020:338).

Yaşlılık döneminin ne zaman başlatılacağına ilişkin tam bir uzlaşma bulunmamakla birlikte Dünya Sağlık Örgütü 60-74 yaş arasını yaşlı, 75-89 yaş arasını ileri yaşlı, 90 ve üzerini ihtiyar kategorisinde değerlendirmektedir. Biyolojik bir ayrıma bağlı olarak yapılan bu değerlendirmeler çağa, bölgeye, toplumların gelişmiş düzeyine göre farklılaşabilmektedir (Kutsal, t. y.). Bunları istatistik verileri yanında insanların yaşam beklentilerinden de anlayabiliyoruz. Örneğin İşveçli bir kişinin ortalama 76,1 yıllık yaşam beklentisi süresine sahipken, Bangladeş’li biri için bu sürenin ortalama 56,9 yıl olduğu ifade edilmektedir (Tufan, 2016:132-133).

Dünya nüfusunun 2021 yılı itibariyle 7 milyar 831 milyon 718 bin 605 kişi, yaşlı nüfusun ise 764 milyon 321 bin 142 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Buna göre dünya nüfusunun %9,82ni yaşlılar oluşturmaktadır. Bu oran ülkelere göre değişmekle birlikte Türkiye 167 ülke arasında 68. Sırada yer almaktadır. Türkiye’de yaşlı nüfus olarak kabul edilen 65 ve üstü kişiler 2021 yılı itibariyle 8 milyon 245 bin 124 kişiye ulaşmıştır. Toplam nüfus içinde yaşlı nüfus oranı %9,7’ye tekabül etmektedir. Yaş grubu açısından incelendiğinde 65-74 yaş arası %64,7’ye, 75-84 yaş arası %27,3’e, 85 ve daha üstü ise %8 oranına karşılık gelmektedir. Yapılan nüfus projeksiyonlarına göre yaşlı nüfus oranının 2025’de %11, 2030’da %12,9, 2040’da %16,3, 2060’da ise %22,6 gibi giderek artan bir seyir takip edeceği ileri sürülmektedir (TÜİK Veri Portalı, 18 Mart 2022). Gelişen teknoloji ve sağlık koşullarındaki iyileşmelerle birlikte insan ömrünün uzadığı düşünülürse bu durumda giderek yaşlanan bir nüfus yoğunluğu ile karşılaşılacaktır. Bu durumda yaşlanma sadece bireysel bir sorun değil, toplumsal bir sorun olarak kendisini göstermektedir. Artık bireylerin yaşlanmasından çok toplumların yaşlanmasından söz edilmektedir. Böylece yaşlılık ayrıcalıklı bir “değer” olmaktan çok sorunlarla anılır dönem haline gelmiştir (Ceylan, 2016: 176).

Yaşlı nüfusun giderek artmasına paralel olarak toplumun yaşlılara karşı bakış tarzı ve tutumlarında da değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle endüstrileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme sürecinin çalışma koşulları ve yaşam biçiminde meydana getirdiği değişiklikler, geleneksel toplumlarda toplumun deneyimli, bilge kişilikleri, “ailenin ve toplumun saygın büyükleri” olan yaşlıları “üretken olmayan parazitler” e dönüştürmeye başlamıştır. Toplumun temeli ve ailenin vazgeçilmez unsuru olarak kabul gören yaşlılar, artık “tüeticiler” sıfatıyla aileye yük olarak görülmeye başlanmış ve yalnızlığa terk edilmişlerdir (Kalınkara, 2012:4). Batı toplumlarında daha belirgin olarak gözlemlen bu olumsuz tutum, yaşlılara saygı ve hürmeti önemli bir değer olarak gören Türkiye’de de bu sürece bağlı olarak gidererek yaygınlaşmaktadır. Bu durum yaşlıların rol ve statüleri yanında yaşam kalitesini ve yaşam memnuniyetini de azaltan faktörlerden biri olmaktadır.

Bu bağlamda gerek doğal yaşlanma sürecinin getirdiği dezavantajlar gerekse yeni yaşam koşullarının ortaya çıkardığı “atıl” yaşlı algısı konu üzerinde yeni arayışları ve sosyal politikaları gündeme getirmiştir. Bu da yaşlılarla ilgili sosyal politikaların yeniden gözden geçirilmesi ve yaşlı nüfusun yaşam koşullarını, yaşam kalitesi yönünden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Yaşlıların bakım, sağlık, barınma ve sosyalleşme ihtiyacına karşılık verecek kurumlarında geliştirilmesinin gerekliliği daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Huzurevleri bu ihtiyacı karşılayacak kurumlardan biri olarak giderek yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle yaşam kalitesinin kurumsal bir yapı olan huzurevleri kapsamında da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yaşlılar ve Huzurevleri

Huzurevleri muhtaç konumda bulunan yaşlı kişilerin huzurlu bir ortamda barındırılması, bakılması, korunması, tedavi edilmesi, psikolojik ve sosyal yönden gereksinimlerinin karşılanması için tesis edilen ve yatılı olarak hizmet sunan sosyal hizmet kuruluşlarıdır (Sevil, 2005:141).

Dünyadaki genel uygulamalara bakıldığında sürekli bakıma ihtiyaç duyan, tüm olanakları tükenen, kendi başına yaşamını sürdüremeyen, psikolojik ve sosyal açıdan yalnızlık çeken ve güvenlik ihtiyacı içinde olan yaşlılara huzurevinde hizmet verilmektedir. Huzurevlerini evinde bağımsız olarak yeterli imkânlarla sahip olduğu halde sürekli tıbbi tedavi gerektiren durumu olan, gerektiğinde yanlarında yardımcısı olmayan, hastaneye gidip gelişlerinde kendilerine refakat edecek kimsesi bulunmayan yaşlılarla, ekonomik yetersizliklerine bağlı olarak kendilerini geçindirebilecek kadar gelire sahip olmayan, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve ev işlerini yapabilecek kadar fiziksel gücü bulunmayan yaşlılar tercih etmektedir (Dönümcü, 2006: 44).

Huzurevlerinde ekonomik bakımdan yeterli imkâna sahip olduğu halde sosyal yoksunluk içinde bulunan yaşlılara ücretli, ekonomik bakımdan yeterli güce sahip olamayan kendisine bakabilecek kadar imkânı ve kimsesi bulunmayan yaşlılara ise ücretsiz hizmet verilmektedir (Yerli, 2017:1285). Huzurevlerinde kalan yaşlıların günlük ihtiyaçlarının dışında sağlık, psikolojik ve sosyal kaynaklı sorunlarının çözülmesine yardımcı olunur. Gerekli hizmetler doktor, hemşire, fizyoterapist, diyetisyen, psikolog gibi uzman kişiler tarafından verilir (Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2007).

Genel olarak yaşlıları huzurevlerine yönelten sebepler arasında kentte ailenin çekirdek aileye dönüşümü ile kendilerine evde yer verilmemesi, iş veya meslekten el çekmeleri dolayısıyla statü kaybına uğramaları, kent hayatının getirdiği yalnızlaşma, yaşa bağlı olarak fiziksel ve zihinsel gerilemeden kaynaklı yoksunluk, çocuklarıyla ya da torunlarıyla yaşadıkları kuşak çatışmasından kaynaklanan sorunlar, yoğun çalışma yaşamı sebebiyle ailenin bu hizmeti yeterince verememesi, yaşlı bakımının özel ilgi ve profesyonel hizmet gerektiren bir iş olması, ayrıca kendi sorumluluklarını taşımaları beklenen kişiler olarak kendilerini ailelere yük olarak görmek istememeleri gibi faktörler yer almaktadır (Ardahan, 2010: 30). Türkiye’de kamuya bağlı huzurevlerinin yanında özel huzurevleri de gelişmektedir. Bunların istatistiki bilgisi 2021 yılı itibarıyla Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün ilgili bülteninde verilmektedir.

Kamu, özel, diğer kamu kuruluşlarına ait huzurevleri sayısı, kapasiteleri ve bakılan yaşlı sayısı

Yatılı bakım huzurevleri 2021(Ocak)	Huzurevi sayısı	Kapasite	Bakılan kişi sayısı
Bakanlığımıza Bağlı Huzurevleri	160	16.334	13.970
Bakanlığımıza Bağlı Darülaceze (Yaşlı)	1	516	458
Diğer Kamu Kuruluşlarına Ait Huzurevleri	23	3.526	2.399
Özel Huzurevleri	261	17.044	10.744
TOPLAM	445	37.420	27.571
Bakanlığımıza Bağlı Huzurevleri Kapasitesine Dahil Olan Yaşlı Yaşamevleri	25	117	90
Gündüz Hizmet Veren Kuruluşlar	31	457	382

Kaynak: Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Görüldüğü gibi huzurevlerinin büyük çoğunluğunu Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı huzurevleri ile özel huzurevleri oluşturmaktadır. 2020 yılı verilerine göre toplam huzurevlerinin yaklaşık % 36'sı Bakanlığa bağlı, % 59'u ise özel huzurevleri olarak hizmet vermektedir. Bu kapsamda bakılan yaşlı sayısının %51'i Bakanlığa bağlı huzurevlerinde hizmet aldığı, %39'unun ise özel huzurevlerinde hizmet aldığı ifade edilmektedir (Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni, Şubat 2021, s.52).

Tekirdağ'da Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlı Süleymanpaşa Zübeyde Hanım Huzurevi, Çorlu Huzur evi, Malkara Huzurevi ve Yaşlı Bakım Merkezi bulunmaktadır. Bunun yanında Özel Tekirdağ Huzurevi ve Yaşlı Bakım Merkezi, Özel Yonca Trakya Huzurevi(Çerkezköy), Emirhan Bakımevi,(Çorlu), Bayıroğlu Özel Yatılı Bakım Merkezi(Çorlu) faaliyetlerini yürütmektedirler.

Araştırma konumuz olan yaşlıların barındığı Çorlu Huzurevi ise 2006 yılında açılmış toplam 80 kişilik kapasiteye sahiptir. Şuanda 19 kadın ve 59 erkek olmak üzere 78 yaşlıya hizmet vermektedir. Bunlardan 66 yaşlı normal 12 kişi ise özel bakım ünitesinde hizmet almaktadırlar. Yaşlılara konaklama, yemek, sağlık hizmetleri yanında psikolojik destek, geziler başta olmak üzere bazı sosyal ve kültürel faaliyetler alanında hizmet verilmektedir (HUZUREVİ/Huzurevi ve Bakımevi Rehberi, 27 Kasım 2023).

YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği uygulanmıştır. Görüşmeler Çorlu Huzurevinde yaşayan, iletişim kurabilen, işitme sorunu veya demansı olmayan 11'i erkek ve 9'u kadın yaşlı olmak üzere toplam 20 katılımcıyla gönüllülük esasına göre 2022 yılının Nisan ve Haziran ayları arasında yapılmıştır. Bu tarihler arasında Huzurevinde yaşayan toplam 80 yaşlıdan 24'ü kadın, 56'sı ise erkek olarak tespit edilmiştir.

Huzurevindeki toplam kadın sayısının toplam erkek sayısının yarısından daha az olmasına rağmen kadın katılımcılara da erkeklere yakın bir oranda yer yer verilerek değerlendirmede nisbi bir denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Katılımcılar için 8'i sosyo-demografik, 19'u ise yaşam kalitesi ve memnuniyetini ölçen toplam 27 sorudan oluşan görüşme formu hazırlanmış ve kendilerine birebir olarak uygulanmıştır. İlave sorularla katılımcıların yaklaşımları açığa çıkarılıp analiz edilmeye çalışılmıştır.

Görüşmeler katılımcıların konuya ilişkin olarak görüş ve düşüncelerini ifade etme noktasında kendilerini daha rahat hissetmeleri ve etki altında kalmamaları için kurum dışında ve izinli oldukları günlerinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler katılımcıların rızası ile kayıt altına alınmış ve ifadeleri olduğu gibi metne aktarılmıştır. Çalışmada kadın katılımcıların ifadeleri X, erkek katılımcıların ifadeleri ise Y rumuzu ile verilmiştir.

BULGULAR ve DEĞERLENDİRME*Tablo1: Çorlu Huzurevinde Yaşayan Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri*

<i>Sosyo-demografik ellikler</i>	<i>Kişi(n)</i>		
Cinsiyet		3 çocuk	3
Erkek	11	4 çocuk	5
Kadın	9	5 çocuk	0
<i>Toplam</i>	20	6 ve daha üstü	1
Yaş		<i>Toplam</i>	20
59-64 yaş arası	1	Meslek	
65-70 yaş arası	7	Memur	5
71-75 yaş arası	4	İşçi	5
76-80 yaş arası	2	Ev Hanımı	7
81-85 yaş arası	2	Serbest Meslek	1
86-90 yaş arası	1	Diğer	2
91 ve üstü	3	<i>Toplam</i>	20
<i>Toplam</i>	20	Gelir Durumu	
Doğum Yeri		Herhangi bir geliri var	16
Tekirdağ	10	Herhangi bir geliri yok	4
Tekirdağ dışı	10	<i>Toplam</i>	20
<i>Toplam</i>	20	Gelirin Kaynağı	
Medeni Hal		Emekli maaşı	11
Evli	5	Yaşlılık maaşı	4
Bekâr	3	Eşimden bağlanmış maaş	3
Dul	12		
<i>Toplam</i>	20	Çocuklarımdan	0
Çocuk Sayısı			
Çocukları yok	3	Gayrimenkul geliri	0
1 çocuk	2	Yanıt yok	2
2 çocuk	6	<i>Toplam</i>	20

Katılımcılar cinsiyet yönünden 11 erkek ve 9 kadından oluşmaktadır. Burada cinsiyet yönünden eşi vefat eden ve kendi özel işlerini yapabilme (temizlik, çamaşır, yemek gibi) yetisinden uzak olan yaşlı erkeklerin huzurevini daha çok tercih ettikleri yapılan görüşmelerden anlaşılmaktadır.

Katılımcıların yaşlarını tespit etmek için taban ve tavan yaşları belirlenmiş, bu doğrultuda elde edilen bilgiler tabloya aktarılmıştır. Buna göre taban yaş olarak kabul edilen 59-64 yaşları arasında 1, 65-70 yaşları arasında 7, 71-75 yaşları arasında 4, 76-80 yaşları arasında 2, 81-85 yaşları arasında 2, 86-90 yaşları arasında 1, 91 ve üstünde ise 3 katılımcının yer aldığı saptanmıştır.

Dolayısıyla her yaş aralığından araştırmaya katılım sağlanmıştır.

Araştırmadaki 20 katılımcının doğum yerlerinin tespit edilmesi amacıyla sorulan soruya verdikleri yanıt Tekirdağ doğumlu olanlar ve Tekirdağ doğumlu olmayanlar olarak eşit şekilde çıkmıştır. 10 yaşlı doğum yerini Tekirdağ, diğer 10 yaşlı ise doğum yerini Tekirdağ dışı olmak üzere genellikle Bulgaristan göçmeni olarak yanıtlamıştır. Tekirdağ doğumlu olanların ise doğum yerleri Tekirdağ'ın ilçeleri olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla katılımcılar çoğunlukla Tekirdağ doğumlu ve balkan göçmenlerinden oluşmaktadır.

Medeni durum yönünden katılımcıların 12'si dul olduğunu, 3'ü hiç evlenmediğini, diğer 5 katılımcı ise hâlâ evli olduğunu belirtmiştir. Evli olan 5 katılımcıdan 1'i bazı özel sebeplerden dolayı eşiyle ayrı yaşadığını, diğer evli 2 çift ise Çorlu Huzurevinde tanışarak evlendiklerini ve yaşamlarına Çorlu Huzurevinde devam ettiklerini söylemişlerdir. 92 yaşındaki dul olduğunu söyleyen Y katılımcısı "*dört evlilik yapıp, boşandım. 23 yıl yalnız yaşadım. Param olmadığı için 10 yıldan fazla bir süredir bu huzurevinde yaşıyorum*" cevabını vermiştir.

Katılımcıların çocuk sayısının bekâr olan 3 kişi dışında 2-4 arasında değiştiği saptanmıştır. Evli olup çocuğu olmayan 73 yaşındaki Y katılımcısı durumunu şöyle ifade etmiştir; "*Huzurevine gelmeden önce evli değildim, huzurevine görme engelli olduğum için ihtiyaçlarımı karşılayamamamdan dolayı arkadaşlarım vasıtasıyla geldim. Huzurevine geldikten 2 sene sonra 63 yaşındayken benim gibi görme engelli olan X kişisi ile evlendim. Eşimle birlikte sağlıklı uzun bir yaşam sürdürmek istiyorum.*"

Eğitim durumunu saptamak amacıyla hazırlanan sorunun seçenekleri ise sekiz yıllık zorunlu eğitim göz önüne alınmaksızın düzenlenmiştir. Buna göre 20 katılımcıdan sadece 1 kişinin okur-yazar olmadığı, 8 kişinin de ilkokul mezunu olmaksızın okur-yazar olduğu saptanmıştır. Okuryazar olduğunu söyleyen 80 yaşındaki X kişisi "*Huzurevine geldiğimde okumam yazmam yoktu. Okumayı burada huzurevindeki okuma yazma kursunda öğrendim*" ifadesinde bulunmuştur. İlkokul mezunu olanlar 5 kişi iken, 4 kişi ortaokul, kalan 2 kişi ise yüksekokul mezunu olduğunu söylemiştir. Yüksekokul mezunu olan katılımcıların biri mikrobiyoloji uzmanı diğeri ise mühendis olduğunu ifade etmiştir. Yüksekokul mezununu olan 2 kişi dışarda tutulursa, katılımcıların bir kısmı okul okumayıp sonradan okuma yazma öğrenen, diğer kısmı ise ilk ve ortaokul düzeyinde eğitim gören yaşlılardan oluşmaktadır.

Meslek yönünden 9 kadın katılımcıdan 7'si ev hanımı, diğer 2'si memur olduklarını belirtmişlerdir. Erkekler ise 1'i serbest meslekle uğraştığını, 5'i işçi, 3'ü memur ve kalan 2 kişi de diğer ifadesini kullanmışlardır. Yapılan

mülakat sonucunda mesleğini diğer olarak ifade eden kişilerden 1'inin Kıbrıs gazisi olduğu, diğerinin de balcılık yaptığı öğrenilmiştir. 89 yaşındaki Mikrobiyoloji uzmanı olan X yaşlısı “ *hayatı ve yaşamayı sevdiğim için emekli olduktan sonra özel bir hastanede mikrobiyoloji uzmanı olarak çalışmaya devam ettim*” ifadesinde bulunmuştur. Mesleki yönden kadınların 2'si hariç diğerlerinin ev hanım oldukları, erkeklerin ise görece iyi durumda bulunan mikrobiyoloji uzmanı hariç tutulursa katılımcıların daha düşük statülü meslekleri icra ettikleri söylenebilir.

Gelir durumu konusunda katılımcılardan 16'sı geliri olduğunu 4'ü ise geliri olmadığını söylemiş 2 kişi ise yanıt vermemiştir. Geliri olduğunu ifade eden 16 kişiden 11'i emekli maaşı, 2'si eşinden bağlanmış maaşı, 1'i emekli maaşı yanında eşinden bağlanmış maaşı aldığını ifade etmiştir. Yanıt vermeyen 2 kişiden biri Gazi maaşı aldığı diğerinin ise evli olup eşinin maaşı olduğu mülakat sonucu tespit edilmiştir. Herhangi bir geliri olmadığını ifade eden 4 kişi yaşlılık maaşı aldığını fakat bunun bir gelir sayılmayacağı, herhangi bir gelirleri olmadığı için bu aylığın kendilerine verildiğini belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük bir kesiminin varlıklı olmayan, düşük gelirli işlerden emekli olan emekli maaşıyla ya da yaşlılık maaşıyla geçinen kimseler olduğu görülmektedir.

Sosyo-demografik özellikler bakımından genel olarak değerlendirildiğinde katılımcıların; cinsiyet yönünden temsil imkânı göz önünde tutularak dengeli seçildiği, her yaş aralığında bulunan yaşlılardan oluştuğu, çoğunlukla Tekirdağlı ve balkan göçmeni oldukları, çoğunun eşinin vefat ettiği, 2-4 arasında değişen sayıda çocukları olduğu, eğitim düzeyleri okur yazar ve ilköğretim seviyesinde bulunduğu, büyük bir çoğunlukla ev hanımı (kadınlar), işçi ve alt düzeyde memur(erkekler) olarak çalıştıkları, gelir durumu olarak çoğunun emekli maaşı aldıkları tespit edilmiştir

Tablo 2: Katılımcıların huzurevi yaşamına ilişkin genel değerlendirmeleri

Sorular	Kişi (n)				
Huzurevine gelmeden önce kiminle yaşıyordunuz?		11-15 yıl	6		
		16-20 yıl	0		
		20 yıl ve üstü	6		
		Yanıt yok	2		
		<i>Toplam</i>	20		
Eşimle	4	Kaç yıldır buradasınız?			
Çocuklarımla	5				
Akrabalarımın evinde	1				
Yalnız yaşıyordum	9				
Diğer	1				
<i>Toplam</i>	20	2 Yıldan az Bir süredir	1		
Sizi huzurevine kim getirdi?		2-5 Yıl Arası	10		
		6-10 Yıl Arası	4		
		10 Yıldan fazla bir süredir	5		
		<i>Toplam</i>	20		
		Kendim geldim	8	Huzurevine geldikten sonra yakınlarınız sizi arıyor mu?	
Çocuklarım getirdi	7				
Akrabalarım getirdi	0				
Komşularım getirdi	1				
Diğer	4				
<i>Toplam</i>	20	Aramıyorlar	7		
Başka bir huzurevinde kaldınız mı?		Bazen	1		
		<i>Toplam</i>	20		
		Evet	1	Huzurevine gelmeden önce düşünceleriniz nasıldı?	
		Hayır	19		
		<i>Toplam</i>	20		
Huzurevine neden geldiniz?		Olumlu	8		
		Olumsuz	8		
		Kararsızım	4		
		<i>Toplam</i>	20		
		Eşimden ayrıldığım İçin	0	Huzurevine ilk geldiğinizde düşünceleriniz nasıldı?	
Eşim öldüğü için	3				
Çocuklarım bakmadığı İçin	2				
Param olmadığı için	3				
Yalnızlıktan	7				
Eşimle birlikte geldim	2	Olumlu	16		
Diğer	3	Olumsuz	1		
<i>Toplam</i>	20	Kararsızım	3		
Kaç yıldır yalnız yaşıyorsunuz?		<i>Toplam</i>	20		
		Huzurevi ile ilgili şimdiki duygu ve düşünceleriniz nasıl?		Olumlu	19
				Olumsuz	1
				<i>Toplam</i>	20
				1-5 yıl	4
6-10 yıl	2				
<i>Toplam</i>	20	<i>Toplam</i>	20		

Toplam 20 yaşlıyla yapılan görüşmede 9 kişi huzurevine gelmeden önce yalnız yaşadığını ifade etmiştir. Huzurevine gelmeden önce yalnız yaşayanların haricinde 4 kişi eşile, 5 kişi çocuklarıyla, 1 kişi akrabalarıyla yaşadığını, 1 kişi de diğer yanıtını vermiştir. Diğer yanıtını veren yaşlının huzurevine gelmeden önce babası ve üvey annesiyle birlikte yaşadığı yapılan mülakatla tespit edilmiştir. Katılımcıların, yarıya yakınının yalnız yaşadığı düşünülürse huzurevine gelmeden önceki hayatlarında güçlüler yaşadıkları ve sosyal desteğe muhtaç oldukları görülmektedir.

“Huzurevine sizi kim getirdi?” sorusuna 8 kişiden kendim, 7 kişiden *çocuklarım*, 1 kişiden *komşularım* ve 4 kişiden de *diğer* yanıtı alınmıştır. Diğer yanıtını veren 4 yaşlının 2’si mahalle muhtarı aracılığıyla getirildiğini diğer 2’si de çift olduklarını ve beraber gelmek istediklerini belirttiler. 71 yaşındaki Bulgaristan göçmeni Y kişisi “*huzurevine eşimin ısrarı üzerine beraber geldik. Sizlere daha fazla hizmet edemeyeceğim diyerek huzurevi fikrini kafamıza soktu. Geldiğim için eşimi dinlediğim için çok memnunum. Eşimle beraber ölene kadar burada mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamak istiyorum*” demiştir. 69 yaşındaki Y kişisi ise bu soruya “*Arkadaşımınla beraber gelmiştim buraya görünce beğenmeyip geri gittim. Daha sonra muhtar yazdırdı, geldim. Ölse kapımızı tıklatan yok*” şeklinde cevap vermiştir. Katılımcıların önemli bir kesiminin toplumsal bağının zayıf ve yeterli sosyal destekten yoksun oldukları anlaşılmaktadır. Bu anlamda huzurevi onlar için sığınılan güvenilir bir liman olarak işlev görmektedir.

Çorlu Huzurevinde görüşme yapılan 20 yaşlının 19’unun daha önce başka bir huzurevinde kalmadığı, 1’inin ise Çorlu Huzurevine başvurusu sonuçlanana kadar Tekirdağ Zübeyde Hanım Huzurevinde kısa bir süre kaldığı belirlenmiştir. Dolayısıyla katılımcıların huzurevi tecrübesini Çorlu Huzurevinde yaşadıkları görülmektedir.

Huzurevinde görüşmeler yapılan yaşlıların huzurevine gelme nedenlerinin başında yalnızlık duygusu yatmaktadır. 3 kişi eşim öldüğü için, 2 kişi çocuklarını bakmadığı için, 3 kişi parasızlıktan, 7 kişi yalnızlıktan ve 2 kişi de eşiyile birlikte huzurevini tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Kalan 3 kişi ise diğer yanıtını vermiştir. Yapılan mülakatla diğer yanıtını veren 3 kişinin sağlık endişesi dolayısıyla huzurevini kendilerinin seçtiği tespit edilmiştir. Çocukları kendisine bakmayan 69 yaşındaki X yaşlısı; “*eşim vefat ettikten sonra oğlumla ve gelinimle yaşamaya başladım, görme engelli olduğum için gelinim bana bakmak istemediğinden beni buraya getirdiler. Huzurevine dul olarak geldim ancak benim gibi görme engelli olan birine âşık oldum. Sonrasında huzurevinde muhteşem bir düğün ile evlendik. Şu an iyi ki de huzurevine gelerek hayatımın aşkını buldum diyorum. Sağlık, mutluluk, ikinci baharın hep sürmesini temenni ediyorum*” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. 65 yaşındaki X kişisi şu ifadelerde bulunmuştur; “*Bir kızım var şehir dışında yaşıyor. Oğlum ile beraber yaşıyorken ruhsal problemleri olduğu için beraber daha fazla yaşayamayacağımızı anladığımız için eşim ve ben evimizi de ona bıraktık ve beraber huzurevine yerleşme kararı aldık*” Diğer bir yaşlı ise “*para bitti aşkta bitti*” ifadesinde bulunarak eşiyile arasındaki aşkın parasızlık yüzünden bittiğini ve eşinin çocuklarının yanında yaşamaya başlaması nedeniyle Çorlu Huzurevine yerleştiği söylemiştir. Belli bir yaşın üzerinde ve eşi vefat etmiş erkek yaşlılar, kendilerine bakabilme bilgisinden ve gücünden yoksun oldukları için huzurevini tercih etmişlerdir. Yapılan görüşmeler sırasında huzur evini tercihte maddi sıkıntıların yanında,

yaşlılıkta yaşanan yalıtılmışlığın ve yalnızlık duygusunun önemli bir etkisi bulunduğu görülmüştür.

Yaşlıların kaç yıldır yalnız yaşadıklarını öğrenmek amacıyla sorulan soruya 2 kişi yanıt vermemiştir. Bunlardan birinin eşinin ölmediği diğerinin ise huzurevine gelene kadar hiç yalnız yaşamadığı tespit edilmiştir. 6 kişi 20 yıl ve daha üstü bir süre, 6 kişi 11-15 yıl, 2 kişi 6-10 yıl, 4 kişi de 1-5 yıl gibi bir süredir yalnız yaşadıklarını belirtmişlerdir. 68 yaşındaki hiç evlenmemiş ve 35 yıldır yalnız yaşayan Y kişisi “*Yalnızlık Allah’a mahsustur.*” yanıtını verdikten sonra duygusallaşıp ağlamaya başlamıştır. Görüşmenin devamını “*üvey annem bana bakmıyordu. Hiç akrabam kalmadı. Para için buraya beni görmeye geliyorlardı onlarla kavga ettim artık gelmiyorlar*” diyerek bitirmiştir. Elde edilen sonuçlar Çorlu Huzurevi yaşlılarının çoğunluğunun uzun bir süredir yalnız yaşadıklarını göstermektedir. Yalnız yaşamının zorlukları onları görece rahat yaşam koşullarının olduğu huzurevinde yaşamaya yönlendirmiştir. Bu durum yaşlıların huzurevindeki memnuniyetlerini en üst düzeye çıkaran bir unsur olmaktadır.

Katılımcıların Huzurevindeki bulunma sürelerini öğrenmek amacıyla sorulan soruya 10 kişi 2-5 yıl arasını, 4 kişi 6-10 yıl arasını, 5 kişi 10 yıldan fazla bir süre ve 1 kişi de 2 yıldan az şeklinde cevap vermiştir. Katılımcıların farklı düzeydeki yıl aralıklarında huzurevi deneyimi olan kişilerden oluştuğu görülmektedir

Yakınlarıyla görüşme derecesini saptamak amacıyla sorulan sorudan elde edilen sonuçlara göre 12 kişinin yakınları tarafından arandığı, 7 kişinin aramadığı, 1 kişinin ise yakınları tarafından bazen arandığı öğrenilmiştir. Katılımcıların önemli bir kesimini yakınları arasalar bile hiç aranmayan katılımcıların bulunması yaşlıların sosyal bağ ve desteğinin zayıf olduğunu göstermektedir.

Huzurevi hakkındaki genel olarak toplumda beliren bazı yargılar bulunmaktadır. Bu nedenle katılımcılara huzurevine gelmeden önceki düşünceleri sorulmuştur. Huzurevine gelmeden önce huzurevi hakkında 8 katılımcı olumlu, 8 katılımcı olumsuz düşündüklerini ifade etmiş 4 katılımcı da kararsız kalmıştır. 74 yaşındaki Y kişisi ise “*hiçbir olumsuz düşüncem yoktu, ünlülerin bile kaldığını öğrenince internetten araştırmalar yaptım, beğendim ve geldim*” ifadesinde bulunmuştur. Huzurevine geldikten hemen sonraki duygu ve düşünceleri sorulduğunda ise 16 kişi olumlu, 1 kişi olumsuz ve 3 kişi de hâlâ kararsız olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla huzurevine gelmeden önceki olumsuz yaklaşımlar büyük ölçüde olumluya dönüşmüştür.

Çorlu huzurevindeki yaşlıların huzurevi hakkında şuanaki duygu ve düşüncelerini saptamak amacı ile sorulan soruya 19 kişi olumlu, sadece 1 kişi olumsuz yanıt vermiştir. Buna göre katılımcıların tamamına yakınının

huzurevi hakkında olumlu düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. 65 yaşındaki X kişinin “*ev işlerinden çok sıkılmıştım gelirimiz de ancak bize yetiyordu. Buraya geldiğimizden beri eşim ve bende ne temizlik ne de yemek kaygısı kaldı. Her şey ayağımıza geliyor, temizliğimiz yapılıyor, çamaşırlarımız yıkanıp ütülenerek veriliyor. Bunlardan kurtularak günlük bütün zamanımı kendime ayırabiliyorum*” şeklindeki ifadesi olumlu düşünenlerin görüşlerine örnek olarak verilebilir. Huzurevi ile ilgili olumsuz düşünen 74 yaşındaki Y kişisi “*bazı kişilere psikiyatrik haplar veriliyor bu kişilerin paraları kullanılıyor olabilir*” kuşkulu ifadelerinde bulunmuştur.

Katılımcıların huzurevine ilişkin değerlendirmeleri, huzurevi öncesi yaşamlarıyla huzurevi yaşamları arasındaki karşılaştırmaya dayanmaktadır. Huzurevine gelmeden önce belli bir yoksunluk içinde, sosyal bağı ve desteği azalmış bir şekilde yaşayan, yalnızlık çeken, yaşlılığa bağlı olarak yaşamı yeterli ve sağlıklı bir şekilde sürdüremeyen katılımcılar başlangıçta bazı tereddütleri olsa da zaman içerisinde huzurevinin sağladığı imkânlar ve sosyal ortamdan yararlanmışlardır. Bu durum onların huzurevi yaşamına ilişkin memnuniyet derecelerini artıran bir faktör olmuştur.

Huzurevi hakkındaki olumlu düşüncelerin test edilmesi, yaşam kalitesi ve memnuniyet düzeylerinin somut olarak ölçülmesi bağlamında Tablo 3’de görüldüğü gibi katılımcılara doğrudan yaşadıkları ortamla ilgili spesifik sorular sorulmuştur.

Tablo 3: Katılımcıların memnuniyet düzeyleri

Sorular	Kişi(n)	Huzurevinin yıkanma/duş koşullarından memnun musunuz?	
Çorlu huzurevinde kaç kişilik odada kalıyorsunuz?		Hiç memnun	-
Tek kişilik oda	8	değilim	-
İki kişilik oda	10	Memnun değilim	-
Aile bölümü	2	Memnunum	2
<i>Toplam</i>	20	Çok memnunum	18
Huzurevinin bakımından memnun musunuz?		<i>Toplam</i>	20
Hiç memnun	-	Huzurevinde sağlığınıza gösterilen ilgiden memnun musunuz?	
değilim	-	Hiç memnun	-
Memnun değilim	-	değilim	-
Memnunum	4	Memnun değilim	-
Çok memnunum	16	Memnunum	1
<i>Toplam</i>	20	Çok memnunum	19
Huzurevinin temizliğinden memnun musunuz?		<i>Toplam</i>	20
Hiç memnun	1	Huzurevindeki personelin davranışlarından memnun musunuz?	
değilim	-	Hiç memnun	-
Memnun değilim	-	değilim	-
Memnunum	3	Memnun değilim	-
Çok memnunum	16	Kararsızım	1
<i>Toplam</i>	20	Memnunum	2
Huzurevinin yemeklerinden memnun musunuz?		Çok memnunum	17
Hiç memnun	-	<i>Toplam</i>	20
değilim	-	Huzurevindeki arkadaşlıklardan memnun musunuz?	
Memnun değilim	-	Hiç memnun	-
Memnunum	1	değilim	-
Çok memnunum	19	Memnun değilim	2
<i>Toplam</i>	20	Kararsızım	1
		Memnunum	3
		Çok memnunum	14
		<i>Toplam</i>	20

Huzurevinden beklenti ve şikâyetleriniz?

Memnun, beklenti ve şikâyeti yok	11
Memnun, ama daha fazla sosyal aktivite istiyor	8
Yorum yok	1
<i>Toplam</i>	20

Yaşam kalitesi ve memnuniyet düzeylerini artıran unsurlardan biri de içinde yaşanan ortam ve mekândan yararlanma olanak ve fırsatlarıdır. Katılımcıların bu kapsamdaki değerlendirmeleri şöyledir:

Yaşlılara kaç kişilik odalarda kaldıklarını sorduğumuzda 8 kişi tek kişilik oda da 10 kişi iki kişilik oda da 1 evli çift ise aile bölümünde kaldığını belirtmiştir. Çorlu huzurevinde tek kişilik odada kalabilmek için isim listesine ismini yazdırıp sıranın gelmesini beklemek gerektiği, geri kalan odaların hepsinin iki kişilik odalar olduğu öğrenilmiştir. Yapılan görüşmelerde tek kişilik odalar tercih sebebi olmakla birlikte iki kişilik odalarda birbiriyle uyum sağlayan kişilerin kaldığı görülmüştür. Bu durumun memnuniyeti artıran bir faktör olduğu ve bu nedenle yaşlılar arasında önemli sorunlar yaşanmadığı anlaşılmıştır.

Görüşme yapılan 20 yaşlının 16'sı huzurevinin bakımından genel olarak çok memnun olduğunu, 4 kişi ise sadece memnun olduğunu belirtmiştir. 82 yaşındaki Y yaşlısı *"eskiden huzurevi yoktu. Allah kimseyi nankör etmesin. Burada bazıları çok nankör ve cahiller. 15 yıl Almanya'da kaldım ben. Avrupa bizden medeniyeti öğrendi şimdi de bize satıyor. Gençler şu an en güzel günleri yaşıyor. 50 yaşındaki felçli kızıma para gönderiyorum. Eskiden çok yakışıklıydım, pala bıyıklıydım"* diyerek cüzdanından fotoğrafını çıkarıp göstermek isteyen yaşlı bu memnuniyeti gösteren tipik bir örnek olmaktadır.

Huzurevinin temizliği ile ilgili konuda ise 16 katılımcı çok memnun olduğunu, 3 katılımcı memnun olduğunu, 1 katılımcı ise personel yetersizliğinden bahisle hiç memnun olmadığını dile getirmiştir.

Huzurevinin yemekleri ile ilgili olarak da katılımcılardan 19'u çok memnun, kalan 1 katılımcı ise memnun olduğunu belirtmiştir. Aksine bir görüş bildiren katılımcı olmamıştır.

Yıkanma/duş koşullarından memnuniyetlerini ölçmek amacıyla sorulan soruya karşılık olarak 18 kişi çok memnun, 2 kişi memnun olduğunu belirtmiştir. Yapılan mülakatta yıkanma/duş koşullarının talepler üzerine iyileştirilmiş olduğu, önceden haftada sadece 2 gün sıcak su bulunduğu, şimdi ise her gün sıcak suyun mevcut olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Sağlık durumlarına gösterilen ilgiden memnuniyetlerini ölçmek amacıyla sorulan soruya aynı yemek konusunda olduğu gibi 19 kişi sağlığına gösterilen ilgiden çok memnun olduğunu, 1 kişi ise sadece memnun olduğunu belirtmiştir.

Katılımcıların kurumdaki personelin davranışlarına yönelik memnuniyetleri konusunda 17 yaşlı çok memnun olduğunu, 2 yaşlı memnun olduğu-

nu, 1 yaşlı ise kararsız kaldığını belirtmiştir. Katılımcıların tamamına yakınının kurum personellerinin kendilerine karşı olan tutumlarından memnun oldukları tespit edilmiştir.

Katılımcılara Huzurevindeki arkadaşlıklardan memnun olup olmadıkları şeklinde sorulan soruya soruya 14 yaşlı çok memnun olduğunu, 3 yaşlı memnun olduğunu, 1 yaşlı kararsız kaldığını, 2 yaşlı ise memnun olmadığını belirtmiştir. Yapılan mülakatta memnun olmayan katılımcılar huzurevindeki diğer yaşlıların çok cahil ve geri kalmış bireyler olduklarını ifade etmişlerdir. Bu yaklaşım yaşlılar arasında eğitim ve kültür düzeyi bakımından bir farklılığa da işaret etmektedir.

Katılımcıların huzurevindeki barınma, bakım, temizlik, yemek, duş, sağlık gibi hizmetlerden, huzurevi personelinin tutumundan ve arkadaş ilişkilerinden oldukça memnun oldukları görülmektedir. 2 kişinin arkadaşlık ilişkilerinden memnun olmaması eğitim düzeyi ve kişisel nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu yüksek memnuniyet durumu katılımcıların yaşam kalitesini yükselten bir unsur olarak kendisini göstermektedir.

Son olarak Çorlu Huzurevinde görüşme yapılan 20 katılımcı yaşlıya huzurevinden beklentileri ve şikâyetleri sorulmuştur. Alınan yanıtlara göre 11 kişi Çorlu Huzurevinden çok memnun olduğunu ve hiçbir şikâyeti olmadığını belirtmiştir. 1 kişi bu konuda yorum yapmak istememiştir. Yorum yapmak istemeyen yaşlının Çorlu Huzurevi ile ilgili sorduğumuz diğer sorulara çoğunlukla olumsuz yanıtlar vermiş olduğu tespit edilmiştir. Kalan 8 kişi ise genel olarak memnuniyetlerini belirtip daha fazla sosyal aktivite, güvenlik, sağlıklı yaşam gibi cevaplar vermişlerdir. 92 yaşındaki Bulgaristan göçmeni Y kişisi ise bu soruya *“yaşlı olduğum için aklım pek iyi değil, unutuyorum. Ailem 2.Dünya savaşında sürgün edildi. Kızım Bulgarlar tarafından 29 yaşında öldürüldü. Beni buraya çocuklarım getirdi. Bu huzurevi olmasaydı şimdiye kadar yaşayamazdım ”* yanıtını vererek adeta konuya özet olabilecek bir açıklama yapmıştır.

SONUÇ

Dünya nüfusunu giderek yaşlanması ve bunun Türkiye'ye yansımaları yaşlı nüfusun önemli bir sorun olarak görülmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda fiziksel, biyolojik, bilişsel ve sosyal yönden dezavantajlı bir kesim olan yaşlıların yaşam kalitelerini yükseltmek adına yeni arayışlar ve bu çerçevede kurumsal yapılar oluşturulmaya başlanmıştır. Huzurevlerinin yaşlıların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan ve yaşam gereksinimlerine cevap veren kurumlar olarak yaygınlaştığı görülmektedir.

Bu çalışmada Tekirdağ iline bağlı Çorlu Huzurevindeki yaşlılar üzerine yarı yapılandırılmış mülakat tekniğine dayalı olarak yaşam kalitesi bağlamında bir araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmada huzurevinde yaşayan yaşlıların sosyo-ekonomik yönden alt gelir ve eğitim durumuna sahip oldukları, özellikle sosyal destekten yoksun ve çoğunlukla sosyal yoksunluk içinde bulunan yaşlıların huzurevini tercih ettikleri görülmüştür.

Katılımcıların yarısının huzurevine gelmeden önce kurumsal bir yapı olarak huzurevi hakkında olumsuz düşüncelerin huzurevi ortamındaki ilişkilere bağlı olarak büyük ölçüde olumlu yönde değiştiği görülmüştür. Daha önce yaşadıkları yoksulluk ya da yoksunluk huzurevi ortamındaki yaşam koşullarının görece elverişliliği sayesinde büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu durum Çorlu Huzurevinde yaşayan yaşlıların memnuniyet düzeylerini ve bu kapsamda yaşam kalitelerini artıran bir unsur olarak kendisini göstermiştir.

Huzurevinde kalan yaşlıların barınma yeme, içme, temizlik gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasından, sağlıklarına gösterilen ilgiden huzurevi personelinin yaklaşımından ve arkadaşlık ilişkilerinden memnun oldukları tespit edilmiştir. Burada daha önceki konumlarıyla huzurevindeki kendilerine sağlanan yaşam koşullarının görece elverişliliği bu memnuniyeti artıran bir unsur olmuştur. Bu kıyaslamaya bağlı olarak yaşlıların huzurevinden beklentileri ve memnuniyet düzeyleri artmış ve yaşam kalitesi algıları olumlu yönde şekillenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada yaşlıların sosyo-ekonomik ve eğitim-kültür düzeyleri ile yaşam kalitesi algıları arasında olumlu bir ilişki bulunduğu, katılımcılar arasında çok az sayıda memnuniyetsizlik ve olumsuz değerlendirmelere rastlansa da yaşlıların huzurevinden memnuniyet düzeylerinin oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum Çorlu Huzurevindeki yaşlıların yaşam kalitesi algısının da yüksek olduğunu göstermektedir.

Burada hizmet alan yaşlı profiline, eğitim ve sosyo-ekonomik düzeylerine göre yaşlı bireylerin taleplerinin ve beklentilerinin farklı olacağı göz önünde bulundurularak gerekli düzenlemelerin yapılması ve eğitim ve sosyal aktivitelere daha çok yer verilerek kültürel sermayelerinin artırılması memnuniyet düzeyini ve yaşam kalitesini artıran bir unsur olacaktır. Bu bağlamda giderek yaygınlaşan ve yaşlı kesimler için önemli bir yaşam alanı haline gelen huzurevlerinin sayısının ve hizmet kalitesinin artırılmasında gelecekte daha da yoğunlaşacak olan yaşlı kuşak adına yarar bulunmaktadır.

Kaynakça

- Ardahan, M. (2010). Yaşlılık ve huzurevi. *Aile ve Toplum Eğitim Kültür ve Araştırma Dergisi*, 5 (20), 25-32.
- Boylu, A. A. ve Paçacıoğlu, B. (2016). Yaşam kalitesi ve göstergeleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(15), 137-150. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.266011>
- Ceylan, H. (2016). Toplumsal yaşlanma ve yaşlılık sosyolojisi, *Yaşlılık sosyolojisi* ed. Harun Ceylan, (169-178). Ankara :Nobel Yayıncılık.
- Dıkbıyık, C. (2020). Yaşlılar, *Sosyal hizmetin temel konuları* ed. Enver Sinan Malkoç, (335-352) Ankara: Grafiker Yayınları.
- Dönümcü, Ş. (2006). Yaşlı ve sosyal hizmetler. *Türkiye Fiziksel Tıp Rehabilitasyon Dergisi* 52. (Özel Ek A). 42-46.
- Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni (Şubat 2021). https://www.aile.gov.tr/media/73073/ey-hgm_istatistik_bulteni_subat2021.pdf adresinden 07.29.2022 tarihinde alındı.
- Huzurevi/Huzurevi ve Bakımevi Rehberi (Kasım 2023). <https://huzurevleri.net/huzurevi/tekirdag/tekirdag-corlu-> adresinden 25.10.2023 tarihinde alındı.
- İçli, G. (2008). Yaşlılar ve yetişkin çocuklar. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1 (1), 29-38.
- Kalınkara, Velittin (2012), “Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Yaşlı: Yaşlının Statüsü ve Geleceği. International Symposium on Relations of Turkey-Belgium and Co-Exhibition of Turkish Arts. June 03-07 2012. Brussels, Belgium. <https://docplayer.biz.tr/647507-Geleneksel-toplumdan-modern-topluma-yasli-yaslinin-statusu-ve-gelecegi-1.html> adresinden 20 10.2023 tarihinde alındı.
- Kutsal, Y. G. (t. y.). Yaşlanan dünyanın yaşlanan insanları. <https://www.geriatri.org.tr/SempozyumKitap2011/3.pdf> adresinden 12.10. 2023 tarihinde alındı.
- Sarı, V. İ. & Kındap, A. (2018). Türkiye’de kentsel yaşam kalitesi göstergelerinin analizi. *Sayıştay Dergisi*, (108), 39-72.
- Sevil, H.T. (2005). *Yaşlılığın sosyal anatomisi*, Ankara: Sabev Yayınları,
- Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü (2007). Türkiye’de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı. <https://www.aile.gov.tr/media/33628/turkiyede-yasli-larin-durumu-ve-yaslanma-ulusal-eylem-plani.pdf> adresinden 15.10.2023 tarihinde alındı.
- Tufan, İ. (2016). *Antikçağdan günümüze yaşlılık ve yaşlanma*. İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Tuncay A. Can (2012). Geciken yaşlılık ve zorunlu emeklilik üzerine. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 2(2), 84-102.
- TÜİK Veri Portalı, (18 Mart 2022). İstatistiklerle Yaşlılar,2021 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2021-45636> adresinden 22. 10.2022 tarihinde alındı.

- Türksever, A. N. E. (2001). Türkiye’de büyükşehir alanlarında yaşam kalitesinin değerlendirilmesine yönelik bir yöntem denemesi. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- World Health Organization (1997).“WHOQOL measuring quality of Life”, Geneva: https://www.who.int/mental_health/media/68.pdf, adresinden 09 Temmuz, 2019 tarihinde edinilmiştir.
- Yerli, G. (2017). Yaşlılık dönemi özellikleri ve yaşlılara yönelik Sosyal Hizmetler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52). 1278-1287. Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1979>

Bölüm 2

TOPLUMSAL EKOLOJİ KURAMINA GÖRE KENTLEŞMENİN SORUNLARI VE ÇÖZÜMLERİ

Çağrı ERYILMAZ¹

---

¹ Prof. Dr. . İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
ORCID:0000-0001-9972-9245

20. yüzyılın ikinci yarısında Murray Bookchin (1921-2006) tarafından geliştirilen toplumsal ekoloji kuramı eleştirel teoriye, feminizme ve çevre hareketine dayanmaktadır. Kuram ekolojik kriz haline gelmiş çevre sorunlarının toplumsal içeriğine dikkat çekmekte ve çözümlerin de toplumsal nitelikte olması gereğini vurgulamaktadır (Eryılmaz, 2022). Marksist geleneğe karşıt olarak işçiye karşı yurttaşı ve fabrikaya karşı kenti öne çıkaran toplumsal ekolojiye göre, kent merkezi önemdedir. Kentin ortaya çıkışındaki özgürlükçü ve eşitlikçi potansiyel ekolojik toplum için temel oluşturmaktadır. Zira kent devlet idaresinin ötesinde ve özel alanın dışındadır; kent sakinlerine politikaya yüz yüze ve doğrudan katılabilecekleri bir kamusal alan sunmaktadır (Bookchin, 1999: 179).

1. Kentin Ortaya Çıkışı

Temelde, kent ekolojik bir toplumun ihtiyacı olan kamusal alanı sağlamaktadır (Bookchin, 1999: 86):

“Anamerkezcilikten ataerkil, savaşçı bir gelişme yoluna geçildikten sonra karşımıza çıkan ilk tarihsel dönüm noktası kentin ortaya çıkması ve gelişmesidir. Kent tümüyle yeni bir toplumsal arena, kişinin ikametinin ve ekonomik çıkarlarının yavaş yavaş kan bağına dayalı atalık özelliklerinin yerini alacağı, *belirli bir toprağa bağlı* bir toplumsal arena oluşturacaktır”.

Ataerkil ve savaşçı toplumun gelişme sürecinde, insanların kan bağı yerine “belirli bir toprağa bağlı” olarak bir araya geldikleri kentler ortaya çıkmıştır. Biyolojik nitelikli kan bağı, akraba, soy ilişkileri ve etnik farklılıklar yerini “ikamet ve ekonomi çıkar gibi toplumsal olgular” a bırakmaya başlamıştır. Akrabalık ilişkileri zayıflayıp daralırken biyolojik özellikler de ailevi özel alana çekilmiştir. Kentin sağladığı ekonomik ve toplumsal arenada bireyler toplumdaki yerlerini seçmeye ve değiştirmeye başlamıştır. İnsanların doğdukları konuma bağlı ve kan bağına dayalı toplumsal yaşam kent ortamında kader olmaktan çıkmıştır. Dışarıdan gelen yabancılar yerlilerle eşit olmasalar da kentte barınabilmişlerdir. Bookchin’e göre M.Ö. 3. yüzyılda Roma İmparatoru Caracalla, vergi gelirlerini artırmak amacıyla da olsa bütün özgür erkekleri vatandaş olarak kabul ettiğinde insanlık tarihinde “kentsel bir olgunluğa” ulaşılmıştır. Böylece tarihte ilk kez insanların cinsiyet, konum, sınıf, statünün ötesinde “aynı türe ait oldukları” inancı oluşmuştur. Herkesi içeren “birleşmiş bir dünya görüşü” ve “bireyin özgür iradesine saygı” bu anlayışı geliştirmiştir (Bookchin, 1999: 86-88).

Kent ortamında kan bağıнын yerini ticari ilişkilere bırakması toplumdaki değişimi ve mobilitayı artırmıştır. Kapalı kast sistemleri yerini açık sınıf sistemlerine bıraktı ve nihayet kent yaşamı bireysel özgürlüğün gelişmesine imkân sağlamıştır. Macionis’e (2012) göre kast sistemi gibi bireylerin toplumsal

konumlarının değişmesinin zor olduğu kapalı sistemlerin aksine, sınıf sisteminde bireylerin konumları değişebilir. Daha çok tarım toplumlarında görülen ve kültürel inançlarla desteklenen kast sisteminde kişinin doğumuyla birlikte mesleği, evliliği ve çevresi belirlenir. Sınıf sisteminde ise kişinin hem doğuştan gelen özellikleri hem de bireysel başarısı toplumsal pozisyonunu belirler. Zamanla akrabalık, sınıf, etnisite ve toplumsal cinsiyet gibi yapıların önemi azalırken bireysellik artar (Macdonis, 2012: 249-250). Kent ortamında kast sisteminin zayıflaması ve buna karşı sınıf sisteminin ortaya çıkması bireysel özgürlükleri de artırsa da hiyerarşiler kaybolmamıştır. Zira bu süreçte “toprak ve doğal kaynakların ortak mülkiyetinin yerini özel mülkiyet aldı”. Statü ağırlıklı efendi-köle, lord-serf tipi hiyerarşileri yerini emek-sermaye tipi ekonomik hiyerarşilere bırakmıştır (Bookchin, 1999: 88). Kenti gelişimiyle toplumlar hızla ve köken değişirken Bookchin bireysel özgürlüklerin artışına olumlu yaklaşır, ancak Tönnies cemiyet yaşamının etkilerine karşı umutsuzdur. Zira Tönnies kan ve evlilik bağlarına dayalı toplumsal dayanışmanın ve bireyler üzerindeki toplumsal kontrolün zayıflamasına; bireyler arası yakın ve duygusal ilişkilerin yerini rekabetçi, mesafeli ve yazılı sözleşemeye dayanan ilişkilere bırakmasına karşı çıkmaktadır (Slattery 2010:59-61’den aktaran Gönç-Şavran, 2013: 139-141).

2. Kent Sorunları ve Kentleşme

Bookchin özgürlükçü bir toplum tasarımında temel mekân olarak kullandığı kente ve kentleşmeye eleştiriler de getirmektedir. Ataerki ve aristokrasi gibi kabile toplumunun geleneksel değerlerinin kente sızmasının yanı sıra günümüzdeki kentleşme sürecinde yaşanan şiddet, tabakalaşma, bireyin tüketiciye ve vergi mükellefine indirgenmesi, kent yönetiminin işletmeye dönüşmesi gibi sorunlar bu eleştirilerin ana başlıklarıdır.

Kabile toplumlarının değerleri, kentin ortaya çıkışıyla yok olmamıştır. Kabile yaşamının ataları ve şefleri kutsallaştırması, evdeki ataerki otorite ve toplumda egemen olan feodal aristokrasinin yanı sıra kabile ve köy meclisiyle karar alma sürecine katılım da kent yaşamına sızmıştır. Bu çerçevede kent yaşamı ile kabile toplumu değerleri arasındaki mücadele devam etmiştir. Soyluluk gibi kan bağına dayalı değerler zayıflarken ataerkiye karşı “bürokrasi ve ordu gibi kent kurumları” güçlenmiştir. İçerisi kapalı, mistik ve seçkinci yaklaşıma karşı kentler akılcılık, adalet ve kozmopolit bir kültüre yer açmıştır (Bookchin, 1999: 88).

Bookchin günümüzdeki kentleşme sürecinde, insani ölçüleri çok aşan beton yığınlarının kenti yuttuğunu belirtmektedir. Kentleşme kenti yok etmektedir. Bir zamanlar Antik Atina kentinde yönetime katılan yurttaşlar günümüzün megapollerinde edilgen “edilgen bir vergi mükellefleri” ve “kamu hizmetlerinin basit bir alıcısına” dönüşmüştür. Şirket gibi yönetilen

kentlerde “demokratik idealler ve toplumsal sorumluluk” yerine girişimcilik ruhu öne çıkmaktadır. Sınıfların, bürokrasinin, devlet yapısını ve özel mülkiyetin güçlendiği kentleşme süreci toplumsal bağlara ve dayanışmaya zarar vermiştir (Bookchin, 1999: 180). İnsan-doğa uyumunun bozulmasına vurgu yapan toplumsal ekolojiye göre, günümüzün on milyonlarca nüfusu barındıran mega kentleri doğayı, toplumu ve bireyi yok etmektedir

Sosyoloji kentleşme ve endüstrileşme sürecinde toplumsal sorunların ortaya çıkmasına bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni disiplinin Tönnies, Durkheim ve Simmel gibi öncü düşünürleri Bookchin ile aynı sorunlara cevap aramışlardır. Tönnies’in kentleşme sürecinde topluluk dayanışmasının ortadan kalkması kaygısı (Slattery 2010:59-61’den aktaran Gönç-Şavran, 2013: 139-141), Durkheim’in kırsal topluluktan kentsel topluma dönüşümde bireyleri bir arada tutan kolektif birliğin zayıflamasına ve anominin artmasına dair tespiti (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 95) ve Simmel’in toplumsal ilişkilerin mübadeleye dönüşüp para ile ölçüldüğü toplumda bireyin yalıtılmışlığına dikkat çekişi (Ritzer, 2013: 280-286) aslında Bookchin’in “kentsiz kentleşme” olarak tanımladığı sürecin gerçekleridir. Zira on milyonlarca insanın yığıldığı “megalopolis”ler, Antik ve Orta Çağ kent yaşamının kan bağına aşan ve insanların bir araya getiren toplumsal bağları yok etmiştir. Kapitalist büyüme baskısı altında nüfusun da sermaye gibi çılgınca arttığı kent mekânında bireyler atomize olmaktadır; insani yakınlığın ve toplumsallığın yerini korku almaktadır:

“Dev kentler, daha doğrusu keyfi bir biçimde yayılan kent kuşakları kültürel homojenlik, bireysel kişiliksizlik ve merkezileşmiş iktidarlar yatmakla kalmazlar; yerel su kaynaklarına, soluduğumuz havaya, kurulu oldukları alanların **doğal özelliklerine onların taşıyamayacakları** kadar büyük bir yük bindirirler. Modern kent yaşamının neden olduğu aşırı kalabalık, gürültü ve stres, ruhsal ve fiziksel açıdan giderek daha dayanılmaz bir hale geliyor. Tarihsel olarak farklı kökenlerden insanları bir araya getiren ve bir topluluk dayanışması yaratan kentler, **artık insanların ve dayanışmanın atomize olmasına yol açıyor**. Kent artık insani bir yakınlığın arandığı yer değil, **insanları saklandıkları yer. Korku toplumsallığın** yerini alıyor, sertlik dayanışmayı ortadan kaldırıyor; insanların aşırı kalabalık meskenlerde, ulaşım araçlarında, işyerlerinde ve alışveriş merkezlerinde bir sürü gibi toplanmaları **birey olma duygusunu ortadan kaldırıyor**, insanlık durumuna kayıtsız kalmaya yol açıyor” (Bookchin, 1999: 185).

Günümüzün on milyon nüfuslu metropollerini ise devasa büyüklükleri, gökdelenleri ve “işlevsel tasarımları” ile insanın bir bakışta görebileceği ölçeği

aşar ve dev ölçekleri karşısında insanları güçsüz hissettirir. Zira milyonları aşan nüfusuyla artık kent, insanların değil şirket gibi “dev, tanımlanamaz, bürokratik” kurumların kenti olmuştur. Bu büyüklükteki kentlerde birey, Bookchin’in istediği doğayla uyumlu “eko-topluluk” ütopyasının bir parçası olarak kişiliğini geliştiremez. Zira “tecrit edilmiş monadların” kentinde birey, kendisini “kuşatan büyük kalabalık”tan kaçarak var olmaya çalışır. Nüfusu on milyonu aşmış kentlerde, bireyler arası ilişkiler yüzeyselleşir, teklifsiz ve sakınımsız ilişkilerin yerini korku dolu nezaket alır. “Kitlesele, isimsele ve kişiliksiz yığınlar” içinde birey, kendi rasyonel çıkarının peşinde korku dolu bir bencil olarak yaşamak zorundadır. Megalopolis öncesi topluluğun bireyinin duyduğu katılım duygusu yerini milyonlar içinde “yabancılaştırıcı, kaba çıkara dayalı, dışsallaşmış bir toplumsal tarzına” bırakır. Yabancıların geçmişte sığınabildiği Atina Polis kenti ve sonrasında gelişen Orta Çağ kenti yerini “monad”ların gettoların sınırları içinde birbirine yabancılaştığı ortak bir kent kültürünün kalmadığı megalopolise bırakmıştır. Topluluğa ve toplumsal ilişkilere yer olmayan kentte toplumsal bağlar yerini bürokratik bağlara bırakmıştır. Orta Çağ komünündeki kardeşlerin burjuva kentinde dönüştüğü yurttaşlar, kent plancıları tarafından kapitalist ekonomi çerçevesinde nicelleştirilip “megalopoliste bir sayı statüsüne indir”ilmiştir (Bookchin, 1996: 140-163).

Sonsuz kentleşme sürecinde insani ölçekteki kentler “geniş kent kuşakları”na teslim olmaktadır. Bürokrasinin ve profesyonellerin hakimiyetindeki bu kent kuşaklarında politika, devlet idaresine dönüşmüş ve kent sakini ise milyonlarca anonim seçmenden biri olmuştur. Paranın ve iş hayatının hâkim olduğu kent, toplumsallıktan uzaklaşıp metalaşmıştır; bir ticari girişime dönüşmüştür “Ticari bir işletme gibi idare edilen” kentlerde bireyler artık edilgen vergi mükellefleridir. Bir zamanlar insanları toplumsallaştıran kentte bireyler kitle ticareti ve kültürüne teslim olmuştur (Bookchin, 1996: 169; Bookchin, 1999: 180).

Marx, Weber ve Durkheim gibi sosyolojinin kurucu figürleri kentleşme ve endüstrileşme sürecinde Batı toplumlarının sorunlarını ve birey-toplum gerilimini, öznenin krizini ve kültürün bireye etkisini incelemiştir. 20. yüzyılın başlarında metropol insanının kalabalık kentte yok olması ve sinik tavırlara yönelmesine karşı Simmel, aile gibi bireylerin grubun kültürünün oluşmasına etki edebilmesine dikkat çeker ve bireyin yok olmasına karşı bu grup yaşamını önerir. Bu çerçevede, Bookchin’in insani ölçekteki topluluk fikrini aldığı Aristo’nun görüşleri, Simmel’in birey-kültür arasındaki dengenin sağlanması ve insanlar arası toplumsal etkileşimin niteliğinin korunması kaygılarına uymaktadır. Bireylerin birbirlerini tanımlarına, toplumun denetimine ve yönetimine katılabilmelerine izin veren nüfus ve mekânsal ölçek, önerisi hem Simmel’in istediği sağlık birey-kültür ilişkisine hem de Bookchin’in istediği bireyin “mahalle sakini” olarak topluluk yönetimine katılabilmesine imkân sağlamaktadır.

Günümüzde “megalopolis”lerde yaşayan milyonlarca insanın hayatlarının ve toplumsal, ekonomik, politik ilişkilerinin yaşadıkları mekân tarafından belirlendiği düşünülüyor; kent planlamasının teknik bir uğraş olarak kabul edilmesi eğilimi mevcut gerçekliği örten bir söyleme dönüşmektedir. Bookchin’e göre kent, toplumsal değil ekonomik bir varlık olarak tanımlanmaktadır (Bookchin, 1996: 169):

“Kent artık toplumsal teorinin, topluluğun ya da psikolojinin değil, muhasebenin bir sorunudur. Bir insan eseri olmaktan çıkmış, bir meta haline gelmiştir. Kazanımları mimari güzellik, kültürel esin ve insani toplumsallığı ile değil ekonomik verimlilik, vergilendirebilir kaynaklar ve mali başarısı ile değerlendirilecektir. Kentin fabrika ve ticarete boyun eğdirilmesi sürecini kapsayan bu gelişmenin en şaşırtıcı yanı, kent teorisinin saygın toplumsal ve kültürel kriterlerinin modern kente uygulanabileceği iddiasından vazgeçmesi olmuştur. Mimari, sosyoloji, antropoloji, planlama ve kültür tarihi bize bugünkü kent hakkında hiçbir şey anlatmaz. Kent ideolojisi iş ideolojisidir”.

Megalopoliste kaç milyon kişinin yaşayacağı, tabakalaşmanın semtlere göre dağılımı, yolların nerelerden geçeceği, yeşil alanların ve spor alanlarının dağılımı, ulaşım haritası ve benzeri öğeler kent planlaması sürecinin ne kadar politik olduğu ve toplumsal etkilerinin ne kadar hayati olduğunu göstermektedir. Küresel kapitalizm ve tüketim kültürü kısıracındaki kentler eşitsizlik ve suçun yayıldığı semtler, steril seçkin muhitler, tüketim mekânı olarak tasarlanmış park, bahçe, sahil alanlarından ibarettir. Toplumsal ekolojiye göre bunun karşısında ise insani ölçekte bir eko-topluluğun yaşam mekânı olabilecek alternatifler ortaya koyulmalıdır.

Mevcut kentleşme sürecine dair eleştirilerinde son olarak Bookchin, ABD’nin suç ve çatışma yoğun şehirlerine dikkat çekmektedir. Kent sakinleri yabancıları kentte istemezken kent içinde farklı gruplar da kendi bölgelerine çekilmiştir. Sonuçta, topluluk bağlarının zayıfladığı kent ortamında şiddet yükselmektedir (Bookchin, 1996: 162-164). 1973’te yazılan bu satırlar 2020’deki virüs salgını sırasında ve George Floyd adlı bir siyahın tutuklanma sırasında öldürülmesinin sosyal medyada yayılmasıyla¹ başlayan “Siyahların hayatları değerlidir” protestoları ve ilgili şiddet olaylarında da doğrulanmıştır. Protestolar ABD’nin geri kalanına ve İngiltere, Fransa gibi ülkelere yayılmış ve takip eden haftalarda cinayetten sorumlu polisler tutuklanmış; ilgili polis şubesinin kapatılma kararı alınmıştır². Şiddet günümüzde de kentlerde yaşamı zorlaştırmaktadır.

1 <https://edition.cnn.com/2020/05/29/us/george-floyd-new-video-officers-kneel-trnd/index.html> (14.06.2020)

2 <https://www.nytimes.com/2020/06/07/us/minneapolis-police-abolish.html> (14.06.2020)

3. Kent Nasıl Olmalı

Kentin nasıl olduğuna dair sert tespit ve eleştiriler ortaya koyan Bookchin, kentin nasıl olması gerektiğine gelince Eleştirel Okul geleneğinden ayrılıp ütopyacı bir kent hayali sunar ve ütopyanın mümkün olduğunu savunur. Bookchin, ütopyik ve ekolojik toplum tasavvurunu başta Antik Atina Polisi olmak üzere tarihten örneklerle dayandırmaktadır. a Yüz yüze iletişimi mümkün kılan insan ölçek, bireyin toplulukla birlikte var olabilmesi ve demokrasinin bürokrasiye yenilmemesi hususlarıyla Antik Atina ekolojik ve tahakkümsüz bir toplum için değerli deneyimler sunmaktadır.

Atina polis kenti döneminin Mısır ve Mezopotamya örneklerinden farklıdır. Bürokrasi, kast sistemi, uzmanlaşma ve militarizmin etkileri görece azdır ve nihayet “insani ölçülere” uygundur (Mumford, 2015: 162). Bookchin insani ölçek olarak Aristo'nun polis ölçeğini kullanır; bir bakışta görülebilecek ölçekteki kent ölçeğini tercih eder. Zira kendi kendine yeten kentteki insanlar birbirlerini tanıyabilmeli ve kişisel özelliklerini bilebilmelidir. Ancak küçük ölçekli toplulukta bireyler topluluğu denetleyebilir ve yönetime katılabilir. Doğrudan demokrasinin mekânı **olan kent**, kan bağıını aşarak farklı grupları, kimlikleri ve statüleri bir araya getirmektedir. Maddi ihtiyaçları karşılayacak kadar büyük kent, yüz yüze iletişimi sağlayabilecek kadar da küçük olmalıdır (Bookchin, 1999: 100, 179).

Habermas'a göre kamusal alan, 18. yüzyılda devletin faaliyetlerini yükselen sermaye sınıfının destek verdiği aydınların eleştirebildiği ortamdır. Ancak bürokrasinin ve burjuvazinin güçlenmesi sonucunda kamusal alan eleştirel niteliğini kaybetmiştir (1962'den akt. Suğur, 2011: 26). Bookchin, Habermas'a bürokrasi konusunda katılmaktadır; Antik Atina örneğine dikkat çekmekte ve karar alma süreçlerinde “teknik ve bürokratik seçkinler” yerine yönetsel konularla bilgilendirilmiş yurttaşların (Eckersley, 1992: 107) olmasını istemektedir. Bookchin'in ekolojik ve rasyonel toplum tahayyülünün demokratik olabilmesi için yönetim sürecine yurttaşların doğrudan ve yüz yüze katılımı gereklidir. Bu çerçevede yüz yüze iletişimin ve etkileşimin sağlanabileceği bir mekân olarak kent tasavvuru, politik toplum için bir önkoşuldur. Bir özgür kamusal alanı olarak kent, bireylerin birbirleriyle özgürce etkileşime girmesine imkân sağlayabilir. Özgür iletişim konusunda da Bookchin ve Habermas benzeşmektedir.

Özgür iletişim için kent mekânı kadar topluluğun niceliği de önemlidir. Sosyolojinin kurucu isimlerinden Simmel, çalışmalarında toplumsal etkileşimi temel almıştır. Bookchin'in yüz yüze iletişim için insani ölçek vurgusuna benzer bir biçimde, nitelikli iletişim ve etkileşim için toplumun nicelik değerleri; sayı ve mesafe değişkenleri Simmel'in temel ilgi alanlarındandır. Simmel'in formel sosyoloji anlayışına göre toplumsal

gerçekliğin içeriği çok zengindir ve anlaşılabilir. Ancak tarihsel süreçte benzer “biçimler” anlaşılabilir. Toplumsal etkileşim biçimleri (mübadele gibi) ve toplumsal tipler (yabancı gibi) bu biçimlere örnektir. Formel sosyolojide biçimin içeriğe baskın gelmesinin bir diğer örneği ise toplumsal etkileşimi etkileyen sayılardır. Diyard’tan (ikili) triad’a (üçlü) geçişle birlikte toplumsal ilişkilerin başlaması Simmel’in sosyolojiye çarpıcı katkılarına örnek teşkil etmektedir. Bu çerçevede, bireylerin sayısı toplumsal etkileşimin niteliğin belirlemektedir. İki kişiden üçlü gruba geçtiğinde başlayan toplumsal etkileşimde, sayı arttıkça etkileşimin niceliği artar. Ancak belli bir sayıdan sonra kişi kalabalık grup içinde etkisiz kalmakta, bireyselliğini kaybetmekte ve gruba kendi bireyselliğini yansıtamaz. Bireysel varlığını grubun kültürüne yansıtabilmesi gereken kişinin kalabalıkta yok olmasına Simmel karşı çıkar. Milyonlarca insanın bir arada olduğu metropol yaşamında “sahici insan ilişkileri” azalırken “bıkkın ve mesafeli tutum” kişiler arasında yaygınlaşır. Toplum kalabalıklaştıkça bireylerin kültüre etkilerinin azalması, kültürün bireyleri belirlemesi ve birey-kültür etkileşiminde kültürün baskın çıkmasına, bireysel kültürün ezilmesine Simmel, “kültür trajedisi” adını verir (Ritzer, 2013: 273-281). Böylece modern insanın seçimleri sınırlanmaktadır; “anlamsız denemeyecek ama birey için çok da anlamlı olduğunu söylenemeyecek muazzam sayıda kültürel unsur tarafından kuşatılmış olma hissidir bu” (Simmel, 2015: 357). Simmel bireylerin milyonlarca insanın yığıldığı metropollerde ve kitle kültürü içinde kendini ifade edemeyeceğini ve anlamsızlık ile kuşatılmışlık içinde yaşayacağını vurgulamaktadır. Metropol yaşamındaki milyonlarca insanın etkileşim tipi mübadeleden ibaret olacaktır; yüzeysel kalacaktır. Bu resme kapitalizmi ve tüketim toplumu yaklaşımını ekleyen Bookchin de ekolojik ve demokratik bir politik toplumun mevcut şartlarda mümkün olamayacağına dikkat çekmektedir.

Birey-Toplum Dengesi

Ütopya ve ekolojik bir toplum için yüz yüze iletişimi mümkün kılacak insanı bir ölçek vurgusu yapan Bookchin, birey ile topluluk dengesini kurmaya çalışmaktadır. Buna göre bireyler milyonlarca insanın ve kitle kültürünün içinde edilgen tüketicilere ve vergi mükelleflerine dönüşmemelidir. Aynı zamanda bireyler toplumsal sorumluluklarından azade bir biçimde kendi bencil egolarının peşine de düşmemelidirler. Bookchin’in bu dengeli tutumu Antik Yunan’da “autarchia” adı verilen denge kavramını öne çıkarır. Denge Atina için zorunlu bir durumdur. Zira Atina kırsalının verimsizliği kenti bağımsız olmaya yöneltmiştir. Doğudaki gibi üretimin tarıma dayanması ve buna bağlı güçlerin gelişmesi mümkün olmamış; kentteki ticaret yabancılara bırakılarak kent-kır dengesi sağlanabilmiştir. Bu denge kavramı birey-toplum, zihin-beden arasında ise “autarchia” kavramıyla ifade edilir. Bu çerçevede ne birey toplumdaki öncedir ne de toplum bireyden güçlüdür. Aksine birey ve toplum birbirinden ayrı olarak düşünülmez, kişiliği gelişen

birey toplumsallaşır. Atina Polisine ve Helenik yurttaşlığa hayranlığını gizlemeyen Bookchin, yine de kadınların ev içi alanda tutulması, refahın ve erkek vatandaşların boş zamanının köle emeğine dayanmasını eleştirmektedir (Bookchin, 1996: 134-135).

Bookchin'in birey-toplum dengesi anlayışı, sosyolojinin kurucu isimlerinden Durkheim'in toplum ve birey anlayışında farklıdır. Birey-toplum dengesi sosyoloji disiplini içinde önemli tartışma konularındandır. Giddens'a göre sosyolojin dört kuramsal tartışma konusu birey-toplum ikiliği (eylem-yapı), çatışma-uzlaşma, ekonomi-kültür ve toplumsal cinsiyet olarak sıralanabilir (Giddens, 2012: 143, 149-152). Bookchin birey ve toplum arasındaki bir denge bulmak ve bu dengeyi insan-doğa uyumuna doğru sürdürmek ister. Durkheim ise aksi halde arzularının esiri olacak bireyi kontrol edip özgürleştirecek bir toplum tasavvuru ortaya koyar (Ritzer, 2013: 194). Durkheim sosyolojisinin temeli olan toplumsal olgular (Durkheim, 2016: 58-59) kavramına göre dil ve din gibi toplumsal olgular bireyden önce ve sonra var olur; bireyin dışındadır ve bireyden güçlüdür. Bu çerçevede kolektif bilinci oluşturan toplum da birey karşısında üstündür. Bookchin ve Durkheim arasındaki bu farklılık farklı dönemlerdeki farklı toplumsal sorunlara çözüm aramalarından kaynaklanmaktadır. Durkheim, yüzyıl içinde dört devrim (1789, 1830, 1848, 1871) yaşamış ve sarsılmış Fransız toplumunu düzene sokmayı amaçlamaktadır. Dini değerler gibi güçlü bir kolektif bilinci ayakta tuttuğu kır toplumu yerini kent toplumuna bırakmıştır. Endüstrileşme nedeniyle kısa sürede kırdan kitlesel göçlerle kalabalıklaşan kentlerde dayanışmanın çözülmesi, anominin yaygınlaşması ve toplumu bir arada tutan değerlerin zayıflaması sorunları baş göstermiştir. Bunları çözmek üzere bireyden güçlü ve onu düzenleyecek bir toplum tasavvur eder. Durkheim'in ölümünden dört yıl sonra ve yeni dünyada doğan Bookchin ise ekolojik sorunların temelinde yatan toplumsal tahakküm ilişkilerinin çözüleceği, bireyin egosunun ve çıkarının topluma baskın gelmediği ve toplumun bireyi sindirmediği bir eko-topluluk hayal etmektedir.

Bürokrasiye Karşı Demokrasi

Bookchin'in ütopyacı kent tasavvurunda, günümüzün kent bürokrasisine karşı yurttaşların etkin bir biçimde yönetime katıldığı yerel demokrasisi yer almaktadır. Bu ütopyacı tasavvurda Antik Atina örneğinde olduğu gibi devlet işlerini bürokrasiden çok yurttaşların yapması öne çıkmaktadır.

Perikles'e göre bireyler, kendi işlerinin yanında devlet işlerini de yaptıkları oranda topluma faydalıdır. Mill (1948) ve Arendt (1967) de Atina Polisi sakinlerinin kendi çıkarlarından çok genelin çıkarlarını düşünmelerine dikkat çekmişlerdir. Hegel (1948) de "eşit biçimde iktidar sahibi olan canlı varlıklar" vurgusu yapmıştır. Bookchin bu farklı tarihi referansları,

bireyin kendisi kadar toplumunu da düşündüğü, Antik Atina'da "philia" ve Hristiyanlıkta "agape" kavramlarıyla açıklanan "toplumsallaşma ve karşılıklılık" düşüncesinin temeli olarak sunmaktadır (Bookchin, 1996: 230-231).

Antik Atina kentinin en dikkat çekici özelliği ise günümüzde demokrasinin normal işleyişi olarak kabul edilen temsili demokrasiyle olan çelişkisidir. Kentteki karar alma organlarına her vatandaş (kadınlar, köleler, yabancılar vs. hariç) katılır, günümüzün profesyonel temsilcileri yerine vatandaşlar (mülk sahibi yerli erkekler) yüz yüze demokraside yer alır. Vatandaşların yaşamı ev yerine politik konuların konuşulduğu kentin pazarı ve meydanı olan "agora"da geçer. Zira kent "sivil olarak aile etrafında yapılanmak yerine, pazar yeri değil kamu alanı olan agora etrafında yapılanmıştır". Agora deneyimi yılda on kere toplanan ve yüz yüze demokrasi ortamı sağlanan kent meclisi olan "ecclesia" için hazırlanma imkânı sağlar. Kamu görevlileri seçimle göreve gelir, profesyonel ve uzmanlaşmış yöneticilerden kaçınılır. *Antik Atina* kentinde mülk sahibi her yetişkin erkeğin kamusal yaşama katılımını sağlayan boş zaman ya da "scholē", yani çalışmadan muaf olma imkânını köle emeği sağlamaktadır. Günümüzde ise teknoloji bütün insanlığa boş zaman imkânı verebilir (Bookchin, 1996: 135-138, 184).

Bookchin'in herkesin teknoloji sayesinde çalışmaya gerek duymadan zamanını kamusal hayata ayırabileceği öngörüsü, ütopyacı yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu yaklaşım Marksizm'in dayandığı kıtlık toplumunun İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen refah toplumu şartlarında gelişen teknolojiyle geçersiz olduğu ve kıtlık-sonrası topluma geçildiği önermesine dayanmaktadır. 68 Hareketi'nin sınıfın ötesinde kimlik ve etik değerlere dayanması, maddi yerine etik taleplere yönelmesi bu iddiasını güçlendirmektedir. Teknolojiye dair görüşü ise basit bir hayranlıktan çok teknolojinin içinde geliştiği topluma göre şekillendiği; tahakkümcü toplumda yıkıcı olduğu ve özgür bir toplumda ise insan-doğa uyumuna hizmet verebilecek; insani ölçekteki yaşama zemin olabilecek bir potansiyele sahip olduğu yönündedir.

Bookchin, Lewis Mumford'u (*The City in History*, 1961) referans göstermiş ve yerel yönetim geleneğine Antik Atina'nın dışında ABD'deki New England kentlerindeki "kasaba toplantıları"ndan örnekler vermiştir. Devlet kapitalizmi, merkezileşme ve bürokrasinin topluma yayılması karşısında yerel meclisler, kooperatifler ve ilişki grupları gibi alternatiflerin önemini vurgulamaktadır. Böylece tarihten yerel halkın denetimine ve yüz yüze demokrasiye dayanan özgürlükçü örnekler göstermeye çalışmaktadır (Bookchin, 1996: 239). Bookchin'in yerel demokrasi programı mevcut temsili demokratik sistemdeki parti, lider, hiyerarşi gibi önemli öğeleri dışlar ve doğrudan mahalle sakinlerine güvenmektedir. Bu yaklaşımın günümüz ekonomi-politik gerçekliğinde ütopyacı olarak görünmesi şaşırtıcı değildir.

Ütopycacı etiketinden gocunmayan ve onu benimseyen Bookchin, ulus-devlet çağında temsili siyaset algısının değişmez olmadığını iddia etmektedir.

Antik Atina'daki doğrudan demokrasi deneyimi tekil örneğine rağmen tarih boyunca bürokrasi baskın çıkmıştır. Bookchin kapitalizmin ilerleyişiyle birlikte bürokrasinin toplumun yerine geçtiğini; kamusal alana hâkim olduğunu ve insanlar arası ilişkilerin yerini bürokratik kurumlar arası ilişkinin aldığını vurgulamaktadır (Bookchin, 1996: 225). Kapitalizmde toplum “bürokratikleşmektedir”. Zira kapitalist sistemde toplum gerilemekte ve toplumsal ilişkilerin yerini bürokratik ilişkiler almaktadır:

“Bugün kapitalizm koşullarında, bürokratik kurumlar yalnızca toplumsal denetim sistemleri değil, gerçek anlamda toplumsal biçimlerin yerine geçen kurumlardır... Piyasa toplumu üretici güçleri ne kadar geliştirirse geliştiresin, tarihsel öcünü yalnızca topluma dayattığı rasyonelleşme ile değil, bir zamanlar canlı bir toplumsal muhalefetin sıçrama tahtası olan son derece eklemli toplumsal ilişkilere dayattığı yıkımla da alır. Modern bürokrasinin en can sıkıcı özelliği sadece baskı, parçalama ve toplumsal denetim değil, modern toplumu gerçek anlamda *kurmasıdır*. Kapitalist toplum, özellikle piyasanın hiçbir zaman toplumun kendisine ait bir içsel yaşam sağlamayacağından dolayı, en ince dokularına kadar *bürokratikleşmiştir*” (Bookchin, 1996: 223-224).

Sosyolojinin kurucu figürlerinden Weber'in temel ilgi alanlarından biri, Batı'da rasyonalite gelişirken neden Doğu'da gelişmemiş olmasıdır. Marx'ın ilgisi kapitalizm ve emek-sermaye ilişkisi üzerineyken Weber endüstriyel kapitalizmde zirveye çıkan araçsal (biçimsel) rasyonalite ve onun en gelişkin örneği olan bürokrasiyi incelemiştir. Batı ile Doğu karşılaştırmasında otorite tiplerini ve ilgili bürokratik yapıları kullanmıştır. İdeal tip olarak kapitalist toplumdaki bürokrasiyi temel alıp Batı dışı toplumlarla karşılaştırmıştır. Batı toplumunun özgünlüğünün bürokraside görülen araçsal rasyonalite örneğinde görüldüğünü ve araçsal rasyonalitenin topluma yayılıp ekonomi ve eğitim gibi her alana hâkim olmasını, karamsar bir biçimde “demir kafes” olarak tanımlamıştır. Weber'e göre “büyüsü bozulmuş dünya”da kapitalist toplumların bireylerin demir kafese girmekten başka seçenekleri yoktur. Araçsal rasyonalitenin topluma hâkim olmasına karşı çözüm önerisinin ise Hitler'in ve Nazilerin yükselişinden hemen önce karizmatik otorite olması ve biçimsel rasyonalite özlemiyle sınırlı kalması Eleştirel Okul'u da etkilemiştir. Eleştirel Okul geleneğinden etkilenen Bookchin ise çözümü araçsal rasyonalitenin hâkim olduğu ve topluma sirayet eden kapitalizmde ve kapitalizmin bürokratik yapısının dışında aramaktadır. Liberalizme ve Marksizm'e karşıt olarak ekonomiyi öncelikli görmemekte ve siyasi

alanın dışında özel alana almaktadır. Ona göre kendi kendini yöneten ekotopluluklarda üretim süreçleri, üretim ilişkileri ve ekonomik yapı belirleyici rolde değildir. Karar alma süreçlerinde ise Antik Atina kentini aşır tüm vatandaşlara açtığı ve yönetim ölçeğini ekotopluluğun yaşadığı mahalle ölçeğine indirgediği için profesyonel ve uzman bürokrasi sınıfına gerek kalmamaktadır.

Araçsal rasyonalitenin hâkim olduğu sistemde yapılarda ve kurumlarda hesaplanabilirlik, verimlilik, öngörülebilirlik, insani olmayan teknoloji, denetim özellikleri öne çıkar. Ancak bu yapı ve kurumlar irrasyonel sonuçları da üretebilir. Araçsal (biçimsel) rasyonalitenin en belirgin örneği rasyonal-yasal otoritede uygulanan bürokrasidir. Weber'e göre kesinlik, istikrar, güvenilirlik, hesaplanabilirlik sağlayan bürokrasi yaşama hâkim olarak insanları makinenin dışına çevirme ve bireysel özgürlüğü tehdit etme potansiyeline sahiptir (Brubaker 1984:9; Sica 1998 ve Weber 1921/1968'den akt. Ritzer, 2013: 239-248). Murphy sosyolojinin kurucularından Weber'in araçsal rasyonalite kavramını, doğanın sömürülmesine uygulayarak ekolojik rasyonalite kavramını geliştirmiştir. Büyüyen kapitalist piyasada maksimum verimlilik amacıyla endüstri ve bürokrasi tarafından kontrol edilir, yasal sistem de "bir teknik rasyonel makina" olarak doğanın rasyonel biçimde sömürülmesini destekler. Doğanın ekolojik ve sürdürülebilir açıdan değerlendirilmesine imkân verecek tözsel rasyonaliteye ise yer yoktur. Doğadan maksimum kâr elde etme amacıyla verimliliğin artırılması araçsal, rasyonalitenin yoğunlaştırılmasına neden olur. Ancak yoğunlaşma süreci "istenmeyen ve olumsuz etkiler" in artmasına yol açar. Endüstriyel atıkların neden kentsel kirlilik ile nükleer kazalar ekolojik irrasyonelitenin örnekleri (Murphy 1994:29-34, aktaran Hannigan, 2006: 7-8). Sermaye ile merkezi bürokrasinin araçsal rasyonalite çerçevesinde hem doğayı hem toplumu sömürmesine karşı Bookchin'in ütopyacı çözümü; siyaseti yerel demokrasiye ve ekonomiyi ekotopluluk ölçeğine indirerek cevap vermektir. Merkezi bürokratik elitin ve sermaye sınıfı ile birikiminin yokluğunda ütopyik ekotopluluğun üyesi olan vatandaşların ekolojik bilincine güvenmektedir.

Doğa ile Kentin Birlikteliği

Toplumsal ekolojiye göre ideal toplum doğayla uyum içindedir. Bookchin doğanın park, bahçe, refüj gibi yeşil tema ve alanlarda yapay bir peyzaj düzenlemesiyle kente serpiştirilmesi yerine insanların doğal ekosistemlere uyumlu bir biçimde yaşamasını önermektedir (Bookchin, 1996: 164):

"Kentselliği toplumsallığın insani bir alanı olarak yeniden oluşturmak için, megalopolis acımazsızca parçalanmalı ve yerini, her biri içine yerleştiği doğal ekosistemin kapasitesine göre dikkatle düzenlenmiş, ademimerkezi yeni ekotopluluklar

almalıdır. Bu eko-toplulukların, modern teknolojinin en ileri öğelerini yerel boyutlarda uyarlayan sağlıklı eko-teknolojiler tarafından desteklenen Ortaçağ komününün ve *Polis*'in en iyi yönlerini alacağını söylemek aşırıya kaçmak olmaz. Kentle kır arasındaki denge, çimenlikleri ve birkaç ağacı 'doğa' diye satan yayılmış bir banliyö olarak değil; endüstriyle tarımı, kafa emeğiyle kol emeğini birleştiren karşılıklı etkin işlevsel eko-topluluklar olarak yeniden oluşturulacaktır. Bir pencereden ya da yürüyüş esnasında seyredilecek bir gösteri nesneyi olmayan doğa, çalışmadan oyuna, insan deneyiminin tüm özelliklerinin bütünüyle bir parçası olacaktır. Doğal dünyanın ihtiyaçları, ancak bu yolla, sağlıklı yaşam mühendisinin araçsalci 'çevreci' zihniyetini aşan sahici bir ekolojik bilinç doğuracak biçimde, toplumsal dünyanın ihtiyaçlarıyla bütünleşecektir”.

Bookchin, İngiltere'de “bahçe kent” hareketini başlatan Ebenezer Howard'ın önerisinde³ (1902, *Geleceğin Bahçe Şehirleri*) kent planlamasında ilk kez “topluluk çıkarları, devlet kaynakları ve toplumsal fikirlerin” birlikte ele alındığına dikkat çekmektedir. Howard nüfus olarak otuz bin kişiyi temel almıştır. Kent alanını çevreleyen ve büyümesini engelleyen eğlence ve tarım alanlarını içeren bir yeşil kuşak planlanmıştır.⁴ Otuz bin kişilik kent imalat, ticaret ve hizmet sektörüne ayrılırken mülkiyetin bireyler yerine bir kuruluşta toplandığı yeşil kuşak alanında ise iki bin çiftçi tarımsal üretimi sağlayacaktır. Howard'ın yapısal bir tasarı olarak sunduğu kent, Bookchin'in ütopyik tasarısı eko-topluluklar için gerekli insani yakınlığı sağlayabilecek; çalışma, alışveriş ve hizmet işlevlerin birlikte olabileceği niteliktedir. Ancak Howard'ın tasarısı, kentte üretim araçlarının kontrolü, refahın eşit paylaşımı, çalışma koşulları gibi temel sorularına cevap veremez. Burjuvazi ve sermayenin ihtiyaçlarına cevap verme durumundaki “bahçe kent” tasarımı otuz bin kişinin “çatışan toplumsal çıkarlarını”, maddi farklılıkları ve Marx gibi Bookchin'in de önem verdiği üretim araçları mülkiyeti nedeniyle oluşan “yabancılaşmış emek” sorunlarını çözmek yerine gizlemektedir (Bookchin, 1996: 146-149). Howard'ın otuz bin kişilik bahçe kent tasarımı Bookchin için teknik çerçevede yeterli olabilir. Ama Eleştirel Okul etkisindeki Bookchin'in toplumdaki çatışmaları, emeğin yabancılaşmasını, refah ve mülkiyet dağılımındaki eşitsizliği dikkate almayan bir tasarımı yeterli bulması mümkün değildir.

Bookchin incelediği başka bir kent deneyiminde, bahçe kent tasarımında eksik olan toplumsal ve politik içeriği bulmuştur. 68 Hareketi'ne dayanan ve

3 <http://sbpturkiye.com/bahce-kent-modeli.html> (08.06.2023)

4 Kent merkezini çevreleyen yeşil kuşak bugünkü Londra'da uygulanmıştır. Kentin büyümesini engelleyen yeşil kuşağın imara açılması tartışmaları gündemdedir. “Londra Yükseliyor”. *National Geographic Türkiye*, Aralık 2018. <https://www.nationalgeographic.com.tr/londra-yukseliyor/> (27.05.2023).

California Üniversitesi'ne ait bir alanda 1969 yılında başlayan "Halk Parkı" bir karşı-kültür (counter-culture) örneğidir. Park deneyimi sonradan devam etmeyip alan eski sahiplerine geçse de planlamanın ötesine geçebilmiş bir topluluk yaşamı kurma denemesidir. Bir yandan tüketim azaltılarak ihtiyaçlar sağlanmaya diğer yandan da topluluğun ortak yaşamını kurulmaya çalışılmıştır. Çekirdek ailenin ve ataerkinin ötesinde topluluğun yemek, toplantı ve çalışma için ortak kullandığı alanlar tasarlanmıştır. Evleri ve aileleri ayıran çitler sökülerek topluluk içinde iletişim artırılmış; alanın tüketim odaklı bir arsa olarak kullanımının önüne geçmek istenmiştir. Alana hâkim olan trafik ve özel araçlar yerine topluluğun ortak kullanımı için araçlar hizmete sokulmuş; böylece gereksiz hale gelen yolların parklara ve ortak alanlara dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Böylece hem bireysel olarak hem de çekirdek aile içinde tüketim odaklı yaşamının yerini ve çocuk bakımı gibi konuları ortaklaşa çözen topluluk odaklı bir yaşam önerilmiştir. Çocuk bakımının yanı sıra ilk yardım ve atık geri dönüşümü gibi konular da topluluğun ortak işleri arasında sayılmıştır. Bu işler, bireyleri bir yandan topluluk yaşamına katarken diğer yandan da topluluğun üretim, tüketim ve hizmet alma konularında kendine yetebilmesi amaçlanmıştır. Bookchin, kır-kent ayrımının aşılmasını çok önemsemektedir. Bu kapsamda parkta, kapitalist sistemdeki büyük ölçekli tarımsal üretimin yerine topluluğu arka bahçelerinde organik üretim ve evsel atıklardan gübre yapılması ve yerel ürünleri topluluğun zanaatkarlarının da katılacağı yerel pazarda satılması önerilmiştir (Bookchin, 1996: 157-159).

Kent mekânının, mahalle ölçeğinde yeniden tasarlanmasının sadece bir başlangıç olabileceğinin Bookchin farkındadır. Mekânsal öneriler ancak birey ile toplumun uyumunun sağlandığı süreçte anlamlı olacaktır. Bu ütopyacı tahayyülde birey, merkezîyetçilik yerine yerinden yönetimi; tecrit ve rekabet yerine sevgi ve yardımlaşmayı; kaynakların özel mülkiyeti yerine paylaşma ve piyasadan bağımsızlaşmayı ve nihayet bürokratik bağlar yerine topluluk bağlarını deneyimleyebilecektir (Bookchin, 1996: 159-160). İdeal kent yaşamını özetleyen Bookchin, mekânsal önerilere Marx'ın burjuva ve piyasa hakimiyeti, Weber'in bürokrasi (Brubaker 1984:9; Sica 1998 ve Weber 1921/1968'den akt. Ritzer, 2013:239-248), Simmel'in etkileşimin azalması eleştirileri (Simmel, 2015: 357) ve Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma (2001: 259-261) kavramlarını kullanmaktadır. Bookchin'in karşılıklı yardımlaşmanın yanı sıra kentlerdeki köy kökenli yardımlaşmacılık vurgusu, Antik Yunan ve orta çağ şehirleri örnekleri ise Kropotkin'e dayanmaktadır.

Kaynaklar

- BOOKCHIN, M. (1996), *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOOKCHIN, M. (1999), *Toplumunu Yeniden Kurmak*, İstanbul: Metis Yayınları.
- DURKHEIM, E. (2016), *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Ankara: Doğu Batı.
- ECKERSLEY, R. (1992), *Environmentalism and Political Theory – Toward an Ecocentric Approach*. New York: State University of New York Press.
- ERYILMAZ, Ç. (2022), *Toplumsal Ekolojinin Sosyolojik Analizi*, Ankara: Anı Yayınevi.
- GIDDENS, A. (2012), *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- GÖNÇ-ŞAVRAN, T. (2013), Sosyolojide İlk Dönem Gelişmeler, S. SUĞUR içinde, *Klasik Sosyoloji Tarihi* (ss. 32-61), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- HANNIGAN, J. (2006), *Environmental Sociology*, Londra: Routledge.
- KROPOTKIN, P. (2001), *Karşılıklı Yardımlaşma*, İstanbul: Kaos Yayınları.
- MACIONIS, J. J. (2012), *Sosyoloji*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- MUMFORD, L. (2015), *Tarih Boyunca Kent*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- RITZER, G., STEPNIISKY, J. (2014), *Sosyoloji Kuramları*, Ankara: De Ki Basım Yayıncılık.
- RITZER, G. (2013), *Klasik Sosyoloji Kuramları*, Ankara: De Ki Basım Yayıncılık.
- SIMMEL, G. (2015), *Bireysellik ve Kültür* (Çev. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis.
- SUĞUR, S. (2011), Tamamlanmamış Bir Proje Olarak Modernite: Jürgen Habermas, S. SUĞUR, A. GÖRGÜN-BARAN içinde, *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler* (ss. 22-49), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Bölüm 3

GENÇLERDE MADDE BAĞIMLILIĞININ SOSYOLOJİK NEDENLERİ

Vehbi BAYHAN^{*1}

---

¹ Prof. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-5567-3438, vehbi.bayhan@gmail.com

GİRİŞ

Küresel bir sorun olan madde bağımlılığı, bütün ülkeleri etkilemektedir. Sosyolog Ulrich Beck tarafından tanımlanan Risk Toplumu gerçekliğinde, sigara, alkol, uyuşturucu vb. madde kullanımları madde bağımlılığı riski taşımaktadır. Küreselleşme sürecinde madde kullanımı daha fazla yaygınlaşıp toplum sağlığını olumsuz etkilemektedir. Madde bağımlılığı en fazla ergen ve gençler arasında yaygınlaşmaktadır.

Gençlerde madde bağımlılığı (sigara, alkol, uyuşturucu, teknoloji vb.) küresel bir sorundur. Madde bağımlılığı, sadece gelişmiş ülkelerin değil bütün ülkelerin toplum sağlığı problemidir. Bu çerçevede, Türkiye’de de ergen ve gençlerde madde bağımlılığı sorunsalı halk sağlığını olumsuz etkilemektedir. Sağlık, bireyin biyolojik, psikolojik ve sosyal açıdan tam bir iyilik halidir. Madde bağımlılığı bireyin hem fizyolojik, hem psikolojik hem de sosyal iyilik halini bozmakta; sağlıksız, yetersiz ve öteki konumuna düşmesine neden olmaktadır. Madde bağımlılığının mikro, mezzo ve makro boyutları vardır. Mikro açıdan bireyin sağlığı ve toplumsal konumu madde bağımlılığından olumsuz etkilenirken; mezzo boyutuyla kurumlar (aile, eğitim, ekonomi, sağlık vb.) olumsuz etkilenmekte; makro açıdan da tüm toplumun sağlığı bozulmakta ve geleceği tehlikeye düşmektedir. Bu bağlamda, madde bağımlılığı ile bütüncül mücadelede sağlık çalışanları, psikologlar ve sosyal hizmet uzmanları ile birlikte sosyologların da önemli işlev ve rolleri bulunmaktadır ve olmalıdır. Madde kullanımında aile yapısı, akran ve arkadaş çevresi başta olmak üzere “sosyolojik bağlamın” etkisi birincil önemdedir. Bu makalede, gençlerde madde bağımlılığının sosyolojik nedenleri ele alınmaktadır.

Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisinin (UNODC) “2023 Dünya Uyuşturucu Raporu” bağlamında son 10 yılda uyuşturucu kullanımı yüzde 23 artmıştır. 2021’de dünya genelinde 15-64 yaş aralığındaki her 17 kişiden biri uyuşturucu kullanmaktadır. Uyuşturucu madde kullanma oranı 2011’de 240 milyondan 2021’de 296 milyona çıkmıştır. Madde kullanımında yüzde 23 artış olmuştur. Raporla gençlerin madde kullanım oranının daha fazla olduğu ifade edilmektedir. 2021 yılında 15-16 yaş aralığındaki gençlerin yüzde 5,3’ü (13,5 milyon) esrar kullanmıştır. Erken yaşta kullanılan maddenin bağımlılık oluşturma oranının yüksek olduğu belirtilmiştir (UNODC, 2023).

Avrupa Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığını İzleme Merkezi (EMCDDA) 2018 raporuna göre, Avrupa’da uyuşturucu kullanımı artık geçmişe oranla çok daha geniş bir madde dizisini kapsamaktadır. Uyuşturucu kullanıcıları arasında, çoklu uyuşturucu tüketimi yaygındır ve bireysel kullanım modelleri deneme niteliğinde kullanım ile alışkanlığa bağlı ve bağımlı kullanım aralığındadır. Esrar kullanımının yaygınlığı diğer maddelerden

yaklaşık beş kat fazladır. Eroin ve diğer opioidlerin kullanımını nispeten nadir olmaya devam ederken, bunlar enjekte edilen uyuşturucu kullanımı da dâhil olmak üzere, daha zararlı kullanım formları ile en sık ilişkilendirilen uyuşturucular olmaya devam etmektedir. Tüm uyuşturucuların kullanımını, erkekler arasında genellikle daha yüksektir ve bu fark genellikle daha yoğun ya da düzenli kullanım modellerini vurgulamaktadır (EMCDDA, 2018: 39). Avrupa'da ömür boyu esrar kullanma oranı 87,6 milyon ile yüzde 26,3'tür. 2017 yılında 15-34 yaş arasındaki genç yetişkinlerde esrar kullanma oranı Avrupa'da 17,2 milyon ile yüzde 14,1'dir (EMCDDA, 2018: 15). Türkiye'de 2022 yılında gerçekleşen 246.237 uyuşturucu olayının suç türlerine göre dağılımı incelendiğinde; 202.527 olayın (%82,2) kullanma amaçlı uyuşturucu madde satın almak/kabul etmek/ bulundurmaya olduğu görülmektedir (EGM, 2023: 25).

Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi'nin (TUBİM) tarafından yapılan en son çalışma ise 2018 yılında gerçekleştirilmiştir. 26 ilde yürütülen bu çalışmanın sonuçlarına göre; tütün ürününü ilk kez deneme yaş ortalaması 17,85; alkollü içecekleri ilk kez deneme yaş ortalaması ise 19,94 olarak belirlenmiştir. Hayatında en az bir kere madde kullananların yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde ise en yoğun yaş grubunun 15-34 yaş grubunu (%65) oluşturduğu tespit edilmiştir (TUBİM, 2019: 91-92'den aktaran Yaman, 2021: 45).

Madde kullanımı, bir uyuşturucunun ya da bağımlılık yapıcı maddenin düzenli ya da aşırı bir biçimde alınmasıdır. Madde kullanımı, toplumdaki diğer bireylerle iletişimi tehlikeye düşürür, kullanıcının kendi sağlığını bozar ve toplumu tehlikeye sürükler. Toplumsal sorunlar bağlamında, uyuşturucu doğrudan beyin ve sinir sistemini etkileyen ve alışkanlık yaratan, vücut hareketleri, ruh hali, algı ve bilinç üzerinde etkili olan ve kullanılan kişiye zarar vermesi nedeniyle kötüye kullanıma potansiyeli taşıyan kimyasal bir maddedir (Zastrow, 2015: 358).

Bağımlılık sürecinde madde kullanımına bağlı olarak kişi işine gitmez, okula devam etmez, işinde başarısızlıklar ortaya çıkar, ailesini ve çocuklarını ihmal eder ya da bedeninde fiziksel bozulmalar olur. Madde kullanımı nedeni ile tartışma, kavga gibi tekrarlayan kişilerarası ve toplumsal sorunlar, madde taşımak ve bulundurmaya ya da madde etkisi ile gelişen davranış bozuklukları dolayısıyla yasal sorunlar ortaya çıkabilir (Ögel, 2017: 49).

Madde kullanımı sonucu ülkelerin sosyal ve ekonomik yapısı etkilenmekte; iş gücünde ve üretimde kayıplar yaşanmakta; tıbbi harcamalarda, suç oranlarında ve trafik kazalarında ciddi artışlar ortaya çıkmaktadır. Endüstrileşme ve kentleşme temelli sorunlar, toplumsal alanda yaşanan aidiyet ve dayanışma duygusunun zayıflaması, ailelerin çözülmesi, kimlik

çatışmaları, eğitim ve istihdam sorunları günümüz toplumlarında en çok gençleri etkilemektedir. Bu durum genç nüfusu, psikolojik problemler, sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı, şiddet eğilimi, marjinalleşme ve sosyal dışlanma gibi önemli risk faktörleri ile karşı karşıya getirmektedir. Yapılan birçok araştırmada riskli davranışların neredeyse tamamının deneyimlenmesinin 20'li yaşlara varmadan gerçekleştiği tespit edilmiştir (Yaman & Tuna, 2016: 10).

Madde kullanımı ve bağımlılığı, yol açtığı tıbbi hastalıkların yanı sıra ülke ekonomisine önemli miktarda mali yük getirmektedir. Madde kullanıcılarının mesleki, sosyal ve ailevi işlevlerinin bozulması, sağlık sistemini çok daha fazla kullanmaları, özellikle damar içi madde kullanıcılarda kan yoluyla bulaşan hepatit B, hepatit C ve HIV gibi hastalıkların ve cinsel yolla bulaşan hastalıkların yayılması gibi nedenlerle mali yük artmaktadır. Ayrıca, uyuşturucu madde ticaretinden elde edilen kara paranın terör ve diğer yasa dışı faaliyetlere mali kaynak oluşturması da vatandaşların güvenliği, huzuru ve sosyal bakımdan önemli bir sorundur (Ünüvar, 2009:5). Madde kullanımının mikro, mezzo ve makro boyutunu da içeren nedenlerin sosyolojik boyutu önem taşımaktadır.

Gençlerin madde kullanımını etkileyen sosyolojik faktörler şunlardır:

Aileye ilişkin risk faktörleri: ailede ihmal ve istismar varlığı, parçalanmış aile yapısı, madde kullanımı, psikiyatrik sorunlar gibi aile dinamiği içerisinde çeşitli sorun alanlarının varlığından kaynaklı olabileceği gibi ailenin ekonomik düzeyi, eğitim durumu gibi sosyo-demografik etkenler üzerinde de şekillenebilmektedir (Yaman, 2021: 36).

Gerçekleştirilen kapsamlı literatür taramasında, çocuğun davranışlarını yönetme konusundaki zayıflık, sert ve tutarsız disiplin anlayışı, sosyal becerileri öğrenebileceği yeterli çevrenin olmaması, çocuklarda sosyal, akademik ve psikolojik problemlerin kaynağı olarak tespit edilmiştir. “Madde Bağımlılığını Önlemede Aile Beceri Eğitimi Programları Uygulama Rehberi” (UNODC) araştırma sonucuna göre, genel itibarıyla kaotik ev ortamı ve aile yaşamındaki yapısal eksiklikler madde bağımlılığı konusundaki majör risk faktörleridir.

Yapılan incelemeler sonucunda, çocukları ve gençleri madde kötüye kullanım riskine iten temel aile faktörleri şunlardır; (a) Ebeveynle kurulan bağda eksiklik ve güvensiz bağlanma. (b) Temel bakımı veren yetişkinle anlamlı ilişki kuramamış olma. (c) Etkisiz ebeveynlik. (d) Kaotik ev ortamı. (e) Madde bağımlısı, zihinsel engelli veya suça bulaşmış ebeveyn veya kardeşlerin olması. (f) Sosyal yalıtılma (İşmen Gazioğlu & Canel, 2018:369).

Aile işlevselliğindeki eksiklik, çocukta saldırganlık ve antisosyal davranış bozukluğuna sebep olabilmekte ve bu tür problem davranışlar okul

döneminde akran grubu tarafından reddedilme, okul başarısında düşüklük gibi sorunlarla kendini göstermektedir. Ergenlik dönemine gelindiğinde ise bu dönemin getirdiği özelliklerle birlikte suça yönelme ve madde kullanımı davranışı görülebilmektedir. Aile içi çatışmaların sıklıkla yaşandığı evlerde aile bağlarının kuvvetli olmaması ya da aile içerisinde sürekli olumsuz ilişkilerin varlığı gencin madde kullanımına yönelmesine zemin hazırlamaktadır. Ebeveyn kaybı, boşanma, terk gibi parçalanmış aile yapılarının görüldüğü aileler de benzer bir diğer risk faktörünü oluşturmaktadır. Ergen madde kullanımının en önemli risk faktörlerinden biri de ergenlerin ailelerinde madde ya da alkol kullanımının var olmasıdır. Aile desteğine ilişkin yapılan araştırmalar; eğitim hayatında aileden ayrı yaşayan öğrencilerin sigara, alkol ve uyuşturucu madde deneyiminin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Yaman, 2021: 36-39). Bu bağlamda, akran etkisi ve öğrenilen davranış ile kendini kanıtlama ve sosyal baskı nedeniyle madde kullanımının arttığı görülmektedir.

Ailenin sosyo-demografik özellikleri de bağımlılığa neden olmaktadır. Yapılan çalışmalarda, ailenin sosyo-ekonomik düzeyinin düşük olması yanında, ailenin eğitim düzeyinin düşük olmasının da gencin madde kullanımında etkili bir faktör olduğu görülmektedir (Yaman, 2021: 39).

Sosyal risk faktörleri: Akran etkisi gençlerin madde kullanımında önemli bir sosyal risktir. Yaşanılan çevre bağlamında kente göç eden ve gecekondu bölgelerinde yaşayan gençlerin madde kullanma oranları daha fazladır. Kentteki yalnızlık ve yabancılaşma gençleri madde kullanmaya yöneltmektedir.

Kişisel risk faktörleri: Yapılan çalışmalarda 14-15 yaşındaki ergenler maddeye yönelik daha olumsuz bir tutum içerisindeyken, 16-18 yaşındaki ergenlerin maddeye karşı tutumlarının daha olumlu olduğu tespit edilmiştir. Ergenlerle yapılan bir çalışma sonucunda madde kullanım bozukluğu olan ergenlerin okula devam etme ve eğitim durumlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Toplumsal cinsiyet değişkenine göre yapılan araştırmalarda, erkeklerde madde bağımlılığı oranı kız öğrencilere göre daha fazladır (Yaman, 2021: 43-44). Ancak, son yıllarda kız öğrencilerde sigara içme oranları artmaktadır.

SONUÇ

Marx, dini “halkların afyonu” olarak niteler. Bu tanımlamayı şu şekilde ters yüz edebiliriz: “din bulamayan afyona sarılacak”. Ancak, bu yüzyılın son yıllarının en büyük dramı ise her türlü din ve her türlü afyonun yeniden önemli olması (Nicolaidis, 2002: 299). Bu çerçevede, toplumsal ve kültürel yapıdaki anomi ve yabancılaşma ile bireyler içinde buldukları sosyolojik bağlamda her geçen yıl madde bağımlılığı ile gerçeklerden kaçmaktadırlar. Birey, biyo-

psiko-sosyal bir varlıktır. Bu faktörler birbirini etkiler. Bireyi salt biyolojik genetiğine ve yapısına göre değerlendiremeyiz. Psikolojik yapısı ve tüm kimliğini oluşturduğu sosyolojik yapısı ile değerlendirmek gerekmektedir. Aristoteles'in "İnsan sosyal bir varlıktır" söyleminden mülhem birey içinde doğduğu ve yetiştiği toplumun aynasıdır. Dolayısıyla küresel bir sorun olan madde bağımlılığını önlemede sosyolojik bakış açısı olmadan başarılı olmak mümkün değildir.

Madde bağımlılığını teşhis etme, sağaltma, önleme ve mücadelede farklı meslek mensuplarının eşgüdüm içerisinde görev yapması gerekmektedir. Bu çerçevede, okullarda psiko-sosyal veya sosyal hizmet birimlerinin kurulması, gerek Gençlik ve Spor Bakanlığının gerekse yerel yönetimlerin açtığı gençlik merkezlerinde, Sağlık Bakanlığının kurduğu AMATEM ve ÇEMATEM ile Yeşilay'ın kurduğu YEDAM gibi merkezlerde doktor, psikolog, sosyal hizmet uzmanı ve sosyolog görevlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- EGM (2023). *2023 Türkiye Uyuşturucu Raporu Eğilimler ve Gelişmeler*, Emniyet Genel Müdürlüğü, Narkotik Suçlarla Mücadele Başkanlığı, Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi Şube Müdürlüğü.
- EMCDDA (2018). Avrupa Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığını İzleme Merkezi, *Avrupa Uyuşturucu Raporu 2018: Eğilimler ve Gelişmeler*, Avrupa Toplulukları Resmi Yayınlar Bürosu, Lüksemburg
- İşmen Gazioğlu, E. & Canel, A. N. (2018). UNODC “Madde Bağımlılığını Önlemede Aile Beceri Eğitimi Programları Uygulama Rehberi'nin” Türkiye'nin ihtiyaçları açısından incelenmesi. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 5, 365-403. <http://dx.doi.org/10.15805/addicta.2018.5.3.0005>
- Nicolaidis, N. (2002). “Anti-Depresan ‘Uyuşturucu’ (Yeni İhtiyaç) Olarak Tarikat”, *Bensizbiz: Topluluk Zihniyetinin Psikanalizi*, Bella Habip (Editör), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ögel, K. (2017). *Bağımlılık ve Tedavisi Temel Kitabı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ögel, K. (2010). *Madde Kullanımı ve Bağımlılığın Nedenleri. (İçinde: Sigara, Alkol ve Madde Kullanım Bozuklukları: Tanı, Tedavi Ve Önleme)*. İstanbul: Yeniden Yayınları.
- Tarhan, N. (2018). “Bağımlılık, Bağımlılık Politikalarının ve Stratejilerinin Belirlenmesi”, *Uyuşturucu Madde Bağımlılığı ve Yeni Bağımlılık Türlerinin Araştırılarak Bağımlılığın Nedenlerinin ve Alınacak Tedbirlerin Tespit Edilmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu*, Ankara, 31.01.2018.
- United Nations Office On Drugs And Crime (UNODC, 2023) *World Drug Report 2023*, https://www.unodc.org/res/WDR-2023/WDR23_Exsum_fin_SP.pdf
- Ünüvar, N. (Editör) (2009). *Madde Kullanımı ve Bağımlılığı ile Kaçakçılığının Önlenmesi Alanlarında Tespit Edilen Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Meclis Araştırması Komisyonu Raporu Özeti, Ankara.
- Yaman, Ö. M. (2021). *Türkiye’de Gençlik ve Bağımlılık: Bibliyometrik ve Tematik Bir Araştırma (1910-2020)*, İstanbul: DEM Yayınları.
- Yaman, Ö. M. & A. S. Tuna (2016). *Aile, Sosyalleşme ve Önleme Boyutuyla Gençlik ve Bağımlılık*, Ankara: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Zastrow, C. (2015). *Sosyal Hizmete Giriş*, (Çev. Editörü: D. B. Çiftçi), 3. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi.

Bölüm 4

DOM GRUBU ÇİNGENELERDE AİLE YAPISI VE EVLENME SÜRECİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

Muhammet FIRAT²

---

1 Bu çalışmada “Çingeneliği Anlamanın İmkânı: Çingener Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Malatya Örneği)” başlıklı doktora tezinden kısmen yararlanılmıştır.

2 Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Orcid Id: 0000-0002-2447-1427, muhammetfirat@firat.edu.tr

GİRİŞ

Toplumsal yapının önemli unsurlarından biri olan aile, kültürlerinin ortaya çıkmasında, sürdürülmesinde ve korunmasında büyük rol oynamaktadır. Bu bağlamda Çingeneler, “yaşayan hayat okulu” olarak adlandırdıkları aileyi yaşamlarının merkezine koymaktadırlar. Aileyi güçlü kılan bir diğer unsur ise, aile üyelerinin sayısıdır. Çingene aile yapısı genellikle geniş aile karakterlidir. Bu büyük aileyi ana, baba, çocuklar büyük ana ve büyük babalar oluşturmaktadır (Özkan, 2000: 47).

Weber, sosyolojik araştırmalarda aile yapılarının incelenmesi gerekliliği üzerinde durarak, incelenen toplum ya da topluluğun ortak değerlerinin aile değerlerinden meydana geldiğini ifade etmektedir (Coşkun, 1998: 34). Bourdieu'nun ifadesiyle, “kolektif özne” olan aile (hane) toplumsal alan gibi işleyen bir mekanizmadır. Farklı türleriyle sermayeyi bünyesinde toplayan aile, bu sermayelerin kuşaklar arası aktarımını sağlamaktadır (Bourdieu, 2006: 125- 127).

Aile unsurunun oluşum sürecinde önemli bir öge olan evlilik; aile kurmanın ve soyun devamı için en önemli adımdır. Duygulu (2006: 31)'nin de ifade ettiği gibi, yüzlerce yıl devam eden seyahatlerine rağmen Çingenelerin, kendi inanç ve geleneklerini muhafaza etmelerinde grup içi (endogamik) evlilikleri etkili olmuştur. Sosyalleşmelerini engelleyen, dışa kapalı bir yapıda konumlanmalarına etki eden endogamik evlilik, kültürlerini muhafaza etmede öncül rol oynamıştır/maktadır.

Evlenme gelenekleriyle ilgili Özkan'ın da belirttiği üzere, “Bütün dünyadaki Çingenelerde olduğu gibi Türkiye'deki Çingeneler de küçük yaşlarda evlenmektedir ve bu evlilikler büyük ölçüde yakın akrabalar arasında olmaktadır. Erken yaşta evlenme ve yakın akrabalarla evlenme, Çingene geleneğidir. Çingene olmayanlarla evlilik ise Çingenelikten ihraç anlamına gelmektedir. Bu gelenek, Çingenelerin korunmasında önemli bir yere sahiptir. Zira Çingeneler sürekli kendi aralarında evlenmeseler, geleneklerini muhafaza etmeleri mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla grup içi evlilik, geleneğin en iyi muhafızı olmaktadır” (Özkan, 2000: 89-90; Duygulu, 2006: 31).

Malatya'da yaşayan Çingenelerde de belirgin bir şekilde görülen benzer aile özellikleri, Çingene kültürünün tamamlayıcısı olarak görülebilir. Bu doğrultuda, aile yapıları ve evlenme süreçleri başlığı altında, Çingenelerin ortalama hanehalkı sayısı ve çocuk sayısı, nikâh ile ilgili düşünceleri, evlenme usulleri, eş sayısı ve evlenme yaşları, Çingene olmayanlarla evlenme durumları gibi konular ele alınacaktır.

Malatya’da yaşayan Çingenerin aile yapıları ve evlenme süreçlerini ele alan bu araştırma nicel olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda veriler anket tekniği ile elde edilmiştir. Malatya İlinde yaşayan Çingenerin yoğunluklu olduğu mahallelerde 18 yaş ve üstü 249 kişi ile yüz yüze anket uygulaması yapılmıştır. Örneklem, %10’luk oranla araştırma evreni üzerinden basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Araştırmada genelde katılımcıların eğitim ve okur-yazarlık durumları göz önünde bulundurularak, katılımcıların bir kısmına anket formunu doldurmaları yerine, soruların tek tek okunması yolu seçilmiştir. Yani, anketler bizzat araştırmacı tarafından uygulanmıştır. Ayrıca uygulama esnasında katılımcılarla gerektiği durumlarda anket sorularının güvenilirliğini test edici, destekleyici ve düzeltici enformel görüşmeler yapılmıştır. Alan araştırmasından elde edilen veriler SPSS (Statistical Packages For Social Sciences) programı ile analiz edilmiştir. Daha sonra, oluşturulan tablolar yorumlanmıştır. Bu yorumlar, enformel görüşme ve gözlemler sonucu elde edilen bilgilerle desteklenmiştir.

1. Sosyo-Demografik Özellikler

1.1. Cinsiyet Durumları

Cinsiyet, bireylerin toplumsal konumlarını belirleyen ve uygun toplumsal rollerin yerine getirilmesini sağlayan bağımsız değişkenlerdendir. Dolayısıyla cinsiyet, açıklanmaya çalışılan toplumsal gerçekliği anlama açısından önemli bir değişken olarak kabul edilmektedir. Örneklem grubunun cinsiyete göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	%
Erkek	168	67,5
Kadın	81	32,5
Toplam	249	100

Tablo 3’de görüldüğü üzere, örneklem grubunun % 67,5’i erkeklerden, % 32,5’i kadınlardan oluşmaktadır. Öğrenim düzeylerinin yetersizliği ve özellikle ataerkillik kadınların ankete katılımının erkeklerle oranla düşük seviyede kalmasına yol açmıştır.

1.2. Yaş Durumları

Bireyin toplumsal konumunu ve rollerini anlamada yaş faktörü önemli bir değişkendir. Yaş, bireylerin tutum ve davranışlarının analizinde de önemli bir faktördür. Geçirilen her yaş, kişi için farklı bir bakış açısı ve tecrübe anlamına gelebilmektedir. Örneklem grubunun yaş dağılımı Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Yaş Dağılımı

Yaş Aralığı	Sayı	%
18-23	26	10,4
24-29	55	22,1
30-35	62	24,9
36-41	36	14,5
42-47	16	6,4
48-53	24	9,6
54-59	16	6,4
60+	14	5,6
Toplam	249	100

Tablo'da görüldüğü üzere, katılımcıların % 24,9'u 30-35 yaş aralığında, % 22,1'i 24-29 yaş aralığında, % 10,4'ü (18-23) yaş aralığında ve % 9,6'sı 48-53 yaş aralığında yer almaktadır. Bunu % 6,4 ile 42-47 yaş aralığı, % 6,4 5 ile 4-59 yaş aralığı ve % 5,6 ile 60+ yaş aralığı takip etmektedir. Tablodaki veriler araştırmanın örneklem grubunda yetişkin ve orta yaş kategorilerinde yoğunlaşma olduğunu göstermektedir.

Çingeneliğin (kimlik algısı) anlaşılması ve Çingenelerin genel sorunlarının farklı yaş aralıklarında çeşitlilik gösterip göstermeyeceğinin araştırılmak istenmesi yaş aralıklarının bu şekilde oluşmasında etkili olmuştur.

1.3. Medeni Durumları

Medeni durum, Çingenelerin sosyal yaşamları ve aile yapıları hakkında önemli bir sosyo-demografik değişkendir. Ayrıca Çingeneliğe karşı verilen tepki ya da içselleştirme konularında da medeni durum belirleyici role sahiptir. Çingenelerin medeni durumlarının dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3: Medeni Durum Dağılımı

Medeni Durum	Sayı	%
Bekâr	21	8,4
Evli	222	89,2
Boşanmış/ayrı	1	0,4
Eşi ölmüş	5	2
Toplam	249	100

Tabloya göre, Çingenelerin % 89,2'si evlilerden oluşmaktayken iken % 8'i bekârlardan oluşmaktadır. Bunu % 2 eşi ölmüş ve % 0,4 boşanmış/ayrı Çingeneler takip etmektedir.

Örneklem kitlesinin büyük çoğunlukla (% 89,2) evlilerden oluşması, erken yaşta evliliklerin yoğunluğuna bağlanabilir. Çingenerde erken yaşta evliliğin geleneksel bir uygulama olması, eğitim seviyesinin düşüklüğü, ailelerin çocuklarına sorumluluk yükleme isteği, gençlerin suça bulaşmasını engelleme amacı gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Boşanma oranlarının bu kadar düşük olmasında da geleneğin büyük etkisi vardır. Enformel görüşmelerde telaffuz ettikleri, “biz evlendik mi, ölene kadar bırakmayız, namus vb. şeyler dışında bizde boşanma olmaz” ve genelde kız babalarının, “gelin gittiğin yerden ancak ölü çıkar” ifadeleri geleneğin boşanmayı engelleyici fonksiyonuna işaret etmektedir. Nitekim Çingenerde özellikle kadınlar evliliğin bütün zorluklarına katlanmakta ve evlilik durumunun korunup sürdürülmesinde hayati rol oynamaktadırlar. Ayrıca Çingenerde, exogamik evliliğin, geleneksel kurallar nedeniyle mümkün olmaması da boşanmaları engelleyici bir faktördür.

2. Ortalama Hanehalkı Sayısı ve Çocuk Sayısı

Kültür ve kimliğe ilişkin çalışmalarda haneye ilişkin bulgular, aile yapısının anlaşılmasında önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Örneklem grubunun yaşadığı hanenin nüfus yoğunluğu aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4: Hane Nüfusu Dağılımı

Hanede Yaşayan Birey Sayısı	Sayı	%
İki	5	2
Üç	10	4
Dört	29	11,6
Beş	63	25,3
Altı	41	16,5
Yedi+	101	40,6
Toplam	249	100

Tablodan anlaşılacağı üzere, görüşülenlerin % 40,6’sı yedi ve üzeri kişi, % 16,5’i altı kişi, % 25,3’ü ise beş kişi ile aynı hanede yaşadıklarını beyan etmişlerdir. Bu veriler, Çingenerde hane başına düşen kişi sayısı ortalamasının 5,7 olduğunu göstermektedir. 2012 Tuik, Nüfus ve Konut Araştırmaları verilerine göre, Türkiye Hanehalkı büyüklüğü ortalaması 3,7’dir (www.tuik.gov.tr). Dolayısıyla araştırmaya konu olan Malatya Çingenerinde hane başına düşen kişi sayısı, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Hanehalkı nüfus sayısının bu denli yüksek olmasında çocuk sayısının fazla olması, yaşlı anne ve babasıyla birlikte yaşayanlar, kocası hapiste olan kadınların çocukları ile baba evinde ikamet etmesi gibi faktörler de etkili olmuştur.

Çingeneri ele alan bu araştırmada, Çingenerin aile yapıları ve özellikleri önem taşımaktadır. Daha önceki veriler ışığında (Tablo 1), Malatya’da yaşayan Çingenerin ortalama hanehalkı sayısı 5,7 olarak tespit edilmişti. Bu açıdan Malatya’da ikamet eden Çingenerin geniş aile profili ortaya çıkmaktadır. Görüşülen hanelerdeki çocuk sayısının dağılımı tablo 5’de yer almaktadır.

Tablo 5: Çocuk Sayısı Dağılımı

Çocuk Sayısı	Sayı	%	Geçerli %
Çocuğum yok	5	2	2,2
Bir	22	8,8	9,6
İki	37	14,9	16,2
Üç	51	20,5	22,4
Dört	55	22,1	24,1
Beş	30	12	13,2
Altı	9	3,6	3,9
Yedi+	19	7,6	8,3
Toplam	228	91,6	100
Bekâr	21	8,4	
Toplam	249	100	
Ortalama	3,5		

Tabloda, Çingenerin yaklaşık yarısı üç-dört çocuklu (%20,5,+%22,1); %16,2’si iki çocuklu, %13,2’si beş çocuklu, %9,6’sı bir çocuklu, %8,3’ü 7 ve üstü çocuklu ailelerden oluşmaktadır. Ortalama çocuk sayısı dağılımı 3,5 olarak belirlenmiştir. Tablo’ya göre, çocuk sayısı dağılımı Çingenerde kalabalık aile yapılarının azaldığını göstermektedir.

TUİK verileri ışığında, 1920-25’li yıllarda 5,6 olan doğurganlık oranı 2010-15’ li yıllarda 2,1 olarak tespit edilmiştir (www.tuik.gov.tr). Doğurganlık oranlarında görülen bu azalma, Malatya’da yaşayan Çingener için de geçerlidir. Görüşülen orta yaş ve üstü Çingenerlere aile geçmişleri sorulduğunda, minimum 7 kardeş oldukları belirtilmiştir. Bunlar arasında 11-12-13 kardeş olduklarını belirtenler de olmuştur.

Buna paralel olarak geçmiş dönemlerde göçer Çingene grupları üzerine yapılan araştırmalarda, ortalama çocuk sayılarının 5,5 ile 7,2 arasında değiştiği saptanmıştır. Ancak yapılan görüşmelerde, yerleşikliğe ve kentleşme eğilimlerine bağlı olarak çok çocuk sahibi olmak artık istenmeyen bir durumdur. Görüşülen nişanlı ve yeni evli çiftlerin, “en fazla iki çocuk” istediklerini beyan etmeleri, Kolukırık (2006: 9)’ın da belirttiği gibi moderniteye vurgu olarak görülebilir.

Öte yandan, iş piyasasında yaşanan değişimler, annenin hane geliri için çalışma yaşamına katılması, çocukların eğitim sürecinde tutulmaması, meslek kazandırılmama ve ekonomik konumları, çocuk sayısını belirlemede ve aile yapılarının değişiminde önemli etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görüşülen yaşlılar ise, çok çocukluluğun gerekliliğine vurgu da bulunmuş ve Çingene kültürünün devamının ancak sayısal çoğunlukla mümkün olacağına dikkat çekmişlerdir. 71 yaşındaki bir görüşmecinin, “*Şimdi gençlerin çocukları az, çocuk az olursa bizi biz yapan her şey unutulur, dil de, töre de unutulur. Sosyete olmuş bizim gençler, bakamayız diyorlar, kim acından ölmüş, benim tam 13 çocuğum var. Böyle giderse 20 yıl sonra bizim geleneklerimiz de kalmaz.*” sözleri, çok çocukluluğun Çingeneliğin devamının temel koşulu olduğu, az çocukluluğun ise, Çingenelerin asimilasyonuna neden olacağı düşüncesinin yaşlı jenerasyonda önemli olduğunu göstermektedir.

Görüşülen gençler arasında bir görüşmecinin, “*Biz sekiz kardeşiz, çocukluğumuzu yaşayamadık, okuyamadık. Babam birimize bir şey alsa diğerimize alamıyordu. Gacolar bakacakları kadar çocuk yapıyor ve yetiştiriyor. Bizimkiler çok çocuk berekettir diyor ama hiç öyle değil. Benim iki çocuğum var, onların bakımına ancak yetişebiliyorum, bundan fazlasına asla bakamam.*” Sözleri, çok çocukluluğun sıkıntılarına işaret etmektedir. Bu bağlamda genç kuşak, yaşadıkları yoksulluk, yoksunluk gibi dezavantajları kendi çocuklarının yaşamaması için az çocukluğa sıcak bakmaktadır. Ayrıca Çingene olmayanları örnek alarak onlar gibi bakabilecekleri kadar çocuk yapmak istemeleri, topluma eklemeye olan eğilimlerini de göstermektedir.

3. Nikâh İle İlgili Düşünceleri

Nikâh ve nikâha ilişkin düşünceler, Çingenelerin evlilik kurumuna bakışlarının açıklık kazanmasında önemlidir. Çingenelerinin nikâha ilişkin düşünceleri Tablo 6’da ele alınmaktadır.

Tablo 6: Nikâh Olgusu Hakkındaki Düşünceleri

Nikâhla İlgili Düşünce	Sayı	%
Resmi nikâh gerekli	118	47,4
Dini nikâh gerekli	9	3,6
Kamusal yardım ve hizmet alımında resmi nikâh gerekli	25	10
Her ikisi de gerekli	97	39
Toplam	249	100

Tablodan da anlaşılacağı üzere, görüşülenlerin yarıya yakını (%47,4) resmi nikâhın yeterli olduğunu beyan etmiştir. Görüşülenler, yerleşikliğin resmi nikâhı zorunlu hale getirdiğini dile getirmişlerdir. Bürokratik nedenler, sosyal yardımlara ulaşma, çocukların eğitime katılması gibi faktörler resmi nikâhı zorlamaktadır. Ayrıca görüşülenler, kızların evlenmeden önce resmi nikâhı şart koştuklarını, resmi nikâhın moda haline geldiğini belirtmişlerdir.

Hem dini hem resmi nikâhın olması gerektiğini beyan edenlerin oranı ise %39'dur. Bunlar, evlenmeden önce dini nikâhlarını kıydırdıklarını, evlendikten sonra ellerinde evliliklerine dair resmi bir belge bulunması için resmi nikâh yaptırdıklarını belirtmişlerdir.

Resmi nikâhın, kamusal yardım ve hizmet alımında gerekli olduğunu beyan edenlerin oranı ise %10'dur. Kamusal yardım ve hizmet alımında resmi nikâhın gerekli olduğunu beyan edenler, sosyal yardımlardan faydalanmak, evlilik/aile yardımı almak, çocuğu okula yazdırmak ve çocuk parası almak gibi nedenlerle resmi nikâh kıydırdıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla yerleşikliğin gerektirdiği bu durumlar, nikâha ilişkin düşüncelerini de değiştirmiştir. Görüşülenler, konar-göçerken resmi nikâhı bilmediklerini, dini nikâh kıydırdıklarını şimdi ise resmi nikâhın gerekli olduğunu ifade etmişlerdir.

Sadece dini nikâhı yeterli bulanların oranı (%3) oldukça düşüktür. Bunlar resmi nikahın gerekli olduğu zaman kıyılmasını, gerekmedikçe yapılmamasını belirtenlerdir. Ayrıca bu yanıtı verenler genellikle yaşlı kesimden oluşmaktadır.

Dolayısıyla Çingenelerin büyük bir kısmı, resmî nikâh yapmaktadır. Resmî nikâhın yanında, dini anlayışlarına uygun nikâh yaptıkları ve nikâhsız evliliklere de şiddetle karşı çıktıkları gözlenmiştir. Çingenelerle ilgili “nikâha ve sünnete itibar etmezler,” (Acton ve Marsh, 2008: 18; Selek, 2009) gibi iddiaların aksine tablodaki dağılım, Çingenelerin nikâhı önemsediklerini göstermektedir. Bir başka ifadeyle nikah, onlar için vazgeçilmez görülmektedir.

4. Evlenme Usulü

Evlenme, toplumun temel birimi olan ailenin oluşmasını sağlayan bir birlikteliktir. Toplumda eskiden var olan bazı evlenme biçimleri değişerek sürdürülmektedir. Toplumların yaşam tarzları, sosyal çevreleri, sosyo-ekonomik/kültürel özellikleri evlenme şekillerini belirlemektedir (Uçum, 2008: 62). Bu bağlamda aile yapılarının ilk basamağı olan evlenme, Çingeneleri anlamada da önemlidir. Malatya'da yaşayan Çingenelerin evlilik biçimlerine ilişkin dağılım Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7: Evlilik Usulü

Evlenme Usulü	Sayı	%	Geçerli %
Görücü usulü	83	33,3	36,4
Tanışarak/anlaşarak	72	28,9	31,6
Kaçarak	59	23,7	25,9
Ailemin zorlamasıyla	14	5,6	6,1
Toplam	228	91,6	100
Bekâr	21	8,4	
Toplam	249	100	

Tablodaki dağılıma göre, görücü usulü ile evlenenler ilk sırada (%36,4) yer almaktadır. Bunu tanışarak/anlaşarak (%31,6) evlenme usulü ve son zamanlarda yaygın görülen kaçarak evlenme usulü (%25,9) takip etmektedir. Ailemin zorlamasıyla evlendim, diyenlerin oranı ise %6,1'dir.

Görücü usulü evlenme genellikle orta ve üstü yaşlarda görülürken, genç kuşak tanışarak ya da kaçarak evlenme usulünü tercih etmektedir. Evlenme usulünün yaşa göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda ele alınmaktadır.

Tablo 8: Evlenme Usulünün Yaşa Göre Dağılımı

Yaş Durumu	Evlenme Usulü								Toplam	
	Görücü usulü ile		Tanışarak/anlaşarak		Kaçarak		Ailemin zoruyula			
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
18-23	5	6	12	16,7	1	1,7	0	0	18	7,9
24-29	8	9,6	21	29,2	18	30,5	2	14,3	49	21,5
30-35	23	27,7	18	25	14	23,7	2	14,3	57	25
36-41	17	20,5	6	8,3	10	16,9	3	21,4	36	15,8
42-47	5	6	5	6,9	4	6,8	0	0	14	6,1
48-53	14	16,9	2	2,8	8	13,6	0	0	24	10,5
54-59	7	8,4	4	5,6	0	0	5	35,7	16	7
60+	4	4,8	4	5,6	4	6,8	2	14,4	14	6,1
Toplam	83	100	72	100	59	100	14	100	228	100

Tablodaki dağılıma göre, 18-35 yaş aralığında, tanışarak/anlaşarak evlenme usulü yaygınlık göstermektedir. Bu durum, Çingenelerin geleneksellikten modernliğe dönüşümünü göstermektedir. Tablodaki veriler, yerleşik hayata geçişin etkilerinin evlenme usullerine yansıdığını göstermektedir.

Enformel görüşmelerde 18-35 yaş aralığındaki görüşmecilerin, “*Evleneceğin kızın huyunu bilmeden evlenilmez.*”, “*Bizim neyimiz eksik diğerlerinden (Gaco) biz de flört yapıp öyle evlenmek istiyoruz, bunun neresi ayıp...*”, “*Babam anneme*

kötü davranıyor ve anneme seni bana zorla verdiler diyor, ben de sevdim, tanıdım öyle evlendim.” sözleri, genç yaştaki Çingenelerin evlenmeyi eski kuşaktan farklı algıladıklarını göstermektedir. Zira görücü usulü, kaçarak ve ailenin zoruyla olan evlilikler gelenekselliği, tanışarak yapılan evlilikler ise modernliği ifade etmektedir. Öte yandan genç kuşağın tanışarak evlenmeyle ilgili söyledikleri, genel topluma eklenme isteklerini de göstermektedir.

Görücü usulü evlilik biçimi daha çok sırasıyla 30-35 yaş (%27,7); 36-41 yaş (%20,5); 48-53 yaş (%16,9) aralığında yoğunluktadır. Görücü usulü evlenme yaş aralıkları, gelenekselliğin yakın bir zamana kadar yoğun yaşandığını düşündürmektedir. Zira alanda yapılan görüşmelerde orta ve üstü yaştakilerin, *“Allah’ın emrettiği gibi göreceksin, konuşacaksın öyle evleneceksin, flört bize göre değil, bizim de bacılarımız var.”*, *“Bizim zamanımızda böyleydi, şimdiki gençlerde farklı, ama en güzeli tanışarak evlenme...”* gibi ifadeleri evlenme anlayışının dönüştüğünü göstermektedir.

Ailemin zorlamasıyla evlendim diyenler, genellikle berdel usulü evlenenlerdir. Enformel görüşmelerde, Çingenelerde berdel evliliği, başlık parası ödememe, akrabalık bağlarını kuvvetlendirme ve kan davası olanları barıştırmaya amacıyla iki erkeğin evlilik çağındaki kız kardeşlerini birbirleriyle değiştirmesi şeklindedir. Öte yandan ailenin zorlamasıyla evlenenler, evlenecekleri kişileri görmeden, istemeden veya ebeveynlerin karşılıklı sözleri sonucu evlilik yapmaktadırlar. Ayrıca beşik kertmesi¹ yoluyla evlenenler de ailenin zorlamasıyla yapılan evliliklere dâhil edilmiştir.

Kaçarak evlenenlerin 24-53 yaş aralığında yoğun olarak görülmesi, bu evlilik biçiminin Çingenelerde hala yaygın olduğunu düşündürmektedir. Kaçarak evlenme biçimi sadece eylemi gerçekleştirenler için değil, aileler arasında da ciddi sorunlara yol açmaktadır. Çingene olmayanlarda kaçarak evlenenlerin aileleri arasındaki sorunların çözümünde ekonomik etkenler belirleyici iken, Çingenelerde kız kaçırmadan kaynaklanan problem, ancak kaçan kızın ailesinden bir erkek, karşı aileden bir kız kaçırdığında çözüme kavuşmaktadır.

Kaçarak evlenme durumunda (kaçan) kızın ailesi bunu onur meselesi yapmakta, karşı taraftan (aileden) bir kız kaçırmaya kendini mecbur hissetmektedir. Onurunu, namusunu ancak bu yolla kurtaracağını/temizleyeceğini düşünmekte, ancak karşı taraftan kız kaçırmada genellikle aceleci davranmamaktadır. Fırsat bulduğunda ya da koşullar uygun olduğunda kızını kaçırmaktadır. Bu doğrultuda bir görüşmecinin, *“Bizde kaçarak evlenmenin bedeli ağırdır. Benim kızım kocaya kaçarsa, benim oğlum*

1 Erkek ve kızın daha beşikte bebekken, gelecekte evlenmesine dair verilen karar. Bir kızın doğum haberini alan ve bu kızın ailesiyle akraba olmak isteyen erkek ailesi, kızın ailesine bir beşik yollar ve söz kesilmiş olur. Beşik kırdı da denir. (Boratav, 1999: 218)

ya da torunum kızımın kaçtığı erkeğin evinden bir kız kaçırmadığı sürece öç alınmış sayılmaz. Diyelim ki o evde hiç kız yok. O zaman yüz sene sonra da olsa, o evin bir kızının olması beklenir ve o kız ya alınır ya da kaçırlır. Tıpkı kan davası gibi, bu öç alınmadan da problem çözülmüş olmaz. Bizde Gacolaradaki gibi kan parası falan yok, bizde bu durum ayıp sayılır...” ifadeleri, kız kaçırmamanın bedelini ve çözümünü açıklamaktadır.

Önceki kuşaklarda görülen görücü usulü ve aile zorlamasıyla yapılan evliliklerin yerini, tanışarak ya da kaçarak yapılan evlilikler almıştır. Yeni kuşakta görülen tanışarak/anlaşarak ve kaçarak evlenme, evlenenler açısından benzerlik taşımaktadır. Zira enformel görüşmelerde, her iki evlilikte de evlenecek kişilerin, kendi aralarında anlaştığı görülmüştür.

5. Eş Sayısı ve Evlenme Yaşı

Çingenelerde evlilik son derece önemli olup kendi inanış, gelenek ve göreneklerine göre yapılmaktadır (Arayıcı, 2008: 59). Çok eşlilik tarihin başlangıcından beri görülen bir evlenme türüdür. Ancak günümüzde tek eşlilik yaygındır. Çingenelerde görülen evlilik sayısı Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9: Evlilik Sayısı

Kaçıncı Evliliği	Sayı	%	Geçerli %
İlk	215	86,3	94,3
İkinci	10	4	4,4
Üçüncü	2	0,8	0,9
Dördüncü	1	0,4	0,4
Toplam	228	91,6	100
Bekâr	21	8,4	
Toplam	249	100	

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Çingenelerde tek eşle evlenme (%94,3) **çok yaygındır**. En fazla görülen evlenme şekli olarak ortaya çıkan tek eşle evlenmede, çok evliliğin ekonomik zorlukları ve tek eşliliğin gelenek haline dönüşmesi gibi nedenler etkili olmaktadır. Görüşmecilerden birinin tek eşlilikle ilgili, “Bizde adet bir kişi ile evlenmektir, dedem, babam tek eşle evlendi ölene kadar beraberlerdi, ikinci bir eşle evlenen büyüklerimize çok nadir rastlarsın, varsa bile mecburiyetten evlenmiştir. Bizde ne kadar eşler arasında kavga olsa da boşanma olmaz, kiminle evlendiysen onunla ölürsün.” sözleri, tek eşliliğin önemine vurgu yapmakta ve Çingenelerde tek eşle evlenmenin geçmişe dayandığını göstermektedir. Ayrıca tek eşle evliliğin yaygın olmasında, boşanmaya ve nikâhsız yaşamaya karşı olumsuz bakmaları da etkilidir.

Çok eşle evlenme geleneği yok denecek kadar az görülmektedir. Çingenerlerde boşanma oranları da çok düşüktür. Boşanmaya etki eden en önemli faktörlerden birini oluşturan çok eşle evlilik, hoş görülmeleyen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok az görülen çok eşle evliliklerin arka planında ise, eşlerin engelli oluşu ve kız kaçırma olaylarından kaynaklanan nedenler etkilidir. Enformel görüşmelerde, Çingenerlerde kız kaçırma olaylarında kızı kaçıran taraf, kaçırdıkları kızın karşılığında karşı tarafa bir kız vermek zorundadır. Ancak kaçırılan kızın ailesinde bekâr erkek yok ise, evli bir erkekle evlendirilir. İkinci evliliklerin geneli bu şekilde gerçekleşmiştir.

Enformel görüşmelerde, çok eşle evlenmenin düşük olmasında, başlık parasının da etkili olduğu saptanmıştır. Başlık parasının yaygın olduğu Çingenerlerde, başlık parası kızın fiziksel özelliklerine ve ailenin sosyal statüsüne göre belirlenmektedir. Başlık parasının 2500 TL ile 6000 TL (2014 rakamları) arasında olduğu, birçok görüşmeci tarafından beyan edilmiştir. Bu durum, bir Çingenenin ikinci bir evlilik yapmasını zorlaştırmaktadır.

Türkiye'nin kimi bölgelerinde yaşayan Çingenerlerde evlilik yaşı, erkeklerde 14, kızlarda ise 12'ye kadar düşebilmektedir. Genç kız ve erkekler çocukluk ve gençlik dönemlerini yaşayamadan evlendirilmektedir Kadınlar 30 yaşında "büyük anne", erkekler ise 35 yaşında "büyük baba" olabilmektedir (Alpman, 2004: 34).

Çingenerlerin evlenme yaşlarıyla ilgili rakamlar Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. TÜİK 2012 verilerine göre, Türkiye'de ilk evlilik yaş ortalaması erkeklerde 26,7 iken, kadınlarda 23,5 olarak belirlenmiştir (www.tuik.gov.tr, 2014). Malatya'da yaşayan Çingenerlerde ilk evlilik yaş ortalaması, erkeklerde 19,8, kadınlarda ise 16,8 olarak tespit edilmiştir.

Yasal olmamasına rağmen, çocuklarını erken yaşta evlendirmeleri Çingenerler için geleneksel bir uygulamadır. Görüşülen ebeveynlerin ifadesiyle eğer kızlar erken evlenmezlerse, "*evde kalma*" psikolojisi ile bir takım sorunlar yaşamaktadır. Aynı durum, bu kızların aileleri için de geçerli olduğundan kızların erken yaşta evlenmelerine izin verilmektedir. Yine kızların erken yaşta evlenmelerine eğitim seviyelerinin düşüklüğü ve ekonomik özgürlüklerinin olmaması gibi faktörler neden olmaktadır. Erkekler ise "*başiboş gezmesinler, evinin yolunu bilsinler,*" düşüncesiyle erken yaşta evlendirilmektedir. Ayrıca kız kaçırmanın ağır bedellerine maruz kalmama kaygısı da erken yaşta evliliklerin yaygınlığının bir başka nedenidir. Örneğin bir görüşmecinin, "*Çocuklarımız bir birlerini sevdikleri zaman hemen evlendiririz, eğer evlendirmezsek, kaçarlar. Bu da bizim toplumumuzda çok ayıplanır, eğer aileler arasında anlaşma olmazsa olay kan davasına kadar gider. Geçmişte yaşadığımız acıları bir daha yaşamamak için erken yaşta da*

olsa çocuklarımızı evlendiririz.” sözleri, erken yaşta evlenmelere ebeveynlerin neden sıcak baktıklarını açıklamaktadır.

Yapılan birçok çalışmada (Alp ve Taştan, 2010; Kolukırmık, 2004; Arayıcı, 2008; Özkan, 2010), küçük yaşta evlenmenin Çingenerde sıradanlaştığı, adeta bir kültür haline geldiği saptanmıştır. Avrupa ülkelerinde yaşayan Çingenerde de benzer durum söz konusudur. Erkekler ortalama 15, kızlar ise ortalama 13 yaşlarında evlenmektedirler (Martinez, 1992: 11).

Sosyal çevrenin etkisi ve ebeveynlerini model almaları da yeni kuşağın erken yaşlarda evlenme eğilimini arttırmaktadır. Bu bağlamda, küçük yaşta evlendirilenlerin kendi çocuklarının da rol modeli olacağı düşünüldüğünde, erken yaşta evlenmenin Çingenerde devam edeceği öngörülebilir.

6. Çingene Olmayanlarla Evlenme Durumu

Çingener, içinde yaşadıkları toplumla olan çeşitli ilişkilerine rağmen dıştan evlenme (exogami) hemen hiç görülmez. Çingenerde dışa kapalılığın evlenme tercihlerine yansıdığı görülmektedir. Ancak günümüzde yerleşikleşmenin, modernleşmenin, Çingene olmayanlara benzeşme eğilimlerinin evlenme tercihlerine etki edip etmediğini anlamak için Çingene olmayanlarla evlenmeye nasıl yaklaştıkları büyük önem taşımaktadır. Örneklem grubunun, Çingene olmayanlarla evlenmeye nasıl yaklaştıkları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 10: Çingene Olmayanlarla Evlenmeye Nasıl Yaklaştıkları

Evlenilen veya Evlenilecek Kişinin Çingene Olması	Sayı	%
Çok önemli	175	70,3
Önemli	42	16,8
Önemli değil	32	12,9
Toplam	249	100

Tablo 10'a göre, görüşülenlerin %70,3'ü bir Çingene ile evlenmenin kendileri için “çok önemli” olduğunu beyan etmişlerdir. Bir Çingene ile evlenmenin kendileri açısından “önemli” olduğunu belirtenlerin oranı ise %16,8'dur. Genel olarak bakıldığında, büyük çoğunluğun, evlenilecek kişinin Çingene olmasını önemsedikleri görülmektedir. Enformel görüşmelerde bir Çingene ile evlenmenin önemine yönelik “*kültürümüzü, dilimizi, kısacası yaşantımızı ancak bir Çingene anlar, zaten biz istesek de Gacolar bizi asla istemez ve anlayamaz...*” sarfedilen ifadeler, bir Çingenenin başka bir Çingene ile evlenmekten başka seçeneğin olmadığını göstermektedir. Bir yandan kendini ancak bir Çingenenin anlayacağını; diğer yandan kendisinin istemesi halinde, “Gaco” birinin kendisini istemeyeceğini düşünen görüşmeci, aslında öğrenilmiş çaresizliğin evlenme tercihlerini etkilediğini düşündürmektedir.

Dolayısıyla elde edilen bulgular, grup içi evliliğin yaygın olmasında birçok faktörün etkili olduğunu göstermektedir. Öncelikle Çingenerler önyargılar nedeniyle yaşadıkları dışlanmaya tepki olarak, grup dışı evliliği reddetmektedirler. İkinci olarak, orta yaş ve üstü Çingenerlerde grup dışı evliliğin, kendilerini asimile edeceği kaygısı, yeni kuşağın grup içi evliliğe yönlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Görüşülenlerin %12,9'u Çingene biriyle evlenmenin önemli olmadığını belirtmiştir. Bunlar, Çingene olmayan biriyle de evlenilebileceğini düşünmektedir. Enformel görüşmelerde, Çingene olmayan biriyle evlenmek isteseler bile Çingene olmayanların kendileri ile evlenmeyeceğini düşünen görüşmecilerin bu yaklaşımı, hümanist ya da hoşgörülü bir görünüm sergileme olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, daha çok genç kuşağın, Çingene olmayanlarla evlenmeye sıcak bakmaları yerleşikleşmenin, modernleşmenin onları dönüştürdüğünü düşündürmektedir.

Grup dışı evliliklerde, bir Çingene erkeğin bir "Gaco" kadınla evlenebilmesi mümkün iken, bir Çingene kadının bir "Gaco" erkekle evlenmesi pek mümkün olmamaktadır. Dışarıdan bir erkeğe kız vermek, "gönüllü asimilasyon" olarak görülmektedir. Yani "Gaco"ya verilen kız ve ondan doğacak çocuklar için Çingene kültürünün yozlaşacağı algısı, bu tür evlenmelere olumsuz bakılmasına neden olmaktadır. Yaşlı bir görüşmecinin, "Benim kızımı doktor, mühendis de istese vermem. Kızımı verdim mi, onu öldü say. Geri dönüp bize bakmaz bile..." ifadeleri yaşlıların grup dışı evlenmelerinin, Çingenerlerde kültürel yozlaşmaya ya da asimilasyona yol açacağını düşündüklerini göstermektedir. Yine Çingene olmayan biriyle evlilik, Çingenelikten ihraç anlamına gelmektedir. Bu gelenek, kendini koruma amacının bir yansımasıdır. Zira Çingenerler, sürekli kendi aralarında evlenmeseler, geleneklerini muhafaza etmeleri mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla grup içi evlilik, geleneğin en iyi muhafızıdır (Özkan, 2010: 50).

Kolukırık'ın (2004)'te İzmir Çingenerleri üzerine yaptığı araştırmaya göre, genel olarak eş seçiminde ebeveynlerin önem verdiği en önemli nokta eş adayının (%41,1) Çingene olmasıdır. Yine Yağlıdere'nin 2011 yılında İzmir Çingenerleri üzerine yaptığı araştırmaya göre, Çingenerlerin %66,1'i evlilik tercihlerinde Çingene faktörünün kesinlikle önemli olmadığını belirtmişlerdir. Bu araştırma İzmir Çingenerlerinin evlenme konusunda dışa açık olduklarını göstermektedir (Kolukırık, 2007-2008).

Bu çerçevede Malatya'da yaşayan Çingenerlerle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin batısında yaşayan Çingenerlerin, yerleşik hayatı, modernleşmeyi daha çok benimsedikleri görülmektedir. Evlenecekleri kişinin Çingene olmasını önemli bulmayanlar (%12,9) Kolukırık (2009)'ın da belirttiği gibi demokratik bir görünüm sergilemeye çalışsalar da, gençler çoğunlukla yakın

komşu veya akrabalarının yönlendirmesiyle Çingenerle evlendirilmektedir (Kolukırık, 2005). Bu açıdan örneklem grubunun evlendikleri kişilerin Çingene olup olmadığı Tablo 11’de yer almaktadır.

Tablo 11: Evliler için Eşin Çingene Olma Durumu

Eşiniz Çingene mi?	Sayı	%	Geçerli %
Evet	225	90,4	98,7
Hayır	3	1,2	1,3
Toplam	228	91,6	100
Bekâr	21	8,4	
Toplam	249	100	

Tablodan anlaşılacağı üzere, örneklem grubunun neredeyse tamamı (%98,7) bir Çingene ile evlidir. Dolayısıyla, endogamik (grup içi) evlenmenin yaygın olduğu görülmektedir.

Grup içi evlilikler, Çingenerde yoğun akrabalık ilişkilerini doğurmakta ve Boz (2010)’un ifadesiyle “biz” ve “öteki” kategorilerini oluşturma süreçlerinde akrabalığın da önemli bir işlevi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Biz duygusunun güçlü olduğu endogamik evlilikler yoluyla, Çingenerde grup içi dayanışma güçlenmekte ve kültürel süreklilik garanti altına alınmaktadır. Sosyal sermaye olarak grup içi evlilikler, etnik kimliklerinin devamlılığını sağlayan yeniden üretim mekanizmalarının oluşturulmasını sağlamaktadır. Ayrıca bir simgesel sermaye olarak endogamik evlilik, Çingene bireylerin istenmeyen davranışlarda bulunarak kolektif grup kimliğini zayıflatmalarının önüne geçmede kullanılan önemli bir araç olarak işlev görmektedir.

SONUÇ

Farklı zamanlarda, çeşitli bölgelere göç etmeleri nedeniyle çeşitli isimlerle anılmışlardır. Yaşam tarzları, meslekleri, geldikleri ve göç ettikleri düşünülen yerlerin kültürel etkileri, fiziksel özellikleri gibi nedenler Çingene sözcüğünün kökenine yönelik görüşlerin çeşitli olmasında etkili olmuştur. Ancak “Çingene” bütün Çingeneri ifade eden en kapsamlı isimdir. Bir üst kimlik belirteci olan “Çingene” adı onların hem kültürel özelliklerini hem de sorunlarını anlamada operasyoneldir.

Çingenerin büyük çoğunluğunun genç olmalarına rağmen evli oldukları saptanmıştır. Bu durum Malatya Çingenerinde erken yaşta evliliklerin yaygın olduğunu göstermektedir. Erken yaşta evlilik, geleneksel bir özellik olmanın yanı sıra, öğrenim düzeylerinin düşüklüğü, yaşanan çevrenin etkisi, ailenin evlendirmek suretiyle çocuklarına sorumluluk yükleme isteği ve gençlerin suça bulaşmasını engelleme isteği gibi nedenlere dayanmaktadır. Çingenerde boşanma ise neredeyse hiç yoktur. Çingenerde grup içi

(endogamik) evliliğin zorunlu olması, büyüklerin boşanmaya şiddetle karşı çıkmaları gibi nedenler boşanmaların önündeki ana bariyerlerdir.

Çingenerler çoğunlukla kalabalık aile özelliği sergilemektedirler. Yedi ve üstü nüfusa sahip hanelerin sayısı az değildir. Hanehalkı nüfus sayısının yüksek olmasında; çocuk sayısının fazla olması, yaşlı anne ve babasıyla birlikte yaşayanlar, kocası hapiste olan kadınların çocukları ile birlikte baba evinde ikamet etmeleri gibi faktörler etkili olmaktadır. Hanehalkı nüfusunun fazla olması Çingenerlerde bazı sosyo-ekonomik dezavantajlara yol açsa da, kalabalık olmanın, Çingene aileleri arasında güç ve otorite göstergesi, geçinme stratejileri gibi sosyal, kültürel ve ekonomik avantajları da vardır.

Aile yapıları ve evlenme süreçleri açısından Çingenerlerde yerleşikliğe özgü kültürel özelliklere rastlanmıştır. Çingenerlerin büyük bir kısmı resmî nikâh yapmaktadır. Resmî nikâhın yanı sıra, dinsel/mezhepsel anlayışlarına uygun nikâh yaptıkları ve nikâhsız evliliklere de şiddetle karşı çıktıkları saptanmıştır. Ayrıca sosyal yardımlara ulaşabilmek, çocuklarının eğitime katılabilmesi gibi yerleşik hayata özgü zorunluluklar da resmi nikâhı ihtiyaç haline getirmektedir. Öte yandan, görücü usulü ve aile zoruyla yapılan evliliklerin yerini tanışarak ya da kaçarak evlenmeler almaktadır. Çingenerlerde büyük çoğunluk tek eşle evlidir. Tek eşli evlilikte, geleneksel bir özellik olmanın yanı sıra Çingenerlerin boşanmaya, nikâhsız yaşamaya karşı olumsuz bakmaları etkilidir.

İlk evlenme yaşının oldukça düşük olduğu Malatya Çingenerleri, evlenen ya da evlenilecek kişilerin Çingene olmasını önemsemektedirler. Endogamik evliliklerin yaygın olduğu Çingenerler, önyargılar nedeniyle yaşadıkları dışlanmaya tepki olarak grup dışı evliliği reddetmektedirler. Orta yaş ve üstü Çingenerlerde grup dışı evliliğin, kendilerini asimile edeceği kaygısı, yeni kuşağın grup içi evliliğe yönlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Yerleşiklik hayata geçiş ve kentleşme Çingenerlerde çok çocukluluğun olumsuzlanmasına neden olmaktadır. Evli çiftlerin yanı sıra nişanlı ve yeni evliler, “en fazla iki çocuk”lu bir aile vurgusuna sahiptirler. Yaşam koşullarının zorluğu, gelecek kaygısı, eğitim, sağlık vb. çok çocuk sahibi olma eğilimlerinde düşüşe yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alp ve Taştan (2011), Türkiye’de Irk ve Etnik Köken Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu (1 Ocak- 31 Temmuz 2010), İstanbul: Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Alpman, Nazım (2004), Trakya Çingeneleeri, Sınırdı Yaşayanlar, İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- Arayıcı, Ali (2008), Avrupa’nın Vatansızları Romanlar, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Boratav, Pertev Naili (1999), 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bourdieu, Pierre (2006), Pratik Nedenler, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayınları.
- Boz, Erdoğan (2010), Çerkes Etnik Kimliğinin Yeniden İnşasında Akrabalık, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Coşkun, Nevzat (1998), Romanlar ve Antalya Zeytinköy Romanlarının Toplumsal Bütünleşmeleri, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Duygulu, Melih (2006), Türkiye’de Çingene Müziği Batı Grubu Romanlarında Müzik Kültürü, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Kolukırık, Suat (2004), Aramızdaki Yabancı: Çingeneleeri, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kolukırık, Suat, (2005), “Türk Toplumunda Çingene İmgesi ve Önyargısı”, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, C.8, S.2, ss.52-71.
- Kolukırık, Suat (2006), Sosyolojik Perspektiften Türk(iye) Çingeneleeri: İzmir Çingeneleeri Üzerine Bir Araştırma, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Sayı:3/1, ss.1-24.
- Kolukırık, Suat (2007), “Madun ve Hakim:Çingene –Roman Kimliğinin Toplumsal Eleştirisi”, Yeryüzünün Yabancıları Çingeneleeri, (Ed: Suat Kolukırık), İstanbul: Simurg Yayınları, ss.43-53.
- Kolukırık, Suat (2008), “Türkiye’de Rom, Dom Ve Lom Gruplarının Görünümü”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl:5 Sayı:8, ss.143-153.
- Kolukırık, Suat (2009), Dünden Bugüne Çingeneleeri: Kültür-Kimlik-Dil-Tarih, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Marsh, Adrian (2008c), “Etnisite ve Kimlik: Çingeneleeri/Romanların Kökeni”, E. Uzpeder ve S.Gökçen (der.), Biz Buradayız: Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi, İstanbul: Mart Matbaacılık.
- Martinez, Nicole (1992), *Çingeneleeri*, Çev: Şehsuvar Aktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi Dizisi.
- Özkan, Ali Rafet (2000), Türkiye Çingeneleeri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Selek, Fatih (2009), “Roman Gençliği “Açılım”ı Bekliyor”, Türkiye Gazetesi, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/fatih-selek/426578.aspx> (E.T: 11.08.2020).

Uçum, Özgür (2008), Kocaeli Çingenerinde Evlenme Geleneği, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

<https://www.tuik.gov.tr>

Bölüm 5

MUĞLA MENTEŞE'DE YAŞAYAN 65 YAŞ ÜSTÜ BİREYLERİN SOSYAL, KÜLTÜREL, SANATSAL VE KİŞİSEL İHTİYAÇLARININ BELİRLENMESİ: BİR İHTİYAÇ ANALİZİ' ÇALIŞMASI

Sergender SEZER²

Öner ÇELİKKALELİ³

Selin BALLI⁴

Aybike Ece TAŞOVA⁵

---

1 Bu araştırma için MSKÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 19/12/2022 tarih ve 220025/33 No'lu karar çerçevesinde etik kurul izni alınmıştır. Bu bölüm, 20-23 Eylül 2023 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen X. Sosyoloji Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulan metnin genişletilmiş halidir.

2 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi, sergender@mu.edu.tr

3 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Psikolojik Danışma ve Rehberlik Bölümü, onerckaleli@mu.edu.tr

4 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, bal.selin99@gmail.com

5 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, aybikece94@hotmail.com

Giriş

Yaşlı olarak kabul edilen 65 yaş üstü bireyler, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere dünya genelinde giderek artan bir nüfus grubudur. Nüfusun yaşlanması demografik yapıyı doğrudan etkilerken yaşlılık, kendine özgü nitelikleri ve problemleri olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye de hızla yaşlanan bir ülke konumundadır. Yaşlı nüfusun hızla arttığı bu süreçte doğurganlık oranları azalırken, sağlık koşullarında iyileştirmeler ile birlikte yaşam ömrü uzamaktadır. Dolayısıyla yakın gelecekte yaşlı nüfuslu ülkelerden biri olma ihtimali üzerine ülkemizde artan yaşlı nüfusun birtakım sosyal risklere yol açacağı düşünülmektedir.

21. yüzyılın başından itibaren rekabet, kalkınma ve gelişme olgularının öncelendiği ekonomiler için önümüzdeki on yılların en önemli sorunlarından birinin de yaşlılık olması öngörülmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gözle görülür bir değişim oluşturmayan bu sorun, Avrupa ülkelerinin birincil sorunlarından biri olma durumundadır (Karadağ ve Akyıldız, 2019: 580). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre İtalya'da toplam nüfus içindeki yaşlı nüfus oranı %31.6, Almanya'da %30.3, Finlandiya'da %30,2, Yunanistan'da %29.7, Bulgaristan'da %29.1, Fransa'da %28.2, Belçika'da 26,6, İsveç'te %26.3, Birleşik Krallık'ta %25.6, Norveç'te %24.5'tir. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payının en az olduğu ülkelere bakıldığında Tacikistan %6.4, Kırgızistan %8.2, Özbekistan %8.9, Türkmenistan %9.2, Hindistan %10.7 ve Kazakistan %12.9'dur (WHO, 2023).

Günümüz toplumlarında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sağlık alanındaki politikaları, yaşlıların herhangi birine bağımlı olmadan yaşamlarını sürdürmelerini ve topluma uyum sağlamalarını amaçlamaktadır (Eser vd, 2010: 38). Yaşlı nüfus olarak ifade edilen 65 yaş ve üzeri nüfus, 2017'de 6 milyon 895.385 kişi olarak belirtilirken, son beş yılda %22.6 oranında artış göstererek 2022'de 8 milyon 451.669 kişiye ulaşmıştır. Türkiye'de toplam nüfus içinde yaşlı nüfus oranı 2017'de %8.5 olarak açıklanırken, 2022'de %9.9 oranına ulaşmıştır. 65 yaş üstü yaşlı nüfusunun 2022'de %44.4'ünü erkek nüfus, %55.6'sını ise kadın nüfus oluşturmaktadır. Türkiye'de toplam nüfus içinde yaşlı nüfus oranının artması, nüfusun yaşlandığının önemli bir belirtisidir. Türkiye'de yaşlı nüfus, diğer yaş gruplarındaki nüfusa göre daha hızlı bir artış göstermektedir. Bu veriler de göz önünde bulundurulduğunda; nüfus projeksiyonlarına göre, toplam nüfus içindeki yaşlı nüfus oranının 2030 yılında %12.9, 2040 yılında %16.3, 2060 yılında %22.6, 2080 yılında ise %25.6 olacağı tahmin edilmektedir (TÜİK, 2023).

Bu çalışmanın evrenini oluşturan Muğla ili de yaşlı nüfusun en yüksek olduğu illerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Öyle ki TÜİK verilerine göre 2022 yılında genel nüfusu 1 milyon 048.185 olan kentte, 140.338 yaşlı

birey yaşamaktadır. Muğla nüfusunun %13.4'ünü yaşlılar oluşturmaktadır. Bu yaşlıların %12.3'ü erkeklerden meydana gelirken, kadın nüfusu %14,5 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2023). Muğla özellikle yoğun bir emekli göçünün yaşandığı, aynı zamanda iklimi, coğrafi konumu, kültürü, doğası ve turizm faaliyetlerinin geliştiği bir yer olarak nüfusun hızla artarak bir milyonu geçtiği bir ildir. Kent içinde de kırdan kente bir göç hareketliliği söz konusudur. Bu hareketlilik sonucunda kırsal alanda yaşamını sürdüren nüfus genellikle 65 yaş üzeri bireylerden oluşmaktadır.

Muğla'da ilçelere göre yaşlı nüfus oranı değişiklik göstermektedir. Datça ilçesinde yaşlı nüfus oranı %21.08 olarak saptanırken, Ula'da %19.36, Yatağan'da %16.81, Seydikemer'de %16.76, Milas'ta %14.46, Bodrum'da %13.08, Ortaca'da %12.81, Menteşe'de %12.52, Marmaris'te %11.14, Fethiye'de %11.02, Dalaman'da %11, Köyceğiz'de %10.26 ve Kavaklıdere'de %10.25 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2022). İstatistikler incelendiğinde; Muğla'da yaşlı nüfusun en fazla bulunduğu ilçelerin Bodrum, Milas, Fethiye ve Menteşe olduğu görülmektedir. Toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfus oranının en yüksek olduğu ilçeler ise Datça, Ula, Yatağan ve Seydikemer'dir.

Muğla ilinde ailelerin az çocuk dünyaya getirmeyi tercih etmeleri ve bu çocukların iyi eğitim almalarını sağlamaları sonucu dışarıya nitelikli göç verilmektedir. Bu nitelikli göç sonucunda ebeveynler yaşlandıklarında göç eden çocuklar ebeveynlerinin yanında olamamaktadır. Bu durum yaşlı ve yaşlanmakta olan bireyleri maddi ve manevi olarak olumsuz etkileyebilmektedir. Yalnızlık, bakım ihtiyacı ve yoksulluk, yaşlıların en yoğun karşılaştığı sorunlar arasında yer almaktadır. Yaşlı bireylerin yalnızlık hissetmeleri ve yaşlanma sürecinde ortaya çıkan psikolojik, biyolojik ve fiziksel problemler (Sezer ve Aydemir, 2019: 39) onların kendi ihtiyaçlarını gidermekte zorlanmalarına sebep olabilmektedir.

1. YAŞLILIK, YAŞLI SORUNLARI VE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Yaşlılık Olgusu

Biyolojik, bilişsel ve sosyoduygusal süreçlerin birbiriyle olan etkileşimleri sonucunda bireylerin yaşamında bir zaman dilimi ortaya çıkmaktadır. En yaygın kullanılan sınıflandırmaya göre gelişim dönemleri sekiz ardışık dönemi içermektedir. Bunlar; bebeklik 0-2 yaş, ilk çocukluk 2-5 yaş, orta ve ileri çocukluk 6-11 yaş, ergenlik 10-12 yaştan 18-21 yaşa, ilk yetişkinlik 20'li yaşlardan 30'lu yaşlara, orta yetişkinlik 40'lı yaşlardan 50'li yaşlara ve ileri yetişkinlik ise 60-70'li yaşlardan ölüme kadar geçen zaman olarak belirtilmektedir (Santrock, 2018: 16). Görüldüğü gibi bireylerin hayatları doğumdan ölüme kadar belli evrelerden geçmektedir. Bu evreler özetle çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık olarak dönemlere ayrılmaktadır. İnsan yaşamının yetişkinlikten sonra gelen yaşlılık evresi kaçınılmaz bir hakikattir (Ceylan, 2015: 25'ten aktaran: Yelboğa

ve Varol, 2018: 52). Yaşlılık kavramı da toplumdan topluma değişkenlik gösteren ortak bir tanımı yapılamayan çok boyutlu bir kavramdır. Yaşlılık biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyolojik ve kronolojik boyutları olan ve farklı yönlerden ele alınabilen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır (Arpacı, 2005: 15'den aktaran: Karadeniz ve Öztepe, 2013: 81). Sosyal ve sağlık bilimlerinde çeşitli araştırmalarda yaşlılıkla ilgili sınıflandırmalar: 65 ve üzeri yaşlardakiler “genç yaşlı” (65-74 yaşlar), “orta yaşlı” (75-84 yaşlar) ve “ileri yaşlı ve en yaşlı” (85 ve üzeri yaşlar) olarak belirlenmektedir (Lee, vd., 2018: 250). Türkiye’de “65 yaş ve üzeri” bireyler “yaşlı nüfus” olarak tanımlanmakta ve ekonomik anlamda “bağımlı nüfus” (TÜİK, 2015) olarak kabul edilmektedir.

Yaş kavramı, Taylan ve Ergün’ün (2018: 662) yapmış oldukları çalışmada ikiye ayrılmaktadır. Yaş, kronolojik ve biyolojik olarak ikiye ayrılırken; kronolojik yaş nicel olarak ifade edilen ve bireyin doğumundan bulunduğu güne kadar geçen süreyi ifade etmektedir. Biyolojik yaş ise insanların içerisinde bulunduğu anatomik yapıları ve organların biyolojik olarak çalışmasını ifade eden yaş türünü oluşturmaktadır. Yaşlı ise Dünya Sağlık Örgütü’nün tanımlaması ile 65 yaş ve üzeri kişilerdir (WHO, 2015). Yaşlılık, Daniş’a (2004: 3) göre insani büyümenin devamlılığıdır. Çocukluk, gençlik ve yetişkinliğin devamı olan yaşlılık aslında hala bir gelişim ve değişim evresidir. İş, evlilik ve emeklilik çevresinin söz konusu olduğu yetişkinlik döneminde bireyler birtakım yeni roller öğrenmektedir. Bu dönemde bireyler, yeni roller sonucunda birtakım değerleri de benimsemiş bulunmaktadır. Yetişkinlerin her yaşam evresinde edindiği sosyal birikimler değişime karşı direnç gösterebilmektedir. Bireylerin bu toplumsallaşma sürecinde karşılaştıkları değişimler ortaya çıktıkça rolleri de değişmektedir (Akan, 2003: 100).

Doğan her canlı büyür, gelişir, olgunlaşıp ihtiyaçlar ve ölür. Bireyin ve toplumun var olduğu günden bugüne kadar, yaş almak ve yaşlanmak olağan, doğal bir durum olmuştur. Bireyin enerji ve güç kaybı olarak da ifade edilebilecek olan yaşlılık kavramı, elbette bu tanımlarla sınırlandırılabilir kadar dar bir olgu da değildir. Yaşlılık tüm canlılarda ortak olarak görülen yaşamsal fonksiyonlarında azalmaların görüldüğü vücut işleyiş sisteminin işlevini yavaş yavaş düşürmesi demektir. Biyolojik yaşlanmanın yanı sıra sosyal yaşlanma, psikolojik yaşlanma, ekonomik yaşlanma, kronolojik yaşlanma ve patolojik yaşlanma, fonksiyonel yaşlanma ve toplumsal yaşlanma olarak ayrı ayrı tanımlamaları yapılmıştır.

1.1.1. Yaşlılıkla İlgili Kuramsal Yaklaşımlar

Yaşlılık döneminde karşılaşılan problemlerin araştırılıp incelenmesine yönelik yaşlılık ile ilgili birçok toplumsal kuram geliştirilmiştir. Yaşlılık olgusunu değerlendiren kuramlarda; yaşlılık döneminin problemleri ve söz konusu problemler ile mücadele etme, yaşlı bireyin sosyal yaşama uyum sağlaması ve yaşam memnuniyetleri gibi farklı bakış açlarına yer verilmektedir.

Bu yaklaşımlar, aktivite kuramı, geri çekilme kuramı, modernleşme kuramı, süreklilik kuramı, rol bırakma kuramı ve alışveriş kuramıdır.

E. Cumming ve W. E. Henry'in kurucuları olduğu geri çekilme kuramına göre yaşlılık döneminde birey fiziksel, psikolojik ve toplumsal anlamda yaşlılık öncesi içinde bulunduğu konumdan uzaklaşır. Gündelik hayat aktiviteleri ve etkileşimi azalır, sosyal çevresinde bir daralma yaşanır ve bunların bir etkisi olarak da bireyin kendi iç dünyasına doğru çekilmesi söz konusu duruma gelir (Kalınkara, 2016a: 31'den aktaran: Şentürk, 2020: 99). Bu süreçte toplumdan geri çekilme, yaşlı birey için olumlu ve içten istenen bir davranıştır. Dolayısıyla bireyin bu yaşamdan kopma, yaşamdan geri çekilme davranışı işlevsel bir yaklaşım olarak değerlendirilir (Kurt ve Erol, 2008: 89). Yaşlı bireyin içinde bulunduğu bu yeni dönem, yaşamın son evresi olarak daha sakin ve huzurlu geçmektedir. Yaşlı, üretkenlik gerektiren bir toplumsal alandan uzaklaşma imkânı elde ederken; bu uzaklaşma aynı zamanda yaşlının kendini güvene almasının bir çeşit göstergesidir. Yaşlı, geçmişte mücadele etmekte güçlük çektiği rollerinden, toplumsal baskıdan ve çevresindeki kişilere karşı kendini kabul ettirme yükümlülüğünden kurtulmaktadır. Temel olarak kuram hem bireyin hem de toplumun yaşlanma sürecinde faydalandığını ileri sürmektedir. Yaşlıların toplumsal alandan geri çekilmesiyle, daha genç, yüksek enerjili ve üretken bireyler boş kalan rolleri devralmaktadır. Böylelikle geri çekilme, nesiller arasında dengeli bir güç dağılımını sağlama mekanizması olarak görülmektedir.

Geri çekilme kuramına bir tepki olarak Havighurst tarafından geliştirilen aktivite kuramı esas olarak denge kavramına vurgu yapmaktadır. Geri çekilme davranışını eleştiren kuram, yaşlanma sürecinin getirdiği kayıplara karşı birtakım kazançlar ile dengenin sağlandığını iddia etmektedir (Şentürk, 2020: 103). Aktivite teorisine göre yaşlılık yaşlılığın olumlu tarafları üzerinde duran ve yaşlıların aktif bir yaşama sahip olmasını destekleyen mikro bir kuramdır. Kuram, özellikle emeklilik döneminden sonra yaşlı bireyin yeni roller edinerek sosyal ilişkilerinin devamlılığı sayesinde topluma yeniden uyum sağlaması gerektiği üzerinde durmaktadır.

Geri çekilme kuramının iddia ettiğinin aksine aktivite kuramına göre, esas başarılı yaşlanma aktif bir yaşlanma sürecidir. Öyle ki bu kurama göre yaşlıların da en az gençler kadar psikolojik ve toplumsal gereksinimleri bulunmaktadır. İnsanlar yaşlandıkça aktif kalmak için çabalamaktadır ve toplumsal yapının onlara dayattığı izolasyon süreci ile mücadele etmektedir. Bu süreçte orta yaştaki faaliyetlerini sürdürmek isterler, kimi etkinlikleri bırakmak durumunda kaldıklarında da yerine yeni etkinlikler keşfederler (Kalaycıoğlu vd., 2003: 10'dan aktaran: Kurt ve Erol, 2020: 98). Aktivite teorisinin iddia ettiği etkin yaşlanma süreci ile birey, tıpkı yetişkinlik dönemindeki gibi birtakım psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını gidermektedir.

Aktivite kuramı, bireylerinden birbirinden farklılaşmasında yaş farkından ziyade aktifliklerinin belirleyici olduğuna inanmaktadır. Yaşlılıkta pasif bir şekilde yaşamı sürdürmek bireyi toplumdan soyutladığı gibi aynı zamanda bireyin mutsuz olmasına neden olduğu için istenmeyen bir durumdur. Dolayısıyla yaşlı bireylerin bu dönemde pasifliği deneyimlemesi engellenmelidir. Kişi, aktif çalışma hayatı sonlandıktan sonra da aktif olmaya devam etmelidir. Çünkü yaşlı ancak bu şekilde mutlu ve huzurlu bir yaşlılık dönemi geçirecektir. Birey, gençlik dönemindeki aktifliğini yaşlılığında da devam ettirdiği takdirde toplumun hala kendisine ihtiyaç duyduğunu fark edecek ve daha önceki rollerinin yerine yenilerini koyarak huzurlu bir hayata sahip olacaktır (Tufan, 2001: 40-41'den aktaran: Üçok, 2018: 453-454).

Atchley tarafından geliştirilen süreklilik kuramının temel savı, orta ve ileri yaşlardaki bireylerin yaşlılığa uyum sağlama sürecinde mevcut iç ve dış yapıları koruma çabasında olmasıdır. Bu, bireylerin alışık oldukları yaşam ortamlarında alışık oldukları tercihleri ve alışkanlıklarını koruyarak süreklilik sağlamasıyla mümkün olacaktır (Oktik, 2008: 21). Aktivite kuramından farklı olarak, süreklilik kuramı rollerin yer değiştirmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla devamlılık kuramında bireyin seçebileceği başarılı yaşlanmanın birçok örneği bulunmaktadır. Yaşlılıkta birey geride bıraktığı rollerinin yerine yenilerini geliştirerek ya da farklılıklarını dahil ederek yaşamına devam etmekte veya mevcut şartlarına uyum sağlamaktadır. Kuram, genel olarak başarılı yaşlanma konusuna odaklanmaktadır (Kalınkara, 2016a: 37'den aktaran: Şentürk, 2020: 109). Yaşlılık dönemi, belirli rol ve sorumlulukları geride bırakırken birtakım yeni rol ve sorumluluklar ile de tanışma dönemidir. Yaşamın bu evresinde en çok karşılaşılan büyükanne ve büyükbaba rolü ile statüsüdür. Evlenme yaşının yükseldiği günümüzde torun sahibi olarak büyükanne ve büyükbaba olmak, yitirilen rol ve sorumlulukların yenileriyle yer değiştirdiğinin bir göstergesidir (Şentürk, 2020: 109-110).

Alışveriş kuramı olarak da ifade edilen toplumsal değiş tokuş kuramı, modernleşme kuramının iddialarıyla benzerlik göstermektedir. Toplumsal değiş-tokuş kuramına göre, modernleşme arttıkça yaşlının toplum içindeki konumun değeri düşmektedir (Kurt ve Erol, 2020: 95). Yaşlanma ile birlikte bireylerin sahip oldukları imkanlar ve elde etmeyi amaçladıkları yarar, oransal ve niteliksel açıdan farklılık gösterse de büyük bir önemi sahiptir. Bu anlamda bazı bireylerin tutum ve davranışları öne çıkarırken neye dikkat ettiği veya toplumun bir kısmı ile ilişkilerini azaltırken diğer kesime yönelme nedenleri ile gündelik hayatlarında merkeze koydukları rolleri açıklamaktadır (Şentürk, 2020: 131). Çocuklarıyla birlikte yaşayan yaşlılar, talep ettiği takdirde her türlü bakım ihtiyacını karşılayabilmektedir. Sağlık kontrolleri konusunda aile üyeleri tarafından destek görebilirken, kronik hastalığı için kullanmak zorunda olduğu ilaçları yine aynı sistemle elde edebilmektedir. Söz konusu fayda iki taraflı bir faydadır, ebeveyni ile yaşayan genç birey de kazanım sağlamaktadır.

Yaşlı ebeveynleri ile yaşayan bireyde, anne babasıyla yaşıyor olmanın doğrudan bir psiko-sosyal desteği bulunmaktadır. Aynı zamanda çocukların bakımı ile ilgilenen de yine evdeki yaşlıdır. Daha genç bir ebeveynin bulunduğu evlerde yemek, temizlik gibi birtakım ev işlerinde de yaşlı birey fayda sağlamaktadır. Dolayısıyla karşılıklı bir alışveriş söz konusudur (Şentürk, 2020: 132).

Rol bırakma kuramını geliştiren Blau'ya göre, emeklilik ve dulluk yaşının iş ve aile gibi toplumun temel kurumsal yapılarına katılımını sonlandıran bir durumdur. Böylelikle yaşlıların toplumsal anlamda yaratıcı olmasını sağlayan imkanlar da azalmaktadır. Blau için meslek ve evlilik statüsünün kaybedilmesi büyük bir yıkıcı özelliğe sahiptir. Çünkü bunlar bir yetişkin kimliği için uzun süreli kalıcılığı bulunan temel rollerdir (Kurt ve Erol, 2020: 91).

Rol bırakma kuramına göre, yaşlıların karşılaştıkları zorlukların sebebi yaşlılık dönemine özgü rollerin yetersiz olmasıdır. Bireyin yaşlılık rolüne uyum sağlayabilmesi için, kişiliğin geliştirilmesi, sosyal imkanları arttırmak, toplumsal kimliği geliştirmek ve yeni roller belirlemek önem arz etmektedir (Kalaycı ve Özkul, 2015: 29). Bu anlamda bireyin gençken sahip olduğu anne babalık, bir mesleğe mensup olmak gibi rollerini yitirdiğini kabul edip, yaşlılık evresinde karşılaşılan büyükanne büyükbaba olma ve emekli olma gibi yeni rollerine alışması, bu dönemdeki olumsuzlukların en aza indirilmesini veya ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır (Varışlı ve Akşit, 2017: 26).

1.2. Yaşlıların Yaşadıkları Sorunlar

Yaşlılıkta fiziksel ve biyolojik olarak birtakım sorunlar baş gösterebilir. Kendi kişisel ihtiyaçlarının karşılanamaması, biyolojik anlamda sindirim, solunum gibi rahatsızlıkların ortaya çıkması bu dönemin en belirgin sorunlarından. Aynı şekilde bedensel anlamda hareketin kısıtlanması, yürüyememe veya yavaş yürüme; seksüel anlamda hormonların azalması ve doğurganlığın tamamen durması gibi sorunlar da yine yaşlılık döneminde bireyleri olumsuz etkileyen ve onların hayatında birer sorun oluşturan durumlardır. Bilişsel anlamda bellek kaybı ve unutkanlık, psikolojik anlamda ölüm ve yalnızlık korkusu gibi sorunlar da yine bu dönem için var olduğu bilinen sorunlardır. Bireylerin sosyal anlamda uyumsuzluk, çekingenlik, asosyallik yaşamaları da yaşadıkları sorunlardır (Taylan ve Ergün, 2018: 662).

İlerleyen yaşlarda ortaya çıkan ve bireylere hem psikolojik hem de duygusal olarak acı veren bir durumdan bahseden Akgül ve Yeşilyaprak (2018: 35), yalnızlık düzeyi yüksek olan yaşlılarda yaşanan fiziksel ve psikolojik problemlerin daha sık olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bunun yanı sıra Çam, Atay ve Işıklı (2018)'nin oldukları çalışmada da bahsettiği üzere yaşlıların yalnızlığı ile hastalıklarının arasındaki ilişki dikkat çekici ölçüdedir. Onlara göre yalnızlık duygusu, yaşlı bireylerde depresyon ve diğer negatif psikiyatrik bozukluklara neden olmakla birlikte, uyku kalitesindeki bozulmalar, fiziksel

aktivitenin azlığı, kardiyovasküler rahatsızlıklar ve diğer pek çok biyolojik sorunları da beraberinde getirebilmektedir (Çam, Atay ve Işıklı: 2018: 60). Yine Çam, Atay ve Işıklı'nın çalışmalarında belirttikleri üzere; normal bireylerle kıyaslandığında ölüm oranındaki artış yalnızlık için yaklaşık %26, sosyal izolasyon için %29 ve tek başına yaşayanlar için %32 olarak rapor edilmiştir (2018). Bu durumda yaşlıların yalnızlıklarının onları fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklarla karşılaştırdığını hatta ölüm oranlarındaki artışa kadar ciddi bir etkisinin bulunduğunu söylemek gerekmektedir.

Yaşlı bireylerin yaşadıkları diğer önemli problemler yalnızlık, yoksulluk ve bakım ihtiyacı yer almaktadır. Yaş alma durumu ile beraber gelen fizyolojik, biyolojik, psikolojik sorunlar diğer sorunların da ortaya çıkmasına sebep olur. Yaşlı bireyler ekonomik olarak güçlü olsalar bile maddi kaynaklarını kullanabilecek fiziksel yeterlilikleri azaldığı için yaşlı yoksulluğu ortaya çıkmaktadır (Arıkan, 2020: 265).

1.3. Çeşitli Yönleriyle İhtiyaç Kavramı ve Yaşlı İhtiyaçları

İhtiyaç kavramı insan bireyleri söz konusu olduğunda gelişimsel süreçlerine, toplumsal statülerine, eğitimlerine, cinsiyetlerine, meslek ve gelirleri ile daha pek çok özelliğe göre farklılık gösteren sosyolojik, ekonomik, psikolojik yönleri olan bir kavramdır. Ekonomi açısından bakıldığında “giderildiği zaman rahatlık ve zevk, giderilmediğinde ise rahatsızlık ve acı veren bir duygu” (Pekin, 2014: 15) olarak tanımlamak mümkündür. Ekonomik açıdan ihtiyaçları belirleyen temel etken açlık ve bunu gidermeye yönelik gelirdir. Yine ekonomik gelişmişlik düzeyi insan ihtiyaçlarının belirlenmesinde oldukça etkili bir faktördür (Pekin, 2014: 15-16).

Sosyal bilimlerde yaygın kullanılan bir kavram olarak ihtiyaç, genellikle istekler ile zıtlık içerisindedir. İhtiyaçlar gerekli olan şeyler şeklinde tanımlanırken, istekler arzulanan şeyleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Sosyoloji biliminde işlevselciler ihtiyaç kavramını toplumsal işleyiş üzerinden incelerken, marxistler ise ihtiyacı üretim, yeniden üretim ve meşruiyet üzerinden değerlendirmiştir (Marshall, 1999: 325). Sosyal psikoloji alanında ihtiyaç, bireyi güdüleyen temel güçlerden biridir. Fizyolojik, psikolojik ve sosyal eksiklik olarak bakıldığında ihtiyaçlar çok çeşitlidir. Bunlardan bazıları; bağlanma ihtiyacı, aidiyet ihtiyacı, kendini gerçekleştirme ihtiyacı, özerklik ihtiyacı, güç ihtiyacı, gelişme ihtiyacı, güvenlik ihtiyacı, öz saygı ihtiyacı ve sosyal onay ihtiyacıdır (Bilgin, 2003: 160-161).

Şekil 1. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi (Gencoğlu, 2015).

Yaşlı bireylerin ihtiyaçları toplumun yapısına ve özelliklerine göre değişiklik göstermekte ve toplumsal yapıya göre biçim almaktadır. Yaşlılık evresinde en temel ihtiyaçlar ise; beslenme, uyku, dinlenme, güvenlik, sağlık, barınma, yeterli gelire sahip olma ve sağlık giderlerini karşılayabilme, sosyal güvence, sosyal çevre bağı, sevgi ve saygı ihtiyacı olarak sıralanmaktadır (Yıldırım vd., 2014: 25; Küçük, 2021: 261). Bu ihtiyaçlar toplumun yapısına ve kültürüne göre farklılık göstermekle birlikte bireylerin kültürlendiği koşullara, eğitim ve gelir düzeylerine, ideolojilerine cinsiyetlerine, hobilerine ve diğer kişilik özelliklerine göre değişiklik göstermektedir.

İstanbul-Pendik'te yapılan bir çalışmaya göre; araştırmaya katılan 65 yaş üzeri bireylerin %6.7'si ev temizliğinde yardıma ihtiyaç duymaktadır. Anket verileri incelendiğinde katılımcıların en çok ev temizliği, yemek yapımı ve alışveriş gibi durumlarda bakıma ihtiyacı olduğu belirlenmiştir. Yine aynı çalışmada ankete katılan bireylerin %10.2'si temel ihtiyacının sağlık olduğunu belirtirken, katılımcıların %4'ü nakdi ihtiyacı olduğunu, %73.7'si ise herhangi bir ihtiyacının olmadığını dile getirmiştir (Buz, 2015: 383-384).

Yaş alma ve buna bağlı değişimler hayatın karşı konulamaz gerçekliklerindedir. İnsan doğduğu andan itibaren yaş almaya yani yaşlanmaya başlar. Alınan her yaş kişiye farklı sorumluluklar yüklemekle beraber ihtiyaç ağrını da genişletmektedir. İnsan yaşlanmaya başladıkça muhakeme gücü, doğru düşünme ve ağırbaşlılık gibi özellikleri olumlu yönde artış gösterirken, psikolojik ve sosyal olarak kendilerini "yalnız" hissettikleri bir dönem içerisine girerler. Yalnızlık yaşlı bireylerin kendilerini psikolojik olarak yıpratmalarına

ve fiziksel olarak hastalıklarının ilerlemesine sebep olmaktadır. Yalnızlık, sosyal ilişkilerdeki yoksunluk ve yetersizlikten kaynaklanan, bireyleri pek memnun etmeyen psikolojik bir durumdur (Öz, 2004). Dünya nüfusunun demografik yapısının değişmesi ile sağlık hizmetlerinde zorluk yaşanmakta, emeklilik yaşına ulaşıldığında sağlık hizmetlerine olan ihtiyaçlar artmakta ve bu artış 75 yaş üzerinde hızı bir ivme kazanmaktadır (Büken vd., 2003: 75-79).

Nüfusun yaşlanmasıyla birlikte çok çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Yaşlı bireyleri ilgilendiren ekonomik sorunların başında yeterince birikim yapamamaktan kaynaklı gelir düşüklüğü, buna karşılık artan sağlık ve yaşam maliyetleri gelirken sosyal boyutta da oldukça fazla sorunla karşılaşabilmektedirler. Yaş ilerledikçe toplumdan daha fazla soyutlanma, dışlanma, ayrımcılık ve yalnızlaşma ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Her ne kadar yaşlı bireyler için diğer yaş gruplarından ayrılmadan gündelik yaşamlarını sürdürmeleri daha makul gibi görünse de kuşak çatışmasının yaratabileceği sorunları ve kendi yaş grubundan olanlarla daha kolay iletişim kurabildikleri gerçeği ötelenmemelidir. Bu nedenle 65 yaş üstü bireyler için kendi akrabaları ile sosyalleşebilecekleri, iletişim ve etkileşim kurabilecekleri, kültür, sanat ve hobi faaliyetleri yürütebilecekleri mekanların olması bir zorunluluktur.

Yaşlı bireylerin toplumla bir bütün halinde yaşamını devam ettirmesi yaşam kalitesini arttıracak önemli faktörlerdendir. Saygı görme, sevilme, olduğu gibi kabullenilme, önem verilme toplumda görülebilir olma, sosyallik yaşlı bireylerin sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarındandır. Bu ihtiyaçların yaşlı bireylerde karşılanıyor olması yaşlı birey için daha mutlu ve huzurlu bir ortamda hayatını devam ettirmesini sağlar. İletişim bireyin yaşlılık evresinde en çok ihtiyaç duyduğu diğer bir faktördür.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma betimsel bir saha araştırması olarak kurgulanmıştır. Bu araştırmada bir ihtiyaç analizi yapılarak bu ihtiyaca uygun bir hizmetin yapılandırılması ve üretilmesine katkı sağlanması hedeflenmiştir. Araştırma talebi ve fikri oluştuktan sonra bu konuda literatür taranmış ve bir soru formu oluşturulmuştur. Bununla birlikte araştırma evreni olarak Menteşe ilçesinin merkez mahalleleri ve çevresinde bulunan dört mahalle belirlenmiştir. TÜİK'in 2021 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nin verilerine göre, Menteşe'nin merkez ve yukarıda sayılan dört mahallesiyle birlikte diğer tüm kırsal mahallelerinde yaşayan toplamı 14.690 olan 65 yaş ve üzeri bireyden 300 örneklem alınmasına ve hazırlanan anketin bu kişilerle yüz yüze uygulanmasına karar verilmiştir. Araştırmaya 65 yaş ve üzeri 273 birey katılım göstermiştir. Araştırmanın kapsamını 65 yaş ve üzeri bireylerin oluşturması hedeflendiği için kategorik örneklem, bu gruba dahil bireylerden de rastgele ve kartopu örneklem alma teknikleri ile bireylere ulaşılmıştır. Örnekleme

ulaşmada muhtarların rehberliğinden ve yaşlı bireylerin yönlendirmelerinden de faydalanılmıştır.

Araştırma, “65 yaş üstü bireylerin ihtiyaçları, yaş, cinsiyet, eğitim ve ekonomik gelir durumuna göre değişiklik gösterir” genel önermesinden yola çıkarak “Menteşede yaşayan 65 yaş üstü bireylerin eğitim ve ekonomik gelir düzeyleri yüksek olduğundan ihtiyaçları sosyo-kültürel ihtiyaçlarla sınırlıdır” şeklinde temel bir varsayıma göre kurgulanmıştır. Bunun yanında cinsiyet ve yaş değişkenlerinin de ihtiyaçların belirlenmesindeki rolüne bakılarak yorumlanmıştır.

Araştırmanın yöntemi yorumlayıcı anlayıcı sosyoloji yöntemidir. Bu yöntemin içerdiği anlama, bireysel bilinçleri yöneten anlamların ve değerlerin bireysel bilinçlerce yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu yüzden, bir anlama varsa, o da ‘yorumlu anlamadır. Başka bir deyişle, Weber’e göre, sosyoloji, toplumu, toplumsal davranışı, davranışları anlamak için genel kavramlardan hareket etmemelidir; fakat, bireylerce öznel olarak düşünülmüş anlamı ortaya koymaya çalışmalıdır; yani sosyoloji ‘anlayıcı’ olmalıdır (Ergun, 1993: 68-69). Araştırmanın yöntemi olarak anket tekniği kullanılmıştır. Saha araştırmasında yüz yüze uygulanan anketler ile elde edilen veriler, SPSS programı aracılığıyla bilgisayara aktarıldıktan sonra grafikler haline getirilmiş, ayrıca tablo veya grafik halinde verilmese de sonuçların daha anlaşılabilir olması için çaprazlama analizler yapılarak yorumlanmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE DEĞERLENDİRME

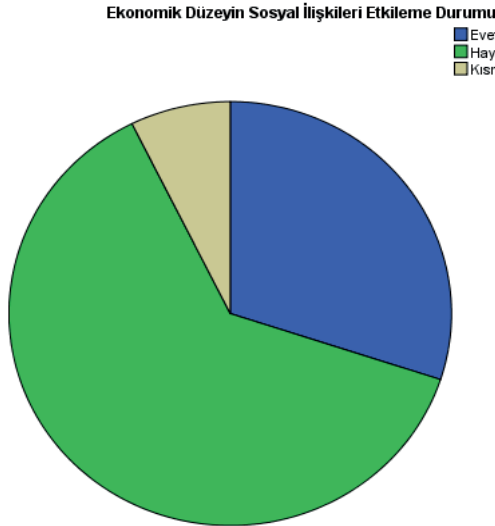
Araştırma kurgulanırken yaş, cinsiyet, ekonomik gelir ve eğitim düzeyinin ihtiyaçları belirlediği yönünde bir varsayımla hareket edilmiştir. Buna göre örneklemin bakıldığında %64.9’unun ilkökul ve ortaokul (%52.4 + %12.5) mezunu olduğu görülmüştür. %11’inin yarısı okur yazar değildir, yarısı da okur yazardır. Lise ve üniversite mezunlarının oranı ayrı ayrı %11.7’dir. Sadece %0.2’si yüksek lisans mezunudur.

Ekonomik gelirlerine göre bakıldığında çoğunluğun gelirinin 20.001 TL üstünde (%38,5) olduğu, bunu %20,1’lik oranla 15001-20000 TL arasında geliri olanların ve %11’lik oranla 7501-10.000 TL arasında geliri olanların takip ettiği görülmektedir. 5001-7500 TL geliri olan %2,6 iken 5000 TL altı geliri olanlar %0,7’dir.

Yaşlı bireylerin ekonomik durumlarının sosyal ilişkilerine olumsuz etki edip etmediği incelendiğinde 82’sinin (%30) “evet”, 171’inin (%62.6) “hayır” ve 20’sinin (%7.4) “kısmen” dedikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunlukla ekonomik durumlarının sosyal ilişkilerinde önemli bir etken olmadığını ifade ettikleri söylenebilir. Mentese’de 65 yaş üstü bireylerin ihtiyaçlarını belirleyen etmenlerden biri olan ekonomik gelir ve sosyal ilişkiler arasındaki

ilişkiye bakıldığında bu bireylerin sosyal ilişkilerinde çoğunluğunun sorun yaşamaması aynı zamanda ekonomik gelir düzeylerinin yüksekliği ile de yakından ilgilidir. Yeterince sosyal ilişki kuramayan bireyler yalnızlık duygusunu ve ihtiyaçların giderilmemesinin yarattığı gerginliği, üzüntüyü, kederi daha fazla yaşamaktadırlar. Sosyal ilişki kuramasa bile ekonomik gelir durumu iyi olan yaşlı bireyler ise ihtiyaçlarını ekonomik gücün verdiği olanaklarla çözebilmektedirler.

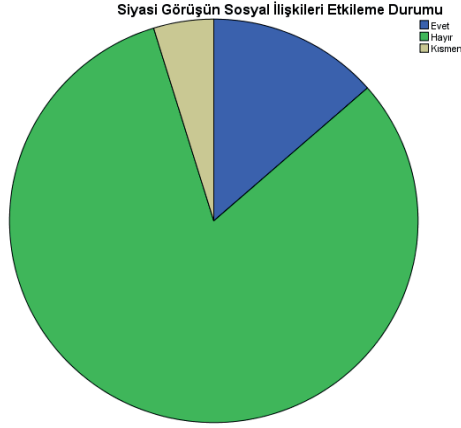
Eğitim durumu ile ekonomik gelir arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Hem eğitim düzeyi hem de ekonomik geliri yüksek olan yaşlı bireylerin sosyal ilişkileri çok daha güçlü iken ihtiyaçları çok daha azdır. Olan ihtiyaçları da daha çok kültürel, sanatsal ve entelektüel ihtiyaçlar olarak ortaya çıkmaktadır.

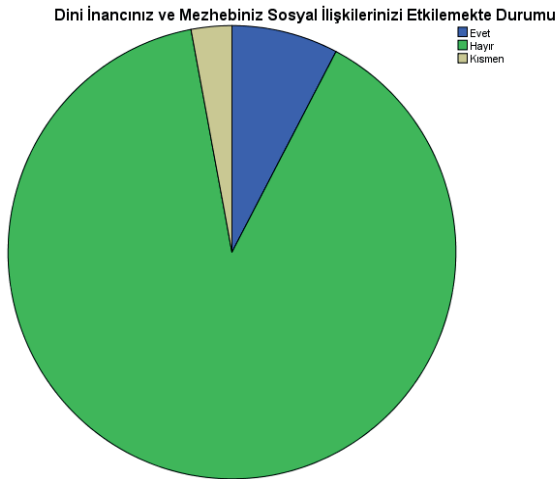
Şekil 1. Ekonomik gelir düzeyi ile sosyal ilişkiler arasındaki ilişki

Yaşlı bireylerin ekonomik durumlarının sosyal ilişkilerine etki edip etmediği incelendiğinde 82'sinin (%30) "evet", 171'inin (%62.6) "hayır" ve 20'sinin (%7.4) "kısmen" dedikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunlukla ekonomik durumlarının sosyal ilişkilerinde önemli bir etken olmadığını ifade etmişlerdir. Burada sosyal ilişkilerden ne anlaşıldığı önemlidir. Kasaba özelliği gösteren bir il merkezinde insanların sosyal ilişkilerden komşuluk ilişkilerini, ev oturmalarını, sokaktaki, kahvehanelerdeki sohbetleri, düğün, cenaze gibi sosyal etkinliklere katılabilmeleri yeterli bir sosyal ilişki olarak görülebilmektedir. Sonuçlara dışarıdan gelip gelmeme durumuyla çaprazlayarak bakıldığında ise sonuç farklılaşmakta sosyal ilişki algısı da verilen cevap da değişmektedir. Dışarıdan gelen insanlar ekonomik durumlarının sosyal ilişkilerini daha fazla etkilediklerini düşünmektedirler.

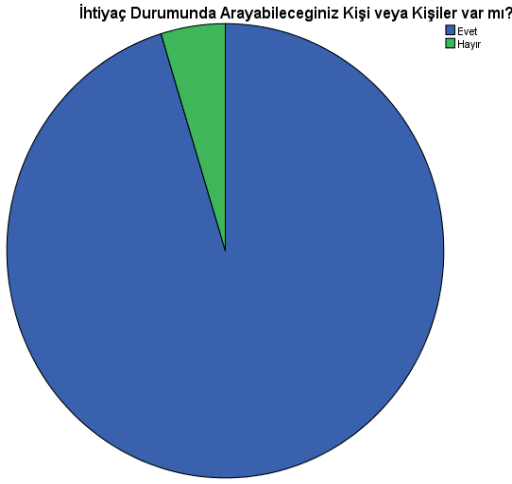
Şekil 2. Yaşlı bireylerin siyasi görüşlerinin sosyal ilişkilerini etkileme durumları

Yaşlı bireylerin siyasi görüşlerinin sosyal ilişkilerine etki edip etmediği incelendiğinde 37'sinin (%13.6) "evet", 223'ünün (%81.7) "hayır" ve 13'ünün "kısmen" (%4.7) dedikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunlukla siyasi görüşlerinin sosyal ilişkilerinde önemli bir etken olmadığını ifade ettikleri söylenebilir. Araştırma verilerine eğitim ve gelirle çaprazlama bakıldığında hem gelir düzeyi hem de eğitim düzeyinin yüksekliği ile siyasi görüşlerin gündelik yaşamlarını etkilememesinin doğrusal olduğu görülebilmektedir. Bu durum da yaşlı bireylerin ihtiyaçlarına ve bu ihtiyaçlarının karşılanmasına olumlu olarak yansımaktadır. Burada vurgulanması gereken bir husus da araştırma sahası olan Muğla Menteşe'nin bir büyükşehir yönetim merkezi olmasına rağmen küçük bir kasaba özelliklerine sahip olmasıdır. Kasaba özellikleri içinde cemaat kültürünün hâkim olduğu, birincil ilişkilerin ve buna bağlı dayanışmanın daha güçlü olduğu unutulmamalıdır.

Şekil 3. Yaşlı bireylerin dini inançlarının/mezheplerinin sosyal ilişkilerini etkileme durumları

Yaşlı bireylerin dini inançlarının ve mezheplerinin sosyal ilişkilerine etki edip etmediği incelendiğinde 21'inin (%7.7) "evet", 244'ünün (%89.4) "hayır" ve 8'inin (%2,9) "kısmen" dedikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunlukla dini inançlarının ve mezheplerinin sosyal ilişkilerinde önemli bir etken olmadığını ifade ettikleri söylenebilir. Mentеше kırsal bölgelerinin çoğu hariç genelde seküler bir toplumsal yaşamın hâkim olduğu bir kent merkezidir. Halkın mezhepsel farklılıklara dair olumsuz tutum, söylem ve davranışları yok denecek kadar azdır. Bu durumun araştırma sonuçlarına da aynı şekilde yansımalarını söylemek mümkündür.

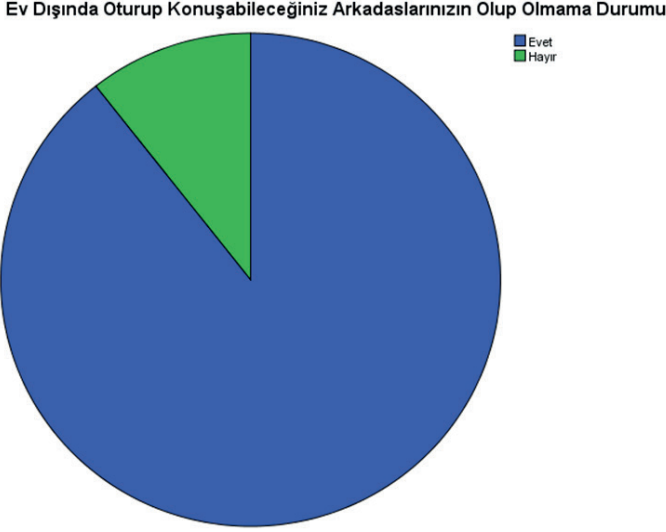
Şekil 4. Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda arayabileceği kişilere dair bulgular

Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda arayabileceği kişilerin olup olmadığına yönelik bulgu incelendiğinde 260'ının (%95,2) "evet var", 13'ünün (%4,8) "hayır yok" dedikleri görülmektedir. Katılımcıların neredeyse tamamı ihtiyaç duyduklarında arayabilecek birilerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak buna rağmen arayacak kimselerin olmadığını söyleyen %5'e yakın kesimin olması sosyal politikalar geliştirilirken dikkate alınması gereken bir grubun olduğunu göstergesidir. Ayrıca ilerleyen yaşlar ve yaşa bağlı olarak gelişen sağlık sorunları bu ihtiyacı daha da arttırabilmektedir.

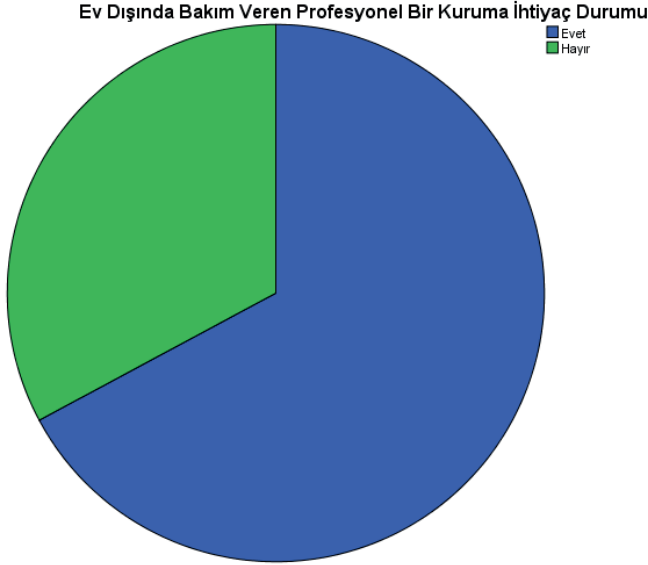
Yaşlıyalnızlığı konusunda şekil 5 ve 6'daki veriler birlikte değerlendirildiğinde yine yaşa bağlı olarak hem ihtiyaç duyulduğunda aranabilecek birilerinin olmaması hem de konuşacak, sohbet edecek birilerinin olmaması yaşlı bireylerin sorunlarını arttıran, başta yalnız ve değersiz hissetme olmak üzere birçok sorunu beraberinde getirebilmektedir.

Şekil 6. Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda arayabileceği kişilerin olup olmadığına ilişkin durumları

Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda ev dışında oturup konuşabileceği arkadaşlarının olup olmadığına yönelik bulgu incelendiğinde 244'ünün (%89,4) “evet var”, 29'unun (%10,6) “hayır, yok” dediği görülmektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun ihtiyaç duyduklarında ev dışından oturup konuşabileceği arkadaşlarının olduğunu ifade ettikleri söylenebilir. Arkadaşları olmayanların eğitim ve gelir düzeyleri ile ihtiyaç duyduklarında arkadaşlarının olup olmaması durumu çaprazlanarak bakıldığında, ihtiyaç duyulduğunda aranılacak kişinin varlığı yaş ilerledikçe azalmaktadır. 80 yaş üstü kişilerde aranacak kişinin olmama durumu %70'in üstüne çıkmaktadır. Bu oran 65-75 yaş aralığında sadece %20 civarındadır. Dolayısıyla yaş ilerledikçe hissedilen yalnızlık oranı da artmakta ve bireysel ihtiyaçları kendi başına giderebilme oranı düşmekte, başkalarının desteğine duyulan ihtiyaç da aynı şekilde artmaktadır.

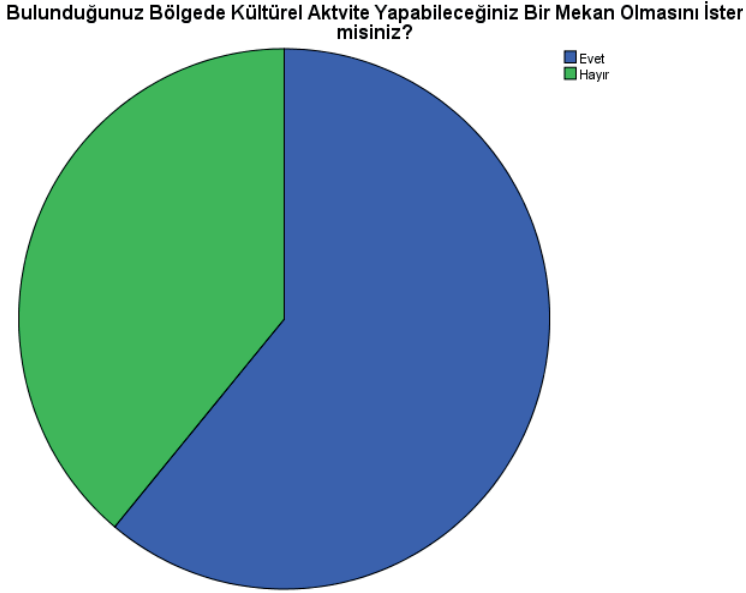
Şekil 7. Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda ev dışında profesyonel bakım veren bir kuruluşa ihtiyaç duymaya ilişkin görüşleri

Yaşlı bireylerin ihtiyaç duyduğunda ev dışında oturup ev dışında profesyonel bakım veren bir kuruluşa ihtiyaç duymaya ilişkin görüşleri incelendiğinde 182'sinin (%66,7) "evet", 89'unun (%32,6) "hayır" ve 2'sinin (%0,07) cevap vermedikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun ihtiyaç duyduklarında ev dışından profesyonel bakım veren bir kuruluşun olması gerektiğini ifade ettikleri söylenebilir. Muğla Aile Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre Muğla'da toplamda iki adet devlet iki de özel sektöre ait yaşlı bakım evi ve huzurevi bulunmaktadır. Devlete ait olan iki huzurevinden biri Menteşededir toplam kapasitesi 128 kişidir. Devlete bağlı olarak Fethiye'de 83 kişilik bir huzurevi, özel sektöre ait Milas'ta 63 kişilik ve Fethiye'de 52 kişilik huzurevi ve yaşlı bakım merkezi bulunmaktadır.¹ Bu nedenle hem Muğla genelinde hem de Menteşede yaşlı bakımı ve konaklamasıyla ilgili ihtiyaç çok büyüktür. Yaşlı nüfusun artış hızı, düşük doğum hızı ve emekli göçü nedeniyle gelecekte daha da artacağı düşünülmektedir.

¹ Muğla Aile Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü'nden 07.12.2023 tarihinde alınan bilgilerden özetlenmiştir.

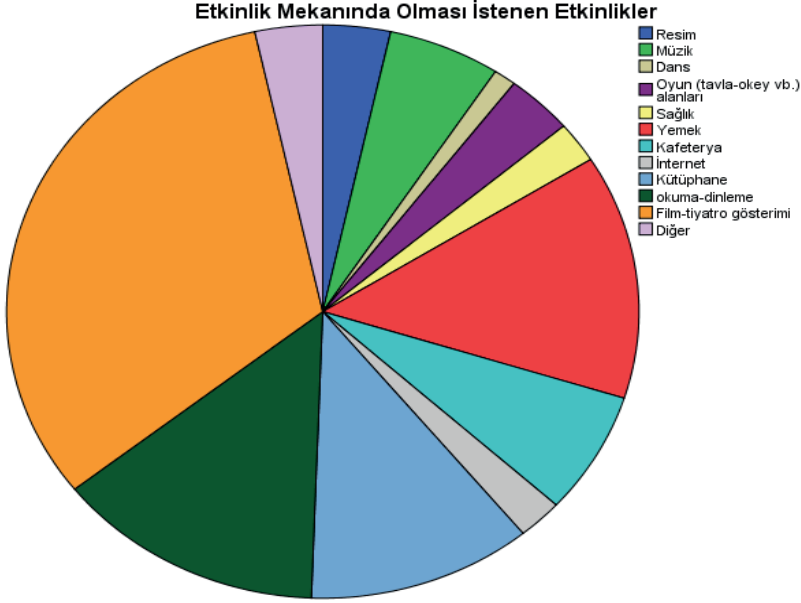
Şekil 8. Yaşlı bireylerin buldukları bölgede kültürel aktivite gerçekleştirebilecekleri bir mekâna ihtiyaç duymaya ilişkin görüşleri

Yaşlı bireylerin buldukları bölgede kültürel aktivite gerçekleştirebilecekleri bir mekâna ilişkin görüşleri incelendiğinde 167'sinin (%61,2) "evet", 106'sının (%38,2) "hayır" cevabı verdikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun buldukları gölgede kültürel aktivite gerçekleştirebilecekleri bir mekânın gerekli olduğunu ifade ettikleri söylenebilir.

İnsanlar emekli olduktan sonra ve özellikle yaşları ilerledikçe sağlık sorunları, ülkemiz ekonomik koşullarında ve kültüründe hala var olan torun bakıcılığı gibi işler, emeklilik sonrası düşen ekonomik gelir ve göç nedeniyle mekân değişikliği sosyal ilişkileri değiştirebilmekte hatta zayıflatabilmektedir. Bu durum yaşlı bireyler açısından sosyal ve kültürel aktivite yapma ihtiyaçlarını arttırabilmektedir. Bu ihtiyaçları giderecek mekanların yaratılması yaşlı bireylerin yaşayacakları sorunları azaltabileceği gibi onları daha üretken kılabilir.

Şekil 9. Yaşlı bireylerin buldukları bölgede olmasını istedikleri kültürel etkinlik mekânında olmasını istedikleri etkinliklere ilişkin görüşleri

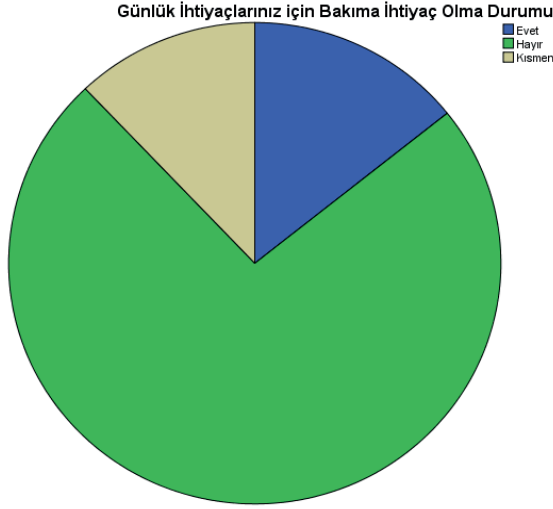

Yaşlı bireylerin buldukları bölgede olmasını istedikleri kültürel etkinlik mekânında gerçekleştirmek istedikleri etkinliklere ilişkin incelendiğinde 28'inin (%32,2) "film-tiyatro gösterimi", 12'sinin (%13,8) "yemek", benzer bir biçimde 12'sinin (13,8) "okuma-dinleme", 10'unun (%11,5) "kütüphane" ve geri kalan 27 kişinin "diğer" aktiviteler gerçekleştirmek istedikleri görülmektedir.

Yukarıdaki sonuçlara bakıldığında Menteşe'deki yaşlı bireylerin ihtiyaçlarının çoğunlukla sosyal ve kültürel ihtiyaçlar olduğu görülebilmektedir. Ancak bu ihtiyaçları giderebilecek kapsamlı bir merkez bulunmamaktadır. Sadece Muğla Büyükşehir Belediyesi'ne ait, 60 yaş ve üzeri yaşlılara sosyalleşme fırsatı sunan 100 Yaş evi bulunmaktadır. Yaşlı lokali olarak hizmete sunulan ve ana kurulum amacı, 60 yaş ve üzeri vatandaşların sosyal yaşama daha aktif katılımının sağlanması ve üretkenliğinin devam ettirilmesi olan Nilüfer Cafer 100 Yaş Evi'nin, güncel olarak aktif 1937 üyesi bulunmakta ancak aynı anda çok küçük sayıda yaşlı bireye hizmet verebilmektedir. Üniversite öğrencilerinin de ziyaret ettiği 100 Yaş Evi'nin içerisinde; sohbet, televizyon, okuma, oyun, dinlenme ve teknoloji odası olduğu gibi, resim, ahşap, boyama, mozaik gibi hobi faaliyetlerinin yapılabileceği atölyeler de bulunmaktadır. Hafta içi her gün hizmet veren 100 Yaş Evi'nde, sağlık personeli tarafından belirli günlerde üyelerin kan şekeri ve tansiyon ölçümleri de yapılmaktadır² (Muğla Büyükşehir Belediyesi, 2023).

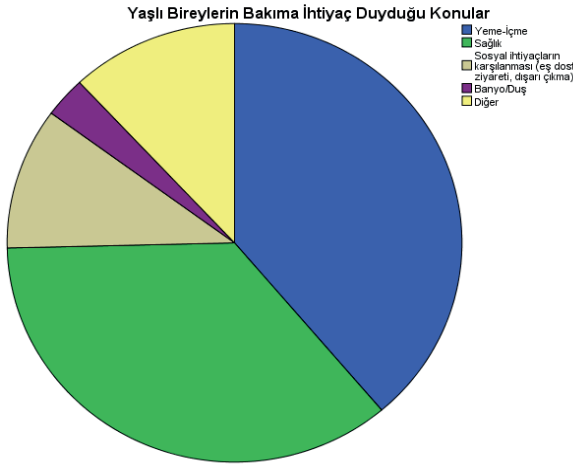
² Muğla Büyükşehir Belediyesi Nilüfer Cafer 100 Yaş Evi yönetiminden sözlü olarak 07.12.2023 tarihinde alınan bilgilerden derlenmiştir.

Şekil 10. Yaşlı bireylerin günlük ihtiyaçlarını için bakıma ihtiyaç duyup duymadıklarına ilişkin görüşleri

Yaşlı bireylerin günlük ihtiyaçları için bakıma ihtiyaç duyup duymadıklarına ilişkin görüşleri incelendiğinde 39'unun (%14.3) "evet", 201'inin (%73.6) "hayır" ve 33'ünün (%12.1) "kısmen" biçiminde cevap verdikleri görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun günlük ihtiyaçları için bakıma ihtiyaç duymadıkları söylenebilir. Burada dikkat edilmesi gereken sonuç yaş ile çaprazlama bakıldığında ileri yaşlarda bakım ihtiyacının artıyor olmasıdır. Bu nedenle Muğla'nın gelecekte ileri yaştaki nüfusunun önemli artacağı düşünüldükten 10, 25 ve 50 yıllık planlarının buna göre yapılması gerekmektedir.

Şekil 11. Yaşlı bireylerin günlük yaşamlarında bakıma ihtiyaç duydukları alanlara ilişkin görüşleri

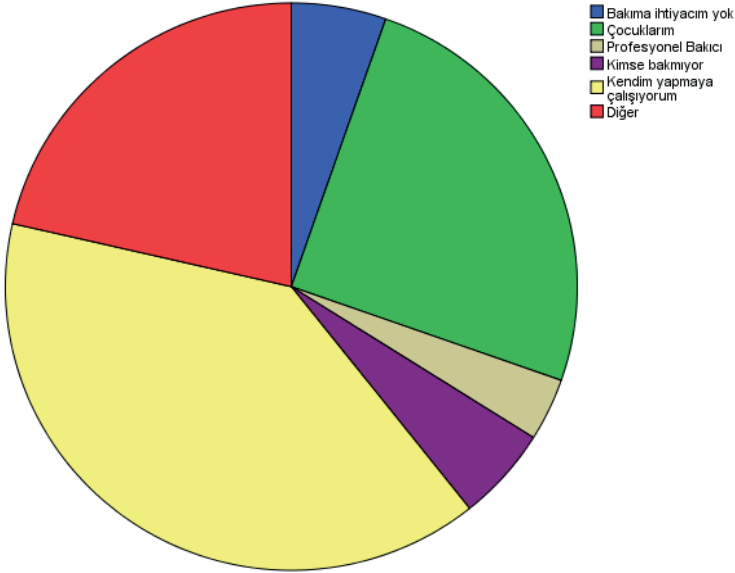

Yaşlı bireylerin günlük yaşamlarında bakıma ihtiyaç duydukları alanlara ilişkin görüşleri incelendiğinde, 26'sının (%38.8) “yeme-içme”, 24'ünün (%35.8) “sağlık”, 7'sinin (%10.4) “sosyal ihtiyaçların karşılanması”, 2'sinin (%3.0) “banyo-duş” ve 8'inin “diğer” alanlarda bakıma ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir. Soruya cevap verenlerin ağırlıklı olarak yeme-içme ve sağlık konularında bakıma ihtiyaç duydukları söylenebilir.

Bu ihtiyaçların da yaşa bağlı olarak kendi başına karşılama durumu azalmakta, başkalarının desteğine bağımlılık artmaktadır. Ancak bu desteğin yakınları (çocuklar, torunlar veya eşler) tarafından karşılanabilme durumu düşmektedir. Ekonomik geliri iyi olan insanlar bu ihtiyacı ücretini ödeyip bir yardımcı ile karşılayabilirken, ekonomik geliri düşük insanlar bu ihtiyaçlarını karşılayamamaktadırlar. Bu da yoksul yaşlıların yaşam kalitelerinin düşmesinde başlıca faktörlerden biri olmaktadır.

Şekil 12. Yaşlı bireylerin günlük yaşamlarında ihtiyaç duydukları bakımı kimden aldıklarına ilişkin cevapları

Yaşlı Bireylerin Günlük Bakım İhtiyaçlarını Kimin Karşılıdığına Yönelik Görüşleri

Yaşlı bireylerin günlük yaşamlarında ihtiyaç duydukları bakımı kimden aldıkları incelendiğinde, 22'si (%33.8) “kendim yapmaya çalışıyorum”, 14'ü (%21.5) “çocuklarım”, 9'u (%13.8) “bakıma ihtiyacım yok”, 5'i (%7.7) “kimse bakmıyor”, 2'si (%3.1), “diğer; komşu, akraba vb.”, 13'ü (% 20) biçiminde cevap vermiştir.

Yaşlı bireylerin bakıma ihtiyaç duydukları konularda büyük oranda kendilerinin bu ihtiyacı karşılamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu durum

yaşın artması, yaşa bağlı fiziksel gerilemenin ve sağlık sorunlarının artması ile sorunların oluşmasında etkilidir. Yaş ilerledikçe bakıma duyulan ihtiyaç artmakla birlikte bakımı verecek yakınların azalması önemli bir sorundur.

SONUÇ

Muğla'da 65 yaş üstü bireylerin oranı 2022 sonuçlarına göre % 13.4'tür. Yaşlı nüfus oranına göre Türkiye'de 28. sıradadır. Araştırmanın yapıldığı ilçe olan Menteşe ilçesi % 12.52'lik yaşlı nüfusu ile Muğla'nın 13 ilçesi içinde 8. sıradadır. Yaşlı bireylerin ihtiyaçlarına bakıldığında Muğla'nın pahalı bir il olmasının getirdiği bir sonuç olarak 65 yaş üstü bireylerin çoğunluğu emekli, evi-arabası olan, ileri yaşta olmayan ve ekonomik durumları ortalama veya üstü denilebilecek kesimi oluşturmaktadır. Bu durum ihtiyaçlarını çoğunlukla karşılayabilmeleri sonucunu doğurmaktadır. Ancak bu durum kırsal kesimde tersi bir görüntü vermektedir.

Muğla-Menteşe'de yaşlı ihtiyaçlarında, eğitim ve ekonomik durumun da etkisiyle kültürel sanatsal ihtiyaçlar öne çıkmaktadır. Kırsal kesimin ihtiyaçları çok daha farklılaşmakta, sağlık, bakım, ekonomik gelir yetersizliği gibi ihtiyaçlar öne çıkmaktadır.

Muğla'da toplamda iki adet devlet iki de özel sektöre ait yaşlı bakım evi ve huzurevi bulunmaktadır. Devlete ait olan iki huzurevinden biri Menteşe'dedir toplam kapasitesi 128 kişidir. Devlete bağlı olarak Fethiye'de 83 kişilik bir huzurevi, özel sektöre ait Milas'ta 63 kişilik ve Fethiye'de 52 kişilik huzurevi ve yaşlı bakım merkezi bulunmaktadır. Bu nedenle hem Muğla genelinde hem de Menteşe'de yaşlı bakımı ve konaklamasıyla ilgili ihtiyaç çok büyüktür. Yaşlı nüfusun artış hızı, düşük doğum hızı ve emekli göçü nedeniyle gelecekte daha da artacağı düşünülmektedir. Özellikle yaz aylarında ikinci konutlarda yaşamak için gelen yaşlıların çokluğu onlar yönelik hizmetlerin yetersizliğini daha fazla öne çıkarmaktadır. Buna ek olarak ikinci konutlarda yaşama kalma süreleri emeklilikle birlikte artmakta, aylık, iki-üç aylık konaklamalar 9-10 aya çıkmakta veya sürekli hale gelmektedir.

Önümüzdeki 10 yılda yaşlı nüfusun daha da artacağı düşünüldüğünde ihtiyaçların çeşitlenerek artacağı kesindir. Çünkü Muğla aynı zamanda hem ülke içinden hem de ülke dışından emekli göçü alan bir ildir. Buna yerleşik nüfus içinde de 65 yaş üstü nüfusun artacağı eklendiğinde ihtiyaçlara yönelik kapsamlı çalışmaların yapılması bir zorunluluktur. Kültürel olarak hala huzurevi ve bakımevine gitme/yakınıni buraya yerleştirmeye karşı olumsuz bir tutum varlığını sürdürmekle birlikte hem ekonomik krizin yaratacağı diğer sorunlar hem de toplumsal-kültürel algının, tutumun değişmesi huzurevi ve bakımevi ihtiyacını arttıracaktır. Özellikle araştırmanın temel ve yan varsayımları düşünüldüğünde hem kültürel sosyal ihtiyaçları karşılayacak hem bakım hizmetlerini karşılayacak hem de sağlık hizmetlerini karşılayacak yeni yatırımların yapılması şarttır.

Ülke genelinde ve özelde Muğla'da yaşlı yalnızlığı önemli bir sorundur ve artarak devam etmektedir. Yaşa bağlı olarak bu ihtiyaç da yaş ilerledikçe artmaktadır. Bu sorunun hem yaşlı bireylerin akrabalarıyla hem de diğer yaş gruplarıyla sosyalleşmesiyle çözülebileceği düşünülmektedir. Buna yönelik çalışmaların da yapılması bir zorunluluktur. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyoloji Bölümü bünyesinde yürütülen “Tazelenme Üniversitesi” ve Muğla Büyükşehir bünyesindeki 100. Yaş Evi gibi uygulamalar arttırılmalı, Aile Sosyal Politikalar, Belediyeler ve Üniversiteler bu tür uygulamalara destek vermeli, daha fazla kurumsallaşarak daha çok yaşlı bireye hizmet vermesi sağlanmalıdır. Her yaş grubunun olduğu kadar yaşlı bireylerin de kendi akrabaları ile sosyalleşmesi için mekanların ve aktivitelerin olması bu insanları yaşama daha çok bağlayacaktır. Bunun dışında farklı yaş grupları ile etkileşimlerin olacağı mekan ve etkinliklerin de mutlaka arttırılmasında fayda vardır.

Yaşlı ihtiyaçlarının giderilmemesinin başka sorunlara da yol açmaktadır. Bu sorunlar; psikolojik, ekonomik, sosyal ve sağlık sorunları şeklinde özetlenebilir. Son yıllarda yaşlı intiharlarındaki artış bunun bir göstergesidir. Son üç yılda Muğla'da toplam 30 yaşlı (65 yaş üstü) birey intihar etmiştir. Türkiye genelinde bu sayı 1402 Muğla geneli intiharlar toplamı ise 211'dir. Bir başka deyişle Muğla'da son üç yılda gerçekleşen intiharların % 14.22'si 65 yaş üstü birey intiharıdır.

Yaşlı bireylerin deneyimleri, bilgi birikimleri hem yaşam hem de iş alanları için son derece kıymetlidir. Bu nedenle yaşlı bireylerin bir kenara çekilmelerine veya itilmelerine neden olacak politika, tutum ve davranışların değişmesi şarttır. Bu insanların bilgi birikimlerinden ve deneyimlerinden yararlanmanın yolları bulunmalı, yaşlı bireylerin sosyal ve ekonomik hayata katılmalarını arttıracak uygulamalar yapılmalı, gençlerin bu imkanlardan yararlanabilecek ortamlar oluşturulmalıdır. Böylelikle yaşlı bireyler tüketici olmaktan da büyük oranda uzaklaştırılacak, devletin ve toplumun sırtındaki bir yük gibi algılanmaları engellenecektir.

Kaynakça

- Akan, V. (2003). *Birey ve Toplum. Sosyolojiye Giriş*. (Der. İhsan Sezal). Ankara: Martı Kitap ve Yayınevi.
- Akgül, H. ve Yeşilyaprak, B. (2018). Yalnızlığı Azaltma Psiko-Eğitim Programı'nın yaşlıların yalnızlık düzeyine etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 11-52. <https://doi.org/10.26466/opus.401331>
- Arıkan, G. (2020). Yaşlı bireylerin ekonomik ve sosyal sorunlarına ilişkin politikalar belirleme. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 6(2), 260-274. <https://dergipark.org.tr/pub/usaysad/issue/56571/786725>
- Bilgin, N. (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü kavramlar, yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bilir, N. (2018). Yaşlılık tanımı, yaşlılık Kavramı, epidemiyolojik özellikler. *Yaşlılık ve Solunum Hastalıkları* içinde, (Ed. Arzu Ertürk, Ayşe Bahadır ve Filiz Koşar). Türkiye Solunum Araştırmaları Derneği Yayınları. İstanbul. (ss. 13-31).
- Buz, A. (2015). Yaşlı Beklentileri Anketi Yaşlı Hizmetleri Veri Analizi Yaşlı Hizmetleri-Pendik Belediyesi. *Yaşlı Dostu Kentler Sempozyumu*, 26-27 Kasım 2015, Bursa.
- Büken, Ö. N. ve Büken, E. (2003). Yaşlanma olgusu ve tıp etiği. *Turkish Journal of Geriatrics*, 6(2), 75-9.
- Çam, C., Atay, E. ve Işıklı, B. (2018). Yaşlılarda yalnızlık ve yaşam kalitesi. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi*, 3(2), 50-67.
- Danış, Z. M. (2004). *Yaşlıların evde bakım gereksinimleri ve evde bakıma ilişkin düşünceleri-başarılı yaşlanma ve evde bakım modelleri*. Ankara: Güç Vakfı Yayınları.
- Ergun, D. (1993). *100 soruda sosyoloji el kitabı*. İstanbul. Gerçek Yayınevi.
- Gençoğlu, M. (2015). *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi*. <https://gencoglumustafa.blogspot.com/2015/02/maslowun-ihityaclar-hiyerarşisi.html> (Erişim: 13.09.2023).
- Kalaycı, I. (2015). *Yaşlılık Statüsü, Rollerini Açısından Yaşlıların Toplumsal Beklentileri ve Sorunları (Isparta Örneği)*. (Doktora), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Isparta.
- Karadağ, H. ve Akyıldız, N. A. (2019). Avrupa'nın demografik dönüşümünde uzun dönem yaşlı bakımının sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44), 571-596. <https://doi.org/10.21560/spcd.v19i49119.467238>
- Karadeniz, O. ve Öztepe, N. D. (2013). Türkiye'de yaşlı yoksulluğu. *Çalışma ve Toplum*, 3(38), 77-102. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71774/1155017>
- Kurt, G. ve Erol, M. (2008). *Türkiye'de Yaşlılık Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış (Sivas İl Örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kuzu, A., Aydın, C., Yıldız, M., Erik, H. E., Keskinçılıç, H. G., Aslan, D. ve Şengelen, M. (2019). Dünya sağlık örgütü Avrupa Bölgesi'nde yaşlanma ile ilgili seçilmiş bazı ölçütlerin değerlendirilmesi. *STED*, 28(1), 17-27. <https://doi.org/10.17942/sted.378109>
- Küçük, M. (2021). Yaşlıların ihtiyaçları, beklentileri ve karşılaştığı sorunların çözümünde sosyal ve politik çevrenin rolü: Konya ilinin Beyşehir ve Hüyük İlçeleri örneği. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 5(2), 258-284. <https://dergipark.org.tr/en/pub/scd/issue/67855/1053434>
- Lee, S. B., Oh, J. H., Park, J. H., Choi, S. P. ve Wee, J. H. (2018). Differences in youngest-old, middle-old, and oldest-old patients who visit the emergency department. *Clinical and Experimental Emergency Medicine*, 5(4), 249-255. <https://doi.org/10.15441/ceem.17.261>
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü (Çev., Osman Akınhay ve Derya Kömürcü). Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Oktik, N. (2008). *Küçük Kentte Yerel ya da Yabancı Yaşlı Olmak: Yaşlılıkta Yaşam Kalitesi, Yaşam Beklentisi ve Sorunlar*. TÜBİTAK, SOBAG, Araştırma Destek Programları Başkanlığı, Proje No: 107K044
- Öz, F. (2004). *Sağlık alanında temel kavramlar*. Ankara: İmaj Basım.
- Pekin, T. (2014). *Ekonomiye giriş*. İzmir: Zeus Kitabevi.
- Santrock, J. W. (2018). *Yaşam boyu gelişim gelişim psikolojisi* (Çev., Galip Yüksel) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sezer, S. ve Aydemir, D. (2019). Fotoğraflarla desteklenmiş yaşlılık ve gündelik yaşam: Muğla (Menteşe ve Milas) Örneği. V. Kalınkara ve İ. Sarı (Ed.), *10.Ulusal Yaşlılık Kongresi: Yaşlı Bakımı* içinde (s. 35-45). Denizli: Yaşlı Sorunları Araştırma Derneği.
- Şentürk, Ü. (2020). *Yaşlılık sosyolojisi: Yaşlılığın toplumsal yörengeleri*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Taylan, H. ve Ergün, B. (2018). Türkiye'de aile içinde yaşlı ihmali ve istismarına yönelik politikalar. *The Journal of Academic Social Science*, 80(80), 659-676. <https://DOI: 10.16992/ASOS.14252>
- TÜİK. (2023). *İstatistiklerle Yaşlılık, 2022*: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Yaslilar-2022-49667>. (Erişim: 12.04.2023).
- TÜİK. (2016). *İstatistiklerle Yaşlılık, 2015*: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Yaslilar-2015-21520>. (Erişim: 13.09.2023).
- TÜİK. (2022). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>. (Erişim: 01.12.2023).
- Üçok, A. (2018). Yaşlılıkta Aktivite Kuramı ile Yaşamdan Kopma Kuramı'nın karşılaştırılması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(56), 451-456. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20185639018>

- Varışlı, B. (2017). *Katmerli Ayrımcılık: 65 Yaş Üstü Kişilerle Yapılan Niteliksel Araştırma, İstanbul Sancaktepe ve Şişli, 2015-2016*. (Doktora), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- WHO. (2015). World report on ageing and health, https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/186463/9789240694811_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim: 19.09.2023).
- WHO. (2023). Ageing Country Profile, <https://platform.who.int/data/maternal-newborn-child-adolescent-ageing/static-visualizations/ageing-country-profile>. (Erişim: 01.12.2023).
- Yelboğa, N. (2018). Yaşlı ayrımcılığı ve kadının dışlanması. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 2(1), 51-64. <https://dergipark.org.tr/en/pub/scd/issue/37934/337825>
- Zastrow, C. ve Kirst-Ashman, K. K. (2015). *İnsan davranışı ve sosyal çevre II: Yetişkinlik-Yaşlılık* (Çev. E. Türközü, B. Alparıslan, ve O. Uraz) Ankara: Nika Yayınevi.

Bölüm 6

KAPSAYICI VE EŞİTLİKÇİ YAPAY ZEKÂYA DOĞRU: TEKNOFEMİNİST BAKIŞ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet ELNUR¹

---

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Rektörlük, ahmetelnur@gmail.com Orcid ID: 0000-0002-3287-535X

Giriş

Yapay zekâ; sağlık, eğitim, ulaşım gibi birçok sektörde yararlanılan uygulamalarıyla günlük hayatımızda giderek artan bir konuma sahip olmaktadır. Yapay zekâ, artırılmış zekâ ve otomasyon sayesinde büyük faydalar vaat etmekte ancak önyargı, şeffaflık eksikliği, işten çıkarmalar, mahremiyet vb. konularda tehditlere yol açarak önemli endişelere de neden olmaktadır. Yapay zekânın hızlı bir şekilde gelişmeye devam ettiği günümüzde söz konusu teknolojik olanakların bireylerin ve toplulukların özellikle ötekileştirilmiş deneyimlerini dikkate alan kesişimsel bir bakış açısıyla incelenmesi önem arz etmektedir. Toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki etkileşimsel ilişkinin irdelenmesi doğrultusunda eleştirel bir kavramsal çerçeve sunan teknofeminizm, feminist perspektifin teknolojik uygulamalar ve gelişmelere uygulanması sayesinde yapay zekânın bireylerin deneyimlerini nasıl şekillendirdiği ve bireylerin deneyimleri tarafından nasıl şekillendirildiğinin anlaşılması açısından önemli olanaklar sağlamaktadır. Bu bağlamda yapay zekâ alanının teknofeminist bir bakış açısıyla incelenmesi, bu teknolojilerin gelişme süreçlerinde ortaya çıkabilecek muhtemel eşitsizliklerin önüne geçilmesi açısından önem arz etmektedir.

Üç bölümden oluşan bu kavramsalsal çalışmada yapay zekâ ve toplumsal cinsiyetin kesiştiği temel konuların irdelenmesi ve çeşitlilik, güçlendirme, etik ilkelere dayalı daha kapsayıcı ve eşitlikçi yapay zekâ uygulamaları için öneriler sunulması amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda öncelikle teknofeminizmin yapay zekânın kavramsallaştırılması açısından önemine ilişkin genel bir çerçeve sunulmakta, teknofeminist alanyazın bağlamında toplumsal cinsiyet, teknoloji ve güç dinamiklerinin kesişimselliği tartışılmaktadır. Yapay zekâ algoritmalarındaki önyargılar, kadınların bu alandaki araştırma ve geliştirme rollerinde yeterince temsil edilmemeleri konularına değinildikten sonra etik hususlar, şeffaflık ve hesap verebilirliğin yapay zekâ alanına entegre edilmesinin önemi teknofeminist bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde yapay zekâ uygulamalarının iş bölümü, gözetim teknolojileri ve sağlık hizmetleri alanlarına yansımaları toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınmakta, kadınların orantısız bir şekilde gözetlenmesinin mahremiyet üzerindeki etkileri irdelenmektedir. Daha kapsayıcı ve sorumlu bir yapay zekâ alanı için teknofeminist çerçevenin önemine odaklanılan son bölümde ise feminist perspektiflerin yapay zekâ politikalarının şekillendirilmesi açısından dönüştürücü rolü vurgulanmaktadır. Bununla birlikte yapay zekâ alanında çeşitlilik ve kapsayıcılığın öneminin altı çizilmekte; eğitim, dijital okuryazarlık ve eşit iş gücü hususları aracılığıyla kadınların güçlendirilmesi stratejileri tartışılmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinde farklı bakış açılarının dikkate alınması, tüm birey ve toplulukların sürdürülebilir bir şekilde güçlendirilmesi açısından yaşamsal öneme sahiptir. Teknofeminist bir bakış açısının benimsendiği

bu çalışmada toplumsal cinsiyet ve teknolojinin kesişimsel bir şekilde incelenmesi sayesinde yapay zekânın daha kapsamlı biçimde anlaşılması hedeflenmektedir. Çalışmada detaylı bir şekilde açıklanan hususlar; çeşitlilik, güçlendirme ve etik standartlar gibi değerlere dayanan daha kapsayıcı ve hesap verebilir bir yapay zekâ süreci için yol gösterici olmayı öngörmektedir. Başka bir deyişle analiz, tasarım, geliştirme ve uygulama süreçlerinin başlangıcından itibaren farklı bakış açılarının dikkate alınması gerektiğinin vurgulanması suretiyle gelişmekte olan yapay zekâ etiği alanına yönelik öneriler ortaya konulmaktadır.

1. Teknofeminizm: Toplumsal Cinsiyet, Teknoloji ve Güç Dinamiklerinin Kesişimi

Teknofeminizm, feminist teori ve teknoloji çalışmalarının kesişim noktasında yer alan ve toplumsal cinsiyet ile teknoloji arasındaki ilişkinin karşılıklı bir şekilde yeniden üretildiğini ortaya koyan kavramsal bir çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Baskın eril teknolojilerle ilişkilendirilen temel kavramları reddeden teknofeminizm, siberfeminizmin dijital teknolojilere yönelik iyimser bakış açısına meydan okumaktadır (Gardner, 2019). Wajcman (2004), toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki ilişkiyi incelediği “TechnoFeminism” çalışmasında, teknolojinin hem toplumsal koşullar hem de toplumsal cinsiyet ilişkileri tarafından şekillendirildiğini, aynı zamanda toplumsal cinsiyet ilişkileri çerçevesinde biçimlenen süreçlerin içinde gömülü bir şekilde yer aldığını ortaya koyarak teknolojilerin planlanması, geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve kullanımının toplumsal cinsiyet düzeni temelinde nasıl gerçekleştiğini çözümlenmektedir. Teknofeminizm, metodolojik olarak sosyal inşacılık temelinde konumlanmakta ve gündelik hayatın şekillenmesinde gündelik pratiklerin oynadığı rolün altını çizmektedir (Costello ve Floegel, 2021). Bununla birlikte tekno-çözümçülüğün genellikle yapısal eşitsizlikleri daha da derinleştirdiğini belirterek, söz konusu hususların teknolojik gelişmeler çerçevesinde ele alınması gerekliliğinin önemini öne çıkarmaktadır (Floegel ve Costello, 2021). Başka bir deyişle teknofeminist yaklaşım, teknolojik süreçlerin daha kapsayıcı ve eşitlikçi olması doğrultusunda farklı bakış açıları, eğilimlerin teknolojik tasarım ve politika oluşturma süreçlerine eklenmesini savunmaktadır.

Yapay zekâ bağlamında teknofeminizm, yapay zekânın sosyokültürel ve bedenlenmiş yönlerinin incelenmesi için eleştirel bir mercək görevi üstlenerek önem kazanmaktadır. Bu bağlamda yapay zekânın insan deneyimi tarafından nasıl şekillendirildiği ve bu deneyimin çeşitli formlarda artırılmış bilişselliğe zemin hazırladığının göz önünde bulundurulması gerekliliği vurgulanmaktadır (Hipólito, 2023). Ayrıca teknofeminizm, toplumsal cinsiyet, ırk ve diğer ikincilleştirilmiş kimlikleri dikkate alan kesişimsel nitelikteki bakış açılarının yapay zekânın geliştirilmesi ve uygulanmasındaki

önemini öne çıkararak teknolojinin gelişimini güdüleyen Batı ideolojisine meydan okumaktadır (DeCook, 2020). Genel olarak teknofeminizmin yapay zekâ bağlamındaki önemi, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal cinsiyete dayalı yansımalarını anlamak için eleştirel ve kesişimsel bir çerçeve sunması, tekno-çözümçülüğün derinleştirdiği yapısal eşitsizlikleri ele alması, ayrıca yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesi ile uygulanmasına yönelik daha kapsayıcı ve çeşitli bir yaklaşımı benimsemesinde yatmaktadır.

Toplumsal cinsiyet, teknoloji ve güç dinamiklerinin kesişimselliği, feminist araştırmalarda önemli ölçüde önem arz eden karmaşık ve çok yönlü bir çalışma alanını oluşturmaktadır. Feminist teknoibilim ya da teknofeminizm, feminist analizi teknolojik pratikler üzerinde uygulayan ve sınıf, toplumsal cinsiyet, ırk, teknoloji gibi olgular arasındaki kesişimleri keşfeden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Åsberg ve Lykke, 2010). Bu yaklaşım, teknolojiyi toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hem kaynağı hem de sonucu olarak kavramsallaştırarak toplumsal cinsiyet ve teknolojinin karşılıklı bir şekilde biçimlendirildiğini vurgulamaktadır (Wajcman, 2009). Aynı zamanda teknolojik bağlamlarda eylemlilik, bedenlenme ve rasyonelliğin anlamlandırılması açısından yerleşik bilginin etkilerini de vurgulayan bu kesişimsellik, teknolojiyle ilişkili çalışma alanlarında, özellikle bilişim sektöründe kadınların görünürlüğüne ve katılımının artması noktasında önem kazanmaktadır (Arun ve Arun, 2021). Yapay zekânın gelişimi ve yaygınlaşmasının önyargı ve eşitlikle ilgili endişeleri artırmasına paralel olarak bu alanda çalışan araştırmacıların yapay zekâ tabanlı teknolojilerdeki ırk ve toplumsal cinsiyet önyargılarıyla ilgili endişelerini dile getirdikleri görülmektedir (Parikh vd., 2019). Bu durumun yapay zekâ alanındaki önyargıların ele alınması ve teknoloji tabanlı girişimlerde toplumsal cinsiyetle kesişimsellik gösteren eşitlik hususlarının dikkate alınmasının sağlanması yönünde çağrılara yol açtığı belirtilmektedir (Stinson vd., 2020).

Kurumsal yapılar üzerinde toplumsal cinsiyet, teknoloji ve güç dinamiklerinin kesişimsel etkileri açık bir şekilde gözlenmektedir. Yüksek teknoloji ve hızlı büyüyen işletmelerin içinde kadın girişimcilerin oranının düşük olması, girişimcilikte toplumsal cinsiyet ve toplumsal ilişki ağları arasındaki ilişkinin daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır (Özkazanç-Pan ve Muntean, 2018). Cinsiyetlendirilmiş teknolojilerin feminist yapısökümü, teknoloji ile iktidar, mahremiyet, sermaye ve medya arasındaki karmaşık ilişkiler hakkında eleştirel soruları gündeme getirerek yönetim ve organizasyon alanlarında teknoloji tartışmalarının önünü açmaktadır (Woods, 2018). Yapay zekâ tabanlı karar verme sistemleri ve bilgi erişim sistemlerindeki toplumsal cinsiyet önyargısının baskın doğası, teknolojideki yapısal ve kalıcı toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ele alınmasının önemini vurgulamaktadır (Feng ve Shah, 2022). Özellikle bilgisayar bilimleri ve güvenlik bağlamında, toplumsal cinsiyetle teknolojiye ilişkin

temel eğilimlerin belirlenmesi ve çözümlenmesi için kesişimsel feminist bir çerçevenin kullanılması gerekliliği de ayrıca belirtilmektedir (Ceia vd., 2021). Toplumsal cinsiyet, teknoloji ve güç dinamiklerinin kesişimselliğinin açıklanması için kapsamlı bir yaklaşımın gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda teknofeminizm, çalışma yaşamı ve girişimcilikten yapay zekâ ve örgütsel yapılardaki önyargılara kadar bu kesişimin çok yönlü etkilerinin anlaşılması doğrultusunda bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

Yapay zekâ algoritmalarında karşılaşılan önyargılar, marjinalleştirilmiş gruplar üzerinde önemli etkilere sahip olmakta ve bu grupların gündelik hayatlarının çeşitli boyutlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu algoritmalarındaki toplumsal cinsiyet yanlılığı, hem algoritmik tasarım hem de eğitim verileri ile ilişkilendirilen bulgularla birlikte kapsamlı bir şekilde araştırılmaktadır (Hall ve Ellis, 2023). Söz konusu önyargılar, bilgiye erişim ve yapay zekâ sistemlerinde yaygın olarak görülen ve sıklıkla üzerinde durulan demografik önyargılardan biri olup eşitsizlikleri sürdürülmesine ve olumsuz kalıp yargıların pekiştirilmesine neden olmaktadır (Feng ve Shah, 2022). Yapay zekâ modellerindeki toplumsal cinsiyet yanlılığının ciddiyetini vurgulayan çalışmalar, mevzubahis eşitsizliklerin sürdürülmesi konusundaki endişeleri dile getirmektedir (Chung vd., 2021; Shrestha ve Das, 2022). Bu noktada marjinalleştirilmiş grupların orantısız bir şekilde etkilendiği önyargıların dikkate alınmasının giderek elzem hale geldiğinin altını çizen, birçok yapay zekâ tabanlı uygulamada karşılaşılan toplumsal cinsiyet ve ırksal önyargılara ilişkin kaygıların gündeme geldiği görülmektedir (Krishnamoorthy vd., 2022). Özetle yapay zekâ algoritmalarında yer alan önyargıların marjinalleştirilmiş gruplar için geniş kapsamlı etkilere sahip olması, bu önyargıların ortadan kaldırılması doğrultusunda bireylerin ve toplulukların çeşitlilik gösteren, kesişen deneyimlerinin dikkate alındığı adil ve hassas yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesi için disiplinler arası çabaların ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin artan önemine rağmen kadınlar, yapay zekâ araştırma ve geliştirme alanlarında yeterince temsil edilmemektedirler. Bu alanlarda toplumsal cinsiyet eşitliğinin eksikliği; tarihsel dışlanma, makine öğrenimi veri kümelerindeki cinsiyet önyargıları ve kadınların yapay zekâ alanlarına düşük katılımı gibi çeşitli faktörlerle ilişkilendirilmektedir (Darney, 2020). Söz konusu yetersiz temsil, yapay zekâ teknolojilerinin gelişimini etkileyen perspektiflerin ve deneyimlerin çeşitliliğini sınırlayan daha geniş toplumsal etkilere sahiptir. Kadınların yapay zekâ alanındaki temsiliyle ilgili çabalar; çeşitlilik ve kapsayıcılık girişimlerinin teşvik edilmesi, bu alanda kadınlara mentorluk ve destek sağlanması, algoritmik karar verme süreçlerinde toplumsal cinsiyet önyargılarının ortadan kaldırılması gibi çeşitli stratejilere odaklanmıştır (Shrestha ve Yang, 2019). Ayrıca kadınların yetersiz temsili ve mevcut önyargıların ele alınması için feminist perspektifler

ve eleştirel toplumsal cinsiyet analizlerinin yapay zekâ alanında entegre etme ihtiyacı her geçen gün daha fazla kabul görmektedir (Read vd., 2022). Özetle yapay zekâ alanındaki araştırma ve geliştirme süreçlerinde kadınların yetersiz temsili, toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi, önyargıların ele alınması ve kapsayıcı ortamlar oluşturulması, çok boyutlu ve ortak çaba gerektiren konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle farklı bakış açılarının süreçlere entegre edilmesi, yapay zekâ alanının daha eşitlikçi bir yapıya evrilmesi açısından mühimdir.

Yapay zekâ teknolojilerine yönelik feminist eleştiriler; nesneleştirme, toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılar, yapay zekâ tasarım ve uygulamalarının etik sonuçları gibi konuları ele alan geniş bir yelpazedeki görüşleri kapsamaktadır. Yapay zekâ tasarımcıları ve politika yapımcılarının karşılaştığı etik ikilemlere dikkat çeken Borau vd. (2021), kadınların yapay zekâ nesnelere dönüştürülmesinin toplumsal algılar üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. Read vd. (2022), kadınların nesneleştirilmesine ilaveten egemen ideolojilerin yol açtığı toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümlerini de eleştirmektedir. Bu eleştiriler, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal cinsiyete dayalı etkilerinin, özellikle dışlaştırılmış yapay zekâ unsurlarının toplumsal etkilerinin derinlemesine araştırılması ihtiyacını ortaya koymaktadır. Gregg ve Andrijasevic (2019) ise dijital emeğin cinsiyetçi geçmişi ve ekonomisine odaklanmakta, kadınların çevrimiçi etkileşimlerdeki rolleri ve cinsiyetlendirilmiş içeriklerle mücadeledeki etkinliklerini vurgulamaktadır. Söz konusu feminist bakış açıları, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal cinsiyet boyutlarının eleştirel bir şekilde değerlendirilmesinin, yapay zekâ tasarımı ve uygulamalarının daha kapsayıcı ve etik ilkelere uygun şekilde yeniden düzenlenmesinin önemini gözler önüne sermektedir.

Yapay zekâ araçlarının geliştirilmesi süreçlerinde belirleyici etik hususlar olan şeffaflık ve hesap verebilirlik, yapay zekâ teknolojilerine yönelik feminist eleştirilerde önemli bir konuma sahiptir. Bu bağlamda yapay zekânın toplumsal cinsiyet gibi insan benzeri niteliklerinin teknolojinin toplumsal rolünün belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu ve yapay zekâ tarafından yeniden üretilerek sürdürülen nesneleştirme ve toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılara ilişkin etik endişelerin artış gösterdiği gözlenmektedir (Guzman ve Lewis, 2019). Yapay zekâ alanında adaletin tanımlanması temelinde şekillenen makine öğreniminde adalet yaklaşımlarına yönelik eleştiriler, ırksal sınıflandırma ve veri toplama uygulamalarının toplumsal etkilerinin göz önünde bulundurma gerekliliğini öne çıkarmaktadır (Weinberg, 2022). Feminist araştırmacılar; teknoloji üretimi, ekonomisi ve dijital emeğin toplumsal cinsiyete dayalı tarihsel geçmişine yönelik etik değerlendirmelere duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadırlar (Hicks, 2018; Nakamura, 2015; Pun, 2005; Gregg ve Andrijasevic, 2019). Ayrıca yapay zekâ teknolojilerinin kavramsal tasarımında önem ifade eden etik

hususlar konusunda duyulan ihtiyaç ve genel anlamda toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin etik kaygıların da gündeme getirildiği anlaşılmaktadır (Radanliev ve Roure, 2022). Yapay zekâ alanında etik hususların, şeffaflığın ve hesap verebilirliğin önemine feminist bir perspektif üzerinden değinen araştırmacılar, yapay zekâ geliştirme süreçlerinde çeşitli seslerin ve bakış açılarının temsil edilmesi sayesinde önyargıların minimize edilebileceğini, böylece tüm bireylerin ihtiyaçlarının karşılanabileceği, daha kapsayıcı bir teknoloji tahayyülünün mümkün kılınabileceğini belirtmektedirler.

2. Yapay Zekâ Alanının Toplumsal Cinsiyet Dinamikleri

Yapay zekâ ve diğer otomasyon teknolojilerinin toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü üzerindeki etkileri, çok boyutlu bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Reichelt vd. (2020), mevzubahis teknolojik yeniliklerin iş yeri ve evdeki iş bölümünü yeniden düzenleme potansiyeline sahip olduğunu, bu durumun toplumsal cinsiyet ilişkilerinde geniş çaplı değişimlere yol açabileceğini öne sürmektedirler. Genel olarak otomasyon teknolojilerinin istihdam üzerindeki etkilerine ilişkin endişeler; otomasyon artışının iş gücü, gelir eşitsizliği ve toplumsal cinsiyete dayalı istihdam sorunlarında gözlenen artışlarla ilişkili olduğu temeline dayandırılmaktadır (Mason, 2021). Bu noktada otomasyonun iş gücü piyasasında süregelen toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha belirgin hale getirmesinin önlenmesi gerekliliğinin göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır (Bannò vd., 2022). Yapay zekâ ve otomasyon ile toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü arasındaki ilişki, teknolojik gelişmelerin toplumsal cinsiyet unsurlarıyla etkileşime girmesi nedeniyle toplumsal cinsiyet açısından tarafsız değildir (Cunha vd., 2022). Yapay zekânın yaygınlaşmasıyla birlikte insanlar ve yapay zekâ arasında yeni bir iş bölümünün ortaya çıkması, kısmi otomasyon ve çeşitli görevlerin yeniden yapılandırılmasına neden olabilecek bir potansiyele sahiptir (Jain vd., 2023). Otomasyonun erkek ve kadın çalışanlar üzerinde farklı etkilere yol açtığına dikkat çeken Hawksworth vd. (2018), kadın çalışanların bu durumdan kısa vadede daha fazla etkilenebileceğini, erkeklerin daha fazla yer aldığı mesleklerin ise teknolojik değişimin doğası gereği uzun vadede daha yüksek risk altında olabileceğini belirtmektedir. Yapay zekâ ve otomasyonun toplumsal cinsiyete dayalı olumsuz etkilerinin giderilmesi, kariyer olanaklarının eşit bir dağılımının teşvik edildiği kapsamlı politika çerçeveleri gerektirmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere otomasyon teknolojilerinin toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümleri üzerindeki etkisi, iş gücü piyasasında eşitsizlik ve toplumsal cinsiyet rolü tutumları üzerindeki etkileri ile birlikte işyerinin ötesine uzanmaktadır (Reichelt vd., 2020). Otomasyonun toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin daha fazla olduğu ülkelerde, özellikle orta vasıflı iş gücünü etkileyerek toplumsal cinsiyet gelir farkını artırma potansiyeli bulunduğu

belirtilmektedir (Aksoy vd., 2019). Buna ilaveten tarım gibi sektörlerde işlerin otomasyonu, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinde etkili olmakta, böylece kadın ve erkek emeği arasında tamamlanmamış ikame edilebilirliğe yol açma potansiyeline sahip hale gelmektedir (Afridi vd., 2020). Özetle hem iş yeri hem de evde toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü önemli ölçüde etkileme potansiyeline sahip olan söz konusu teknolojilerin aynı zamanda toplumsal cinsiyet ilişkileri ve eşitsizlik üzerindeki daha geniş toplumsal etkilerinin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

Otomasyon ve yapay zekâ nedeniyle işten çıkarılmanın kadınlar ve marjinalleştirilmiş topluluklar üzerindeki olası sonuçları hem çok yönlü hem de belirgin sonuçlar barındırmaktadır. Kadınlar ve diğer ötekileştirilmiş topluluk üyeleri, otomasyon teknolojilerinin yol açtığı işten çıkarmalar karşısında benzer zorluklar ve eşitsizliklerle karşılaşabilmektedirler (Flores vd., 2019; Hoff vd., 2021). Kadınların iş kaybı yaşama ihtimalinin erkeklere kıyasla daha yüksek olması, aynı zamanda uzun süreli işsizlik ve finansal istikrarsızlıkla mücadele etmek zorunda kalmalarına neden olmaktadır (Kunze ve Troske, 2012). Öte yandan otomasyon süreçlerinin istihdam durumları üzerindeki etkisi, toplumsal cinsiyete göre farklılık göstermekte, bu bağlamda erkekler kadınlara kıyasla daha fazla teknolojik işsizliğe maruz kalabilmektedir (Mason, 2021). İş kaybına ek olarak, otomasyonun geleneksel meslekleri ortadan kaldırma potansiyeli, iş gücü piyasasındaki mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha da belirgin hale getirebilecek niteliktedir. Kadınların daha zor çalışma koşulları, daha düşük terfi olanakları ve iş yerinde ayrımcılıkla karşılaşma olasılıklarının daha yüksek olduğu düşünüldüğünde, otomasyonun devreye girmesinin bu eşitsizlikleri daha da derinleştirebileceği sonucuna ulaşılmaktadır (Perugini ve Vladislavjević, 2019). Bustelo vd. (2020), kadınların otomasyon nedeniyle işlerini kaybetme riskinin erkeklere kıyasla daha yüksek olabileceğini ve ortalama otomasyon riskinin erkeklerden daha yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Bu artan otomasyon riski, kadınlar için daha yüksek işsizlik ve eksik istihdam yaygınlığına yol açarak iş gücündeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha da kalıcı hale getirme potansiyeline sahiptir.

İşten çıkarılmanın kadınların iş tatmini ve üretkenliği üzerindeki potansiyel sonuçları, bir diğer önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların iş memnuniyeti ve üretkenliklerini olumsuz yönde etkilemektedir (Enriquez vd., 2023). Geleneksel mesleklerde otomasyon süreçleri nedeniyle yaşanan dönüşümlere paralel olarak alternatif istihdam fırsatları bulunamaması, kadınların işsizlik sürelerinin artmasına neden olmaktadır. Flores vd. (2019), beyaz olmayan bireylerin, özellikle (beyaz olmayan) kadınların teknolojik yenilikler nedeniyle iş kaybı yaşama olasılığının daha yüksek olduğunu ve yeni istihdam fırsatlarına erişim konusunda daha farklı engellerle karşılaşabildiklerini

ortaya koymaktadırlar. Toplumsal cinsiyet ve ırksal etmenler çerçevesinde şekillenen bu durum, aynı zamanda otomasyonun marjinalleştirilmiş topluluklar üzerindeki etkisinin kesişimsel doğasını da gözler önüne sermektedir. Otomasyonun farklı demografik gruplar üzerindeki etkilerinin göz önünde bulundurulması, ortaya çıkabilecek potansiyel eşitsizlikler ve adaletsizliklerin minimize edilmesi doğrultusunda yeni politikaların geliştirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Etik ve mahremiyet konularının gündeme gelmesine neden olan, yapay zekâ tarafından desteklenen gözetim teknolojileri, toplumsal cinsiyet dinamikleri üzerinde de etkili olmaktadır. Coltrane (2000), mesleki cinsiyet ayrımının kadınların ev içi görevler için daha fazla fırsat sunan işleri seçmelerinden kaynaklanmadığını belirtmekte, böylece neoklasik seçim teorisinin varsayımlarına meydan okumaktadır. Casey vd. (2022), COVID-19 salgınının toplumsal cinsiyete dayalı etkilerine işaret etmekte, daha “modern” cinsiyetçi tutumlara ve geleneksel iş bölümü bakış açılarında sahip erkeklerin salgının stresle ilgili etkilerini daha az ifade ettiklerini belirtmektedir. Hall (2021), gözetim teknolojilerini yönlendiren kültürel, ırksal, cinselleştirilmiş ve toplumsal cinsiyete dayalı mantıksal çerçeveye dikkat çekerek gözetim kaynaklı toplumsal etkilerin kesişimsel doğasını ortaya koymaktadır. Sutton vd. (2016), kadınların mavi yakalı işlerde istihdam edilmek üzere eğitim aldıklarını, erkek egemen çalışma ortamlarında ise dirençle karşılaştıklarını belirtmektedir. Yapay zekâ algoritmalarıyla ilişkili mahremiyet endişelerinin altını çizen Wang (2020) ise teknolojinin olumsuz etkilerinin toplumsal cinsiyetle sınırlı olmadığını; bireylerin ırksal özellikler, sosyoekonomik sınıf ve fiziksel ve zihinsel yapabilirlik gibi etmenlerden dolayı da farklı düzeylerde etkilerle karşılaştıklarını ifade etmektedir. Yapay zekâ kaynaklı ortaya çıkan etik uygulamalar, mahremiyet endişeleri ve gözetim teknolojilerinin toplumsal cinsiyete dayalı etkilerinin çok yönlü olduğu düşünüldüğünde, kesişimsel feminist bakış açısı üzerinden daha detaylı bir şekilde ele alınması elzem hale gelmektedir.

Gözetim teknolojileri, orantısız bir şekilde uygulandığı zaman kadınların mahremiyetlerinin, özgürlüklerinin ve kişiliklerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesine yol açmakta olup daha önce yapılmış çalışmalar, gözetimin kadınlar üzerindeki çok boyutlu etkilerini ortaya koymaktadır. Gözetim teknolojilerinin kadına yönelik şiddet üzerindeki etkisini inceleyen Mason ve Magnet (2012), marjinalleştirilmiş toplulukların kriminalize edilmesinde gözetimin orantısız bir şekilde kullanıldığını vurgulamaktadırlar. Gözetimin kesişimsel doğasına işaret eden Tordoff (2023), toplumsal cinsiyete özgü hassasiyetlerin irdelenmesi için ayrıştırılmış gözetim verilerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Pavone ve Esposti (2010), gözetim teknolojileri bağlamında mahremiyet ve güvenlik arasındaki dengeye odaklanmakta, bu bağlamda bireylerden mahremiyetlerini daha yüksek güvenlik için feda

etmelerinin beklendiğine dikkat çekmektedirler. Kadınların orantısız şekilde gözetlenmesinin olumsuz etkileri göz önünde bulundurulduğunda, gözetleme uygulamalarında toplumsal cinsiyete özgü hassasiyetlerin dikkate alınması ve gözetimin marjinalleştirilmiş topluluklar üzerindeki etkilerinin kesişimsel doğasının öneminin farkına varılması gerekliliği önem kazanmaktadır.

Yapay zekâ uygulamalarının sağlık hizmetleri alanında kullanımı, toplumsal cinsiyet önyargılarının yeniden üretilerek sürdürülmesi konusunda bir dizi çekinceyi de beraberinde getirmektedir. Aquino vd. (2023), söz konusu uygulamaların toplumsal cinsiyete dayalı önyargıların sürdürülmesine ilaveten toplumsal düzlemde yeterince temsil edilmeyen marjinalleştirilmiş toplulukları dezavantajlı hale getirebileceğine dikkat çekmekte, aynı zamanda algoritmik önyargıların ortadan kaldırılması hususunda daha farklı yaklaşımlar ve etik sorumlulukların gündeme getirilmesi gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Nadeem vd. (2022), yapay zekâ tabanlı karar verme sistemlerindeki toplumsal cinsiyet önyargısı üzerine gerçekleştirdiği alanyazın taramasında yapay zekâ uygulamalarına ilişkin artan endişelerin altını çizmekte ve toplumda kalıplaşmış önyargıların göz önünde bulundurulmasının önemini ortaya koymaktadır. Dennehy vd. (2022), tüm paydaşların sorumlu yapay zekâ konusunda eğitilmesinin ve son kullanıcıların yapay zekâ uygulamalarına yönelik algılarının değiştirilmesi amacıyla geleneksel öğrenme tasarımlarının da yeniden gözden geçirilmesinin büyük önem taşıdığını ifade etmiştir. Özetle toplumsal cinsiyet önyargılarının sağlık hizmetleri alanında kullanılan yapay zekâ uygulamaları aracılığıyla sürdürülmesinin göz önünde bulundurulması, geleneksel toplumsal cinsiyet normlarının pekiştirilmesinin önlenmesi, aynı zamanda sağlık hizmetlerinin tüm bireyler için adil ve eşitlikçi bir şekilde sunulması açısından son derece önemlidir.

Yapay zekâ destekli üreme teknolojilerine ilişkin etik kaygılar ve söz konusu teknolojilerin kadınların üreme hakları üzerindeki yansımaları, üreme sağlığı hizmetlerinde yapay zekânın etik, toplumsal ve toplumsal cinsiyete ilişkin sonuçlarına yönelik araştırmaların yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Bell (2013), üreme teknolojilerinin sağlık, refah, sosyal adalet ve insan haklarıyla ilgili karmaşık boyutlara sahip olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda yardımcı üreme teknolojilerinde yapay zekânın kullanımı, fertilité açısından sorun yaşayan bireyler için yeni olanaklar sunmakla birlikte, daha farklı konularda ortaya çıkan etik hususların da gündeme gelmesine neden olmaktadır. Yapay zekânın sağlık hizmetlerindeki etik sonuçlarını inceleyen Amedior (2023), yapay zekânın sağlık hizmetlerinin sunumunda kullanımının hem faydaları hem de risklerine odaklanılması gerektiğini belirtmektedir. Konuya ilişkin perspektifin bu şekilde genişletilmesi, özellikle yapay zekâ destekli üreme teknolojilerine özgü etik hususların anlaşılması için önemlidir. Kempf vd. (2022), sağlık hizmetlerinde normatif

açıklanabilirlik standartlarını tartışmakta ve yapay zekâ destekli üreme teknolojileriyle ilgili görevler için gerekli uzman bilgilerindeki eşitsizliklerin etik bağlamında taşıdığı önemi ele almaktadır. Bu noktada eşitsizliklerin göz önünde bulundurulması, yapay zekâ destekli üreme sağlığı hizmetlerine eşit erişimin sağlanması açısından önem kazanmaktadır. Sonuç olarak yapay zekâ destekli teknolojilerin kadınların üreme hakları konusunda çeşitli etik kaygılar ve çok yönlü sonuçlar ortaya çıkarması, kadınların refahının korunması için bu teknolojilerin etik hususlar ve toplumsal cinsiyetle ilgili boyutlarının kapsamlı bir şekilde ele alınması konusunda duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

3. Kapsayıcı Yapay Zekâ Tahayyülü: Yapay Zekâ Uygulamalarında Çeşitlilik, Önyargılar ve Etik Hususlar

Yapay zekâ araçlarının geliştirilmesi ve uygulanması süreçlerinde çeşitlilik, kapsayıcılık, sosyal adaletin sağlanması ve önyargıların azaltılması hayati öneme sahiptir. Mevzubahis süreçlerde tüm toplumsal kesimlerin temsil edilmesi, yapay zekâ alanının eşit, erişilebilir ve adaletli hale getirilmesi noktasında bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır (Ronquillo vd., 2022). Farklı yapay zekâ tekniklerinin erken teşhis, hastalık tanıları ve sevk yönetimi açısından sağladığı katkılar, yapay zekâ alanında katılımcılığın sağladığı olumlu etkileri göstermektedir (Shen vd., 2019). Kapsayıcı yapay zekâ tasarımı; yaş, toplumsal cinsiyet, ırk ve etnik köken açısından çeşitli temsili veri kümeleri oluşturulmasının yanı sıra çeşitlilik odaklı tasarım uygulamaları ve araştırmalarında yapay zekâ teknolojisinin sınırları ve potansiyelinin anlaşılmasını da kapsamaktadır (Park vd., 2021; Kamikubo, 2022). Kullanıcıların farklı amaç ve gereksinimlerini dikkate alan; topluluk, disiplinlerarasılık ve hassasiyet odaklı yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesi, yapay zekâ tasarımında kapsayıcılığın teşvik edilmesi açısından kilit bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Bergmann, 2020). İnsan merkezli yapay zekâ geliştirmeye yönelik sistemik yaklaşım, karar alma süreçlerinde şeffaflık ve iletişimin önemini göz önünde bulundurmak suretiyle sürdürülebilir ve kapsayıcı toplumsal kalkınmayı desteklemektedir (Sigfrids vd., 2023). Yapay zekâ süreçlerinde kapsayıcılığın sağlanması doğrultusunda farklı bakış açılarının süreçlere dahil edilmesi, temsildeki engellerin tanınması ve insan odaklı yapay zekâ geliştirmenin teşvik edilmesi elzem hale gelmektedir.

Yapay zekâ araştırma ve uygulama süreçlerinde toplumsal cinsiyet kapsayıcılığının teşvik edilmesi kapsamında çeşitli girişimlerin gerçekleştirildiği, bu alanda daha önce yapılmış çalışmalarda aktarılmaktadır. Stathoulopoulos ve Mateos-García (2019), bu alanda kapsayıcılık ve farklı bakış açılarının temsili konularında duyulan ihtiyacı öne çıkarmakta iken Tomašev vd. (2020) ise yapay zekâ uygulamalarının Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyumlu bir şekilde, küresel bağlamda

karşılaşılan sorunların çözümü noktasında olumlu toplumsal etki oluşturma potansiyelinin altını çizmektedir. Burnett vd. (2016), yazılımların toplumsal cinsiyet açısından kapsayıcılığının değerlendirilmesi için bir yöntem olarak GenderMag'i sunarak yapay zekâ odaklı yazılım geliştirme süreçlerinde toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi için uygulanabilir bir yaklaşım önermektedirler. Bu yöntemin özünde problem çözme yazılımlarının kullanımını etkileyebilecek toplumsal cinsiyet farklılıklarına ilişkin kapsamlı bir alanyazın araştırmasından elde edilen beş unsur (motivasyon, bilgi işleme stilleri, bilgisayar öz yeterliliği, riskten kaçınma, yapıp bozma) yer almaktadır. Mohamed vd. (2020), yapay zekâ alanında gerçekleştirilen araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin etik ilkelerle uyumlu hale gelmesi için toplumun kırılgan kesimlerine odaklanarak bilimsel gelişmelerin olumsuz yansımalarının azaltılmasının önemini vurgulamakta, böylece yapay zekâ alanında dekolonyal bir yaklaşım benimsenmesi gerekliliğini savunmaktadırlar. Yapay zekâ algoritmalarındaki toplumsal cinsiyet yanlılığı üzerine sistematik derleme çalışması yapan Hall ve Ellis (2023), yapay zekâ teknolojileri ve algoritmalarındaki toplumsal cinsiyet önyargısının giderilmesine yönelik duyulan ihtiyacı masaya yatırmaktadırlar. Avrupa Birliği ve İspanya'nın politika çerçevelerindeki yapay zekâya yönelik feminist bakış açılarını karşılaştıran Guevara-Gómez vd. (2021), yapay zekânın toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi veya ayrımcılık ve önyargıların sürdürülmesi açısından rolünü vurgulamaktadırlar. Söz konusu araştırmalar; yapay zekâ alanında toplumsal cinsiyete dayalı önyargıların önüne geçilmesine, kapsayıcılığın teşvik edilmesine ve yapay zekâ alanındaki gelişmelerin etik ve toplumsal hususlarla uyumlu hale getirilmesine katkıda bulunmaktadır.

Toplumsal cinsiyet önyargılarının önüne geçilmesi ve adaletin teşvik edilmesi için yapay zekâ algoritmalarında etik ilke ve şeffaflık konusunda gerekli özenin gösterilmesi, yapay zekâ süreçlerinin oldukça hassas bir yönünü oluşturmaktadır. Söz konusu toplumsal cinsiyet önyargıları, özellikle sağlık hizmetleri ve karar alma sistemleri açısından ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda algoritmaların tasarımında genellikle toplumsal cinsiyet faktörünün göz ardı edilmesi, bireyler arasında cinsiyetlendirilmiş eşitsizliklere yol açmaktadır (Cirillo vd., 2020). Şeffaflık, paydaşların bu sistemlerin iç işleyişini anlayabilmesini, adalet ve doğruluk açısından değerlendirebilmesini mümkün kılmakta, dolayısıyla yapay zekânın güvenilir bir yapıya kavuşturulmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Haresamudram vd., 2023). Ayrıca yapay zekâ algoritmalarının performansının raporlanmasında şeffaflığı artırmaya yönelik politikaların benimsenmesi, önyargıların azaltılması ve adaletin teşvik edilmesi noktasında olumlu katkılar sunma potansiyeline sahiptir (Kim vd., 2019). Yapay zekâda şeffaflık çağrısı; yorumlanabilir şeffaf yapay zekâ kararları,

hesap verebilirlik ve yapay zekâ uygulamalarının yaşam döngüsü yönetimi ihtiyacının irdelendiği alanyazında da dile getirilmektedir (Bejger ve Elster, 2020). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin çevrimiçi arama algoritmaları aracılığıyla yayılması, mevcut eşitsizliklerin yeniden üretilmesinin önlenmesi için yapay zekâ alanında şeffaflık sağlanmasının önemini daha fazla öne çıkarmaktadır (Vlasceanu ve Amodio, 2022). Şeffaflık, sadece toplumsal cinsiyet önyargılarının giderilmesine katkıda bulunmamakta, aynı zamanda sürdürülebilir yapay zekâ alanının inşasına da katkıda bulunarak tüm paydaşların yapay zekâ sistemlerinin adilliği, doğruluğu ve toplumsal etkisini değerlendirebilmelerini sağlamaktadır.

Feminist perspektiflerin yapay zekâ etiği ve politika çerçeveleri üzerindeki etkisi, her geçen gün daha fazla ilgi gören bir konu olarak öne çıkmaktadır. Feminist etik, duyarlılık ilkelerini gündeme getirerek paydaş yönetimi için etik bir temel oluşturmakta ve yönetim yaklaşımlarındaki etik değerlendirmelerin kapsamını genişletmektedir (Burton ve Dunn, 1996). Bununla birlikte etik hususların farklı açılardan ele alınmasına yönelik bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan feminist etik, sağlık hizmetleri alanı da dahil olmak üzere çeşitli alanlardaki etik sorunların çözümüne yönelik özgün bir bakış açısı sunmaktadır (Little, 1996). Temsil kaynaklı sorunlar ve yapısal dışlanmanın ele alınması doğrultusunda esnek ve toplum odaklı bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu gündeme getiren feminist yaklaşımlar, yapay zekâ etiği için kapsayıcılığın yeniden yapılandırılması noktasında da etkili olmaktadır (Chi vd., 2021). Ayrıca feminist etiğin, özellikle de bakım etiğinin feminist bakış açılarının niteliksel araştırmalar ve etik hususlarla ilişkilendirilmesini sağlayarak araştırma etiğine entegre edildiği görülmektedir (Edwards ve Mauthner, 2002). Bu entegrasyon, araştırma etiğine yönelik farklı bir yaklaşım geliştirilmesine katkıda bulunarak feminist araştırma uygulamalarının şekillendirilmesini sağlamaktadır.

Yapay zekâ politika çerçeveleri bağlamında teknofeminist perspektifler, kadınların yapay zekâ süreçlerine katılım hakkını savunma konusunda önemli rol oynamakta, kadınları kapsayan yapay zekâ politika ve uygulama çerçevelerine duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir. Alanyazında aynı zamanda kadınlaştırılmış yapay zekâ bileşenlerinin ortaya çıkardığı yeni etik sorunların çözümlenmesi konusunda feminist etiğin öneminin altı çizilmekte, bu teknolojilerin etkisinin anlaşılmasının ve uzun süredir süregelen feminist felsefi kaygıların dikkate alınmasının önemi vurgulanmaktadır (Read vd., 2022). Feminist etik, etik teorilerini yönetimde yeni paydaş yaklaşımlarının geliştirilmesine olanak tanıyan kilit bir unsur olarak tanımlamakta ve feminist perspektiflerin hem iş dünyasındaki hem de kurumsal yönetimdeki etik değerlendirmelerde dönüştürücü potansiyelini öne çıkarmaktadır (Burton ve Dunn, 1996). Özetle temsil kaynaklı sorunlar ve yapısal dışlanmayı ele almaktan bakım etiğini araştırma etiğine entegre etmeye ve kadınları

kapsayan yapay zekâ politikalarını geliştirmeye uzanan feminist perspektifler, etik yaklaşımların genişletilmesine ve yapay zekâ alanındaki kapsayıcılığın yaygınlaştırılmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Yapay zekâ çağında kadınların ve marjinalleştirilmiş toplulukların güçlendirilmesi için eğitime erişim ve yeniden beceri kazandırma konularına odaklanılması büyük önem taşımaktadır. Eğitim ve beceri geliştirme yoluyla güçlendirme, yapay zekâ alanında iş gücüne katılımın ve temsilin artması açısından ciddi bir potansiyele sahiptir. Kadınların eğitim ve beceri geliştirme programları yoluyla güçlenmesinin karar verme süreçleri ve üreme sağlığı hizmetlerine erişimlerini artırabileceği belirtilmektedir (Mokhtarian Gilani vd., 2022). Ayrıca kredi olanaklarına erişimin artırılmasının ve kadınların kredilendirme yoluyla güçlendirilmesinin gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılması açısından kilit bir strateji olabileceği değerlendirilmektedir (Getahun, 2019). Eğitim kaynaklarına eşit erişim sağlanması için ele alınması gereken bir diğer konu ise kırılğan kesimlerin internet teknolojilerine erişiminin hâlâ eşitsiz bir durumda olmasıdır (Crea ve Sparnon, 2017). Bu bağlamda harmanlanmış öğrenme programlarının marjinalleştirilmiş topluluklar özelinde belirlenen kriterler göz önünde bulundurularak tasarlanması gerekliliği, bu toplulukların güçlendirilmesi için özel eğitim programlarının önemini göstermektedir (Mayr ve Oppl, 2022). Özetle yapay zekâ çağında kadınların ve marjinal toplulukların eğitim ve yeniden beceri kazandırma programlarına erişim yoluyla güçlendirilmesi, sağlık alanındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması, eğitimde toplumsal kapsayıcılığın teşvik edilmesi, yapay zekâ teknolojilerinden yararlanarak daha kapsayıcı ve güçlendirilmiş bir toplum inşası noktasında önemli bir potansiyeli oluşturmaktadır.

Teknofeminizm, dijital okuryazarlığın teşvik edilmesi ve yapay zekâ alanındaki iş gücü açısından cinsiyetler arası fırsat eşitliğinin sağlanması noktasında önemli bir işlevsel çerçevesunmaktadır. Wajcman (2004) tarafından tanımlandığı üzere teknofeminizm, teknolojik gelişmelerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu öne çıkararak üretim ve tüketim arasındaki geleneksel ayrıma meydan okumaktadır. Teknolojik alanların yeniden değerlendirilmesi için sunulan bu feminist yaklaşım, kadınların söz konusu alanlarda var olma biçimlerinin sorgulamasını sağlamakta, böylece dijital alanda kapsayıcılık ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi hususunda bir zemin teşkil etmektedir. Bu çerçeve, özellikle kamu sektöründe yapay zekâ sistemlerinin kullanılması sayesinde ayrımcı uygulamalara meydan okunması ve toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması yoluyla toplumsal cinsiyet eşitliğinin yapay zekâ bağlamında öncelikli bir konuma yerleştirilmesi potansiyeli açısından önemlidir (Rönblom vd., 2023). Öte yandan yapay zekânın toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etme ya da ayrımcılığı ve önyargıları sürdürme potansiyeli, Avrupa Birliği'ndeki politika çerçeveleri karşılaştırıldığında

da görüldüğü üzere feminist bir bakış açısının önemini vurgulamaktadır (Guevara-Gómez vd., 2021). Özetle teknofeminizm, yapay zekâ sektöründeki kadınların önündeki engellerin kaldırılması ve bu alanda olumlu değişim, yeniliklere öncülük edebilecek daha çeşitli ve kapsayıcı bir iş gücünün teşvik edilmesi yoluyla onları güçlendirme potansiyeline sahiptir.

Yapay zekâ uygulamalarının istihdam seviyeleri de dahil olmak üzere iş gücü üzerindeki etkileri, yapay zekânın toplumsal cinsiyet eşitliği açısından olumlu bir unsur olarak değerlendirilmesi için teknofeminizm gibi bir çerçeveye duyulan ihtiyacın altını çizmektedir (Patón-Romero vd., 2022). Kadın örgütlenmesi ve hak odaklı örgütlerin toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasındaki önemi, teknofeminizmin yapay zekâ politikaları ve uygulamalarına entegre edilmesi ihtiyacını daha belirgin hale getirmektedir (Htun ve Weldon, 2010). Ayrıca toplumsal cinsiyet analizi çerçevesi, iş gücündeki kadın ve erkekler için eşit fırsatların sağlanmasında teknofeminizmin önemini pekiştirmekte, böylece iş gücündeki güç dinamiklerinin analiz edilmesinde etkili olmaktadır (Ayaz vd., 2022). Sonuç olarak teknofeminizm, dijital okuryazarlığın teşvik edilmesi ve yapay zekâ iş gücünde toplumsal cinsiyet odaklı eşitlik fırsatlarının sağlanması için kritik bir çerçeve sunmaktadır. Teknofeminist yaklaşım, geleneksel teknolojik yapıları meydan okumakta ve kapsayıcılığı savunmakta, böylece dijital ortamda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için yapay zekâ politikalarının ve uygulamalarının şekillendirilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Yapay zekâ uygulamaları, çeşitli faydalar vaat etmesine rağmen farklı toplumsal kesimlerin yeterince temsil edilmemesi durumunda mevcut eşitsizliklerin sürdürülmesi ve daha fazla derinleştirilmesi gibi önemli riskler de barındırmaktadır. Daha önce yapılmış çalışmalarda belirtildiği üzere yapay zekâ alanındaki kapsayıcılık sınırlılıkları, toplumsal cinsiyet önyargılarının yaygınlık kazanmasını sağlamaktadır. Bu durum, marjinalleştirilmiş toplulukların dezavantajlı bir konuma itilmesine, aynı zamanda sağlık, eğitim ve istihdam gibi alanların olumsuz etkilenmesine yol açabilmektedir. Kadınların ve yeterince temsil edilmeyen diğer grupların temsil edilmesinin sağlanması, bu risklerin azaltılması açısından büyük önem taşımaktadır. Yapay zekâ alanının daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir yapıya kavuşturulması doğrultusunda bir kavramsal çerçeve sunulmasının amaçlandığı bu çalışma kapsamında yapay zekâ ve toplumsal cinsiyetin kesişim noktasındaki kilit konular, teknofeminist bir bakış açısıyla incelenmiştir. Yapay zekâ alanındaki toplumsal cinsiyete ilişkin konuların teknofeminizm bağlamında ele alınması, daha eşitlikçi ve kapsayıcı yapay zekâ uygulamalarının geliştirilmesine yönelik önemli hususların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yapay zekânın toplumsal cinsiyet üzerindeki olumsuz etkileri, otomasyon gibi teknolojilerin iş gücünün yapısal olarak farklılaşmasını ve ağırlıklı olarak kadınların sahip olduğu işlerin ellerinden alınmasını beraberinde getirmesi nedeniyle açıkça görülmektedir. Ayrıca gözetim teknolojileri, mahremiyet ve özgürlüğü kısıtlayacak şekilde kadınların orantısız bir şekilde izlenmesine neden olmaktadır. Bu noktada kesişimsel kimliklerin dikkate alınması da aynı derecede önem taşımakta çünkü beyaz olmayan kadınlar ve diğer ötekileştirilmiş topluluklar üzerindeki etkiler genellikle daha yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Mevzubahis sorunların giderilmesi bağlamında bu çalışmada teknofeminist bir çerçevede tarafından şekillendirilen daha kapsayıcı ve sorumlu bir yapay zekâya doğru bir dönüşüm gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Eğitim, mesleki gelişim ve eşitlikçi fırsatların desteklediği girişimler aracılığıyla bu alanda toplumsal cinsiyet kapsayıcılığının arttırılması önem taşımaktadır. Bununla birlikte teknolojilerin adil olmayan etkileri ve önyargılar açısından değerlendirilebilmesi için etik kurallar, algoritmik şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmalarının oluşturulması da elzemdir.

Feminist yaklaşımlar, toplumda ikincilleştirilmiş kesimlerin deneyimlerine odaklanmakta, bu kesimlerin yapay zekâ süreçlerinde temsil edilmelerini desteklemek suretiyle dönüştürücü bir rol oynamaktadır. Daha önce de belirttiği üzere teknofeminizm, teknolojik yenilikleri şekillendiren egemen ideolojiye meydan okumakta ve bu konuda farklı bakış açılarının dikkate alınması hususunda etkili olmaktadır. Bu kapsayıcı çerçeve, yapay zekâ alanının tüm bireylerin haklarına ve onuruna saygılı bir şekilde yeniden düzenlenmesinin sağlanması noktasında hayati önem taşımaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada ele alınan toplumsal cinsiyet ve yapay zekâ arasındaki kesişimler, süregelen ve çok boyutlu bir tartışmaya duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin teknofeminist yaklaşımın önerileri doğrultusunda yeniden düzenlenmesi halinde kapsayıcılık, adalet ve eşitliğin sağlanması açısından büyük bir potansiyele sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bununla birlikte sürdürülebilir bir şekilde gelişme kaydedilmesi için öncelikle toplumsal cinsiyet önyargılarının nasıl ortaya çıktığının sürekli bir şekilde incelenmesi ve çeşitliliği benimseyen, tüm bireyleri güçlendiren ve önemseyen sistemlerin tasarlanması için ortak çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Afridi, F., Bishnu, M., & Mahajan, K. (2020). Gendering technological change: evidence from agricultural mechanization. *IZA Discussion Paper No. 13712*. doi: 10.2139/ssrn.3695413
- Aksoy, C. G., Berkay, O., & Philip, J. (2019). Robots and the gender pay gap: Evidence from Europe. *2nd IZA/CREA Workshop: Exploring the Future of Work*, 5(6).
- Amedior, N. (2023). Ethical implications of artificial intelligence in the healthcare sector. *Advances in Multidisciplinary & Scientific Research Journal Publication*, 36, 1-12. doi: 10.22624/aims-/accrabespoke2023p1
- Aquino, Y., Carter, S., Houssami, N., Braunack-Mayer, A., Win, K., Degeling, C., Wang, L., & Rogers, W. (2023). Practical, epistemic and normative implications of algorithmic bias in healthcare artificial intelligence: a qualitative study of multidisciplinary expert perspectives. *Journal of Medical Ethics*. doi: 10.1136/jme-2022-10885
- Arun, S., & Arun, T. (2023). Cracking it: Negotiating working-class gender capital through group enterprises in India. *Work, Employment and Society*, 37(4), 823-840. doi: 10.1177/09500170211054951
- Åsberg, C., & Lykke, N. (2010). Feminist technoscience studies. *European Journal of Women's Studies*, 17(4), 299-305. doi: 10.1177/1350506810377692
- Ayaz, B., Hall, L., Martmianakis, M., Muntaner, C., Burnside, H., & Nelson, S. (2022). Women's participation in the health workforce in fragile and conflict-affected countries: application of a gender analysis framework. *Research Square*. doi: 10.21203/rs.3.rs-1374029/v1
- Bannò, M., Filippi, E., & Trento, S. (2022). How does the institutional context affect the risk of substitution faced by women and men? *5th International Conference on Gender Research*, 5(1), 36-42. doi: 10.34190/icgr.5.1.138
- Bejger, S., & Elster, S. (2020). Artificial intelligence in economic decision making: How to assure a trust? *Ekonomia i Prawo*, 19(3), 411. doi: 10.12775/eip.2020.028
- Bell, K. (2013). Constructions of "infertility" and some lived experiences of involuntary childlessness. *Affilia*, 28(3), 284-295. doi: 10.1177/0886109913495726
- Bergmann, R. (2020). Whose SharedPlans? Scripts, collaboration, and feminist AI research. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. doi: 10.5210/spir.v2020i0.11170
- Borau, S., Otterbring, T., Laporte, S., & Fosso Wamba, S. (2021). The most human bot: Female gendering increases humanness perceptions of bots and acceptance of AI. *Psychology & Marketing*, 38(7), 1052-1068. doi: 10.1002/mar.21480
- Burnett, M., Stumpf, S., Macbeth, J., Makri, S., Beckwith, L., Kwan, I., Peters, A., & Jernigan, W. (2016). Gendermag: A method for evaluating software's gender inclusiveness. *Interacting with Computers*, 28(6), 760-787. doi: 10.1093/iwc/iwv046

- Burton, B., & Dunn, C. (1996). Feminist ethics as moral grounding for stakeholder theory. *Business Ethics Quarterly*, 6(2), 133-147. doi: 10.2307/3857619
- Bustelo, M., Egana-delSol, P., Ripani, L., Soler, N., & Viollaz, M. (2020). Automation in Latin America: Are women at higher risk of losing their jobs? *IDB Working Paper Series*. doi: 10.18235/0002566
- Casey, E., Hoxmeier, J., Willey-Sthapit, C., & Carlson, J. (2022). Psychosocial impacts of the COVID-19 pandemic: The role of men's gender-related attitudes, employment and housework, and demographic characteristics. *International Journal of Men's Social and Community Health*, 5(2), e5-e17. doi: 10.22374/ijmsch.v5i2.79
- Ceia, V., Nothwehr, B., & Wagner, L. (2021). Gender and technology: A rights-based and intersectional analysis of key trends. *Oxfam Research Backgrounder Series*. doi: 10.21201/2021.7598
- Chi, N., Lurie, E., & Mulligan, D. K. (2021). Reconfiguring diversity and inclusion for AI ethics. *Proceedings of the 2021 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society*, (pp. 447-457). doi: 10.1145/3461702.3462622
- Chung, H., Park, C., Kang, W., & Lee, J. (2021). Gender bias in artificial intelligence: Severity prediction at an early stage of COVID-19. *Frontiers in Physiology*, 12. doi: 10.3389/fphys.2021.778720
- Cirillo, D., Catuara-Solarz, S., Morey, C., Güney, E., Subirats, L., Mellino, S., Gigante, A., Valencia, A., Rementeria, M. J., Chadha, A. S., & Mavridis, N. (2020). Sex and gender differences and biases in artificial intelligence for biomedicine and healthcare. *NPJ Digital Medicine*, 3, 81. doi: 10.1038/s41746-020-0288-5
- Coltrane, S. (2000). Research on household labor: Modeling and measuring the social embeddedness of routine family work. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1208-1233. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01208.x
- Costello, K., & Floegel, D. (2021). The potential of feminist technoscience for advancing research in information practice. *Journal of Documentation*, 77(5), 1142-1153. doi: 10.1108/jd-10-2020-0181
- Crea, T., & Sparnon, N. (2017). Democratizing education at the margins: Faculty and practitioner perspectives on delivering online tertiary education for refugees. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14, 1-19. doi: 10.1186/s41239-017-0081-y
- Cunha, L., Silva, D., & Maggioli, S. (2022). Exploring the status of the human operator in industry 4.0: A systematic review. *Frontiers in Psychology*, 13, 889129. doi: 10.3389/fpsyg.2022.889129
- Darney, H. (2020). *Questions from a Contraceptive Pill Junkie: Applying Human Psychometrics to Investigate Gender Bias in Machine Learning* (Unpublished Master's Thesis). Victoria University of Wellington. doi: 10.26686/wgtn.17151377
- DeCook, J. (2020). A [White] Cyborg's Manifesto: the overwhelmingly Western ideology driving technofeminist theory. *Media Culture & Society*, 43(6), 1158-1167. doi: 10.1177/0163443720957891

- Dennehy, D., Griva, A., Pouloudi, N., Dwivedi, Y. K., Mäntymäki, M., & Pappas, I. O. (2023). Artificial intelligence (AI) and information systems: perspectives to responsible AI. *Information Systems Frontiers*, 25(1), 1-7. doi: 10.1007/s10796-022-10365-3
- Edwards, R. ve Mauthner, M., (2005). Ethics and feminist research: Theory and practice. In Mauthner, M., Birch, B., Jessop, J. ve Miller, T. (Eds.), *Ethics in Qualitative Research* içinde (pp.14-32). London: Sage Publications. doi: 10.4135/9781849209090.n1
- Enriquez, K. N. B., Hidalgo, A. M. S., Quina, R. F. T., Valencia, N. J. L., & Buzon, J. R. M. (2023). The effect of gender inequality on job satisfaction, productivity, and career progression of female IT and software professionals. *Millennium Journal of Humanities and Social Sciences*, 4(1), 1-26. doi: 10.47340/mjhss.v4i1.1.2023
- Feng, Y., & Shah, C. (2022). Has CEO gender bias really been fixed? Adversarial attacking and improving gender fairness in image search. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*, 36(11), 11882-11890. doi: 10.1609/aaai.v36i11.21445
- Floegel, D., & Costello, K. (2021). Methods for a feminist technoscience of information practice: Design justice and speculative futurities. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 73(4), 625-634. doi: 10.1002/asi.24597
- Flores, L. Y., Martinez, L. D., McGillen, G. G., & Milord, J. (2019). Something old and something new: Future directions in vocational research with people of color in the United States. *Journal of Career Assessment*, 27(2), 187-208. doi: 10.1177/1069072718822461
- Gardner, N. (2019). New divisions of digital labour in architecture. *Feminist Review*, 123(1), 106-125. doi: 10.1177/0141778919879766
- Getahun, C. (2019). Resources, time and gender: Determinants of women's housework in Bahir Dar and nearby rural villages, Northwest Ethiopia. *Journal of Family Issues*, 41(4), 507-541. doi: 10.1177/0192513x19878862
- Gregg, M., & Andrijasevic, R. (2019). Virtually absent: The gendered histories and economies of digital labour. *Feminist Review*, 123(1), 1-7. doi: 10.1177/0141778919878929
- Guevara-Gómez, A., Zarate-Alcarazo, L., & Criado, J. (2021). Feminist perspectives to artificial intelligence: Comparing the policy frames of the European Union and Spain. *Information Polity*, 26(2), 173-192. doi: 10.3233/ip-200299
- Guzman, A., & Lewis, S. (2019). Artificial intelligence and communication: a human-machine communication research agenda. *New Media & Society*, 22(1), 70-86. doi: 10.1177/1461444819858691
- Hall, L. (2021). Programming the machine: Gender, race, sexuality, AI, and the construction of credibility and deceit at the border. *Internet Policy Review*, 10(4), 1-23. doi: 10.14763/2021.4.1601

- Hall, P., & Ellis, D. (2023). A systematic review of socio-technical gender bias in AI algorithms. *Online Information Review*, 47(7), 1264-1279. doi: 10.1108/OIR-08-2021-0452
- Haresamudram, K., Larsson, S., & Heintz, F. (2023). Three levels of AI transparency. *Computer*, 56(2), 93-100. doi: 10.1109/mc.2022.3213181
- Hawksworth, J., Berriman, R., & Goel, S. (2018). *Will robots really steal our jobs? An international analysis of the potential long term impact of automation*. London: PricewaterhouseCoopers.
- Hicks, M., (2018). *Programmed inequality: How Britain discarded women technologists and lost its edge in computing*. Cambridge: MIT Press.
- Hipólito, I. (2023). Augmented cognition: Life as we don't know it. *PsyArXiv Preprints*. doi: 10.31234/osf.io/x4m2g
- Hoff, K., Egdomey, D., Napolitano, C., Hanna, A., & Rounds, J. (2021). Dream jobs and employment realities: How adolescents' career aspirations compare to labor demands and automation risks. *Journal of Career Assessment*, 30(1), 134-156. doi: 10.1177/10690727211026183
- Htun, M., & Weldon, S. L. (2010). When do governments promote women's rights? A framework for the comparative analysis of sex equality policy. *Perspectives on Politics*, 8(1), 207-216. doi: 10.1017/s1537592709992787
- Jain, R., Garg, N., & Khera, S. N. (2023). Effective human-AI work design for collaborative decision-making. *Kybernetes*, 52(11), 5017-5040. doi: 10.1108/k-04-2022-0548
- Kamikubo, R., Wang, L., Marte, C., Mahmood, A., & Kacorri, H. (2022). Data representativeness in accessibility datasets: A meta-analysis. *Proceedings of the 24th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility* (pp. 1-15). doi: 10.48550/arxiv.2207.08037
- Kempt, H., Freyer, N., & Nagel, S. (2022). Justice and the normative standards of explainability in healthcare. *Philosophy & Technology*, 35(4). doi: 10.1007/s13347-022-00598-0
- Kim, D., Jang, H., Kim, K., Shin, Y., & Park, S. (2019). Design characteristics of studies reporting the performance of artificial intelligence algorithms for diagnostic analysis of medical images: results from recently published papers. *Korean Journal of Radiology*, 20(3), 405. doi: 10.3348/kjr.2019.0025
- Krishnamoorthy, S., Tr, E., Muruganathan, A., Ramakrishnan, S., Nanda, S., & Radhakrishnan, P. (2022). The impact of cultural dimensions of clinicians on the adoption of artificial intelligence in healthcare. *The Journal of the Association of Physicians of India*, 70(1), 11-12.
- Kunze, A., & Troske, K. (2012). Life-cycle patterns in male/female differences in job search. *Labour Economics*, 19(2), 176-185. doi: 10.1016/j.labeco.2011.09.009
- Little, M. O. (1996). Why a feminist approach to bioethics? *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 6(1), 1-18. doi: 10.1353/ken.1996.0005

- Mason, C., & Magnet, S. (2012). Surveillance studies and violence against women. *Surveillance & Society*, 10(2), 105-118. doi: 10.24908/ss.v10i2.4094
- Mason, P. (2021). Computerization and occupational change: assessing the impact of automation on racial and gender employment densities. *The Review of Black Political Economy*, 49(4), 423-443. doi: 10.1177/00346446211055203
- Mayr, A., & Oppl, S. (2022). Higher education at the margins – success criteria for blended learning systems for marginalized communities. *Education and Information Technologies*, 28(3), 2579-2617. doi: 10.1007/s10639-022-11282-3
- Mohamed, S., Png, M., & Isaac, W. (2020). Decolonial AI: decolonial theory as sociotechnical foresight in artificial intelligence. *Philosophy & Technology*, 33(4), 659-684. doi: 10.1007/s13347-020-00405-8
- Mokhtarian Gilani, T., Abadian, K., Simbar M., Mokhtarian Gilani, T., Bazzazian, S., Kiani, Z., Azimi, N., & Sokouti, P. (2022). Empowering women and use of reproductive health services: review article. *Clinical Gynaecology and Breast*, 1(1). doi: 10.31579/2834-8427/002
- Nadeem, A., Marjanovic, O., & Abedin, B. (2022). Gender bias in AI-based decision-making systems: A systematic literature review. *Australasian Journal of Information Systems*, 26. doi: 10.3127/ajis.v26i0.3835
- Nakamura, L. (2015). The unwanted labour of social media: Women of colour call out culture as venture community management. *New Formations*, 86(86), 106-112.
- Özkazanç-Pan, B., & Muntean, S. (2018). Networking towards (in)equality: Women entrepreneurs in technology. *Gender Work and Organization*, 25(4), 379-400. doi: 10.1111/gwao.12225
- Parikh, R., Teeple, S., & Navathe, A. (2019). Addressing bias in artificial intelligence in health care. *Jama*, 322(24), 2377. doi: 10.1001/jama.2019.18058
- Park, J. S., Bernstein, M. S., Brewer, R. N., Kamar, E., & Morris, M. R. (2021, July). Understanding the representation and representativeness of age in AI data sets. *Proceedings of the 2021 AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society* (pp. 834-842). doi: 10.48550/arxiv.2103.09058
- Pavone, V., & Esposti, S. (2010). Public assessment of new surveillance-oriented security technologies: Beyond the trade-off between privacy and security. *Public Understanding of Science*, 21(5), 556-572. doi: 10.1177/0963662510376886
- Perugini, C., & Vladisavljević, M. (2019). Gender inequality and the gender-job satisfaction paradox in Europe. *Labour Economics*, 60, 129-147. doi: 10.1016/j.labeco.2019.06.006
- Pun, N., (2005). *Made in China: Women factory workers in a global workplace*. Durham, London, Hong Kong: Duke University Press.
- Radanliev, P., & De Roure, D. (2022). Advancing the cybersecurity of the healthcare system with self-optimising and self-adaptative artificial intelligence (part 2). *Health and Technology*, 12(5), 923-929. doi: 10.1007/s12553-022-00691-6

- Read, H., Gomez-Lavin, J., Beltrama, A., & Titus, L. (2022). A plea for integrated empirical and philosophical research on the impacts of feminized AI workers. *Analysis*, 83(1), 89-97. doi: 10.1093/analys/anac050
- Reichelt, M., Makovi, K., & Sargsyan, A. (2020). The impact of COVID-19 on gender inequality in the labor market and gender-role attitudes. *European Societies*, 23(sup1), S228-S245. doi: 10.1080/14616696.2020.1823010
- Ronquillo, C. E., Mitchell, J., Alhuwail, D., Peltonen, L. M., Topaz, M., & Block, L. J. (2022). The untapped potential of nursing and allied health data for improved representation of social determinants of health and intersectionality in artificial intelligence applications: A rapid review. *Yearbook of Medical Informatics*, 31(01), 094-099. doi: 10.1055/s-0042-1742504
- Rönblom, M., Carlsson, V., & Öjehag-Pettersson, A. (2023). Gender equality in Swedish AI policies. What's the problem represented to be? *Review of Policy Research*, 40(5), 688-704. doi: 10.1111/ropr.12547
- Shen, J., Zhang, C., Jiang, B., Chen, J., Song, J., Liu, Z., He, Z., Wong, S. Y., Fang, P., & Ming, W. (2019). Artificial intelligence versus clinicians in disease diagnosis: Systematic review. *Jmir Medical Informatics*, 7(3), e10010. doi: 10.2196/10010
- Shrestha, Y., & Yang, Y. (2019). Fairness in algorithmic decision-making: applications in multi-winner voting, machine learning, and recommender systems. *Algorithms*, 12(9), 199. doi: 10.3390/a12090199
- Shrestha, S., & Das, S. (2022). Exploring gender biases in ML and AI academic research through systematic literature review. *Frontiers in artificial intelligence*, 5, 976838. doi: 10.3389/frai.2022.976838
- Sigfrids, A., Leikas, J., Salo-Pöntinen, H., & Koskimies, E. (2023). Human-centricity in AI governance: A systemic approach. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 6, 976887. doi: 10.3389/frai.2023.976887
- Stathoulopoulos, K., & Mateos-García, J. (2019). Gender diversity in AI research. *SSRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.3428240
- Stinson, J., Wolfson, L., & Poole, N. (2020). Technology-based substance use interventions: Opportunities for gender-transformative health promotion. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 992. doi: 10.3390/ijerph17030992
- Sutton, A., Bosky, A., & Muller, C. (2016). Manufacturing gender inequality in the new economy. *American Sociological Review*, 81(4), 720-748. doi: 10.1177/0003122416648189
- Tomašev, N., Cornebise, J., Hutter, F. et al. (2020). AI for social good: Unlocking the opportunity for positive impact. *Nature Communications*, 11(1). doi: 10.1038/s41467-020-15871-z
- Tordoff, D. (2023). A quantitative intersectionality analysis of HIV/STI prevention and healthcare access among transgender and nonbinary people. *Epidemiology*, 34(6), 827-837. doi: 10.1097/ede.0000000000001669

- Vlasceanu, M., & Amodio, D. M. (2022). Propagation of societal gender inequality by internet search algorithms. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(29), e2204529119. doi: 10.31234/osf.io/vgkys
- Wajcman, J. (2009). Feminist theories of technology. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 143-152. doi: 10.1093/cje/ben057
- Wajcman, J. (2004). *TechnoFeminism*. Cambridge: Polity Press.
- Wang, Y. (2020). The three harms of gendered technology. *Australasian Journal of Information Systems*, 24. doi: 10.3127/ajis.v24i0.2799
- Weinberg, L. (2022). Rethinking fairness: An interdisciplinary survey of critiques of hegemonic ML fairness approaches. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 74, 75-109. doi: 10.1613/jair.1.13196
- Woods, H. S. (2018). Asking more of Siri and Alexa: Feminine persona in service of surveillance capitalism. *Critical Studies in Media Communication*, 35(4), 334-349. doi: 10.1080/15295036.2018.1488082

Bölüm 7

TEKNOLOJİK-BİLİMSEL BİLGİ VE GÜNÜMÜZ TOPLUMLARINDA BİLGİNİN MAKİNELERLE PAYLAŞILMASI (YAPAY ZEKA)

Güney NAİR¹

---

¹ Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
ORCID: 0000-0002-6165-9672

Giriş

İnsanların dünya ile etkileşimlerinde, çevrelerini anlamalarına, sorunlarını çözmelerine ve yaşamlarını iyileştirmelerine yardımcı olan bilgi, toplumların gelişimi, ilerlemesi ve sürdürülebilirliğinde önemli bir pay sahibidir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında teknolojik bilgi, bilimsel bilgi ile toplumların yaşamında önemli roller üstlenirken, teknoloji de toplumsal değişmeyi tetikleyerek, toplumların gelişmişliklerinde belirleyici olmuştur. Sanayileşme süreci ve sonrasındaki ardışık devrimler, bilginin içeriğini ve kullanım alanlarını çeşitlendirmiş, günümüz dünyasında bilgi-iletişim teknolojileri alanında yaşanan baş döndürücü ilerlemeler, bireylerin ve toplumların yaşam alanlarında köklü değişmelere neden olmaya başlamış, özellikle robotik teknolojiler ve yapay zeka alanında gözlenen gelişmeler, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de çeşitli sosyal bilim alanlarının ve Sosyoloji Bilimi'nin ilgisini çekmiştir.

Bilgi, bilme eyleminin bir aracı olarak, bireye toplum yaşamında kazandırıldığı için toplumsal olarak oluşup, yayılmaktadır. Bu durumda bilginin öznesi de birey olmaktan çıkıp, toplum olmaktadır (Tekeli, 2002:17). İnsanoğlunun varlığını sürdürüp, gereksinimlerini karşılayabilmesi için bilgiye ve bilmeye ihtiyacı vardır. “Bilgi merak ve istekleri tatmin edebileceği gibi sosyal etkinliklerin düzenlenmesinde ve hatta insanın doğa ve evrene egemen olmasında (Armağan,1982:7) yol göstermektedir. İnsanın yaptığı alet, insan-insan çelişmesini büyütmenin yanında, insanlar arası farklılaşmaya da kaynaklık (Kongar, 1981:21) etmektedir. Bu bağlamda teknoloji bireysel ve ya toplumsal eşitsizliğin de temel gerekçelerinden biri olmaktadır. Teknolojik bilgi “kısaca nesneyi üzerinde yapılabilecek bazı işlemlerle daha kullanılabilir hale getirmeyi” (Aydın, 2016:74) ifade eder. Yaşamı olabildiğince kolaylaştırma, doğa karşısında insanı güçlendirme ve doğanın gücüne boyun eğmemeyi içeren kararlı bir sürecin ürünüdür. “Bireylerin dünyaya egemen olma arzusundan doğan” (Armağan,1982:164) teknolojik bilgi, insanın doğa karşısında güvende kalmaya çalışmaktan öte, doğayı denetimi altına alma çabasını da içermektedir.

Bilginin geride kalan tüm zamanların kapsayıcılığına kavuşmasıyla birlikte, saklanabilmesi ve gelecek nesillere yazılı olarak aktarılabilmesinin yanında, kimler tarafından ne kadarının, hangi zaman diliminde, ne tür özellikleriyle kullanılabilmesine yönelik sınırlamalar sanayi sonrası toplumlarda bilginin anlam ve önemini daha da arttırmıştır. Günlük yaşamımızda olduğu gibi “bilgi edinmek, bilgiyi kullanmak, bilgiyi tekrar kullanmak için gerekli işlemleri yapmak ve yeni koşullara uyum sağlayacak şekilde mevcut bilgilerimizi uyarlamak” (Aktan ve Vural, 2005:1) artık bilginin yönetimini gerektirmektedir. Yirminci yüzyılın özellikle ikinci yarısında bilgi-iletişim teknolojileri alanında büyük ilerlemeler sağlanmıştır.

Makineler gün geçtikçe insan bilgisine yine insan tarafından ortak edilmeye başlamış ve süreç “yapay zeka” (AI) olgusunu insanlığın gündemine bir çok soru işareti ile birlikte sokmuştur. “Günümüzde bilgi anlamlı tek kaynaktır ve bilgi artık bilgiye uygulanmaktadır.

İnsanlık, bilginin doğasında ve kullanımında köklü değişikliklere tanıklık etmektedir. İnsan ürünü olan makineler, yine insanlar arası ve insan doğa etkileşiminin ürünü olan teknolojik bilgiye hiç olmadığından daha çok ortak olmakta, hatta bilgiyi yorumlayarak kullanma becerisini ortaya koymaktadırlar. 1884 yılında Charles Babbage’nin (Yılmaz, 2023:13) zeki davranışlar gösterecek bir mekanik makine üzerinde çalışmaya başlamasından, 1950’li yıllarda Shannon’un bilgisayarların satranç oynayabileceği düşüncesini tartışması örneklerinde olduğu gibi, bilgiyi insan beyninden makinelere transfer etme düşüncesi, günümüz dünyasında vücut bulmaya başlamış ve “yapay zeka” tartışmaları, insanlığa sağladığı olanaklar ve doğuracağı muhtemel sorunlar üzerinden önemli gündem maddesi olmuştur.

Toplumlarda ve bireylerde büyük değişimlere neden olan, yeni davranış kalıplarıyla birlikte literatüre yeni yeni kavramlar sokan bilgi-iletişim teknolojilerindeki bu büyük değişimin yarattığı etkilere genelde sosyal bilimlerin özelde Sosyoloji’nin kayıtsız kalması düşünülemez. Özellikle yapay zekanın her ne kadar teknik bir kaynağı olsa da insan ilişkileri üzerindeki bilimsel, teknik ve kültürel etkileri ona sosyolojik bir görünüm kazandırmakta, toplumsal değişme ve teknolojinin arka planında gerekçelendirilmesi bu görünümü taçlandırmaktadır.

Dünya üzerindeki tüm toplumlar değişim sürecinin kesitler halinde ortaya çıkan sonuçlarından az veya çok etkilenmektedir. “Kesitler” ifadesi burada vurgulanmaktadır, zira geçmiş yüzyılların aksine toplumsal değişme onlu, yirmili yıllarla değil, üçlü beşli yıllarla açıklanmaya başlamıştır. Bu yazıda kullanılan kavramlardan bazılarının üç beş yıl sonra anlam ve önemini yitirmesi içten bile değildir. Dolayısıyla bu araştırma, tarih boyunca insanın kontrolünde, insanı yüceltme ve doğaya üstün kılma amacı güden bilgi birikiminin zaman içerisinde insan eliyle insan beyninden makinelere transfer edilme sürecini değerlendirerek, bilginin doğasında meydana gelen değişimleri ve toplumsal dokular üzerinde yarattığı etkiyi, teknolojik/bilimsel bilgi boyutundan irdeleyerek, kuramsal çerçevesiyle beraber, yapay zeka teknolojileri özelinde ele almayı arzulamaktadır.

Toplumsal değişme bağlamında, özellikle günümüz dünyasında bilgi-iletişim teknolojilerinin neden olduğu gelişmelerden biri olan yapay zeka konusu, sosyolojik perspektiften toplumlar üzerindeki olumlu/olumsuz etkileriyle analiz edilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz makinelerin insan ile

işbirliğini hümanist yaklaşımın “toplumsal yarar” ilkesinden değerlendirmek doğru olacaktır. Özellikle sanayi devriminden bu yana makinelerle işbirliği her zaman insana ve toplumsal yaşama katkı sunmuş, kazandırmış ve insan makineler üzerindeki kontrolünü kaybetmemiş, dolayısıyla da süreç bugüne kadar insan lehine işleyerek, hiçbir zaman kaygı nedeni olmamıştır. Ancak bugün durum farklılaşmakta, makineler insan karşısında bilgiyi yorumlamayı ve yorumladıkları bilgiyle insiyatif kullanmayı istemektedirler. İnsan makineler üzerindeki kontrolünü kaybetmeyi göze alabilecek midir? Ya da atomun tüm faydaları bir kenarda unutulup, Nagazaki ve Hiroşima’da kitle imha silahı olarak kullanılması gibi, makineler birileri tarafından insanlığa karşı kullanılabilirler midir? Sorular çoğaldıkça, insanlığın varlığına yönelik kaygılar artmaktadır.

1-Bilginin Anlam, Önemi ve Doğası Üzerine

Primatlar içerisinde sinir sistemi en gelişmiş canlı olan insan, tarihsel yolculuğunda sürekli bilme çabasında olmuştur. Gerek zorlu yaşam koşulları gereği doğaya karşı verdiği mücadele gerek diğer insanlarla kurduğu sosyal ilişkilerin sonucu olarak, öğrenme ve öğrendiklerini toplumsal fayda gereği paylaşma ve gelecek kuşaklara aktarma sorumluluğu insanın doğasının bir parçasıdır. Lao Tzu’dan Konfiçyus’a, Antik Yunan Felsefecilerinden günümüz bilgi yönetimi uzmanlarına kadar yüzlerce yıllık tarih, bilgi üzerinden epistemolojik tartışmalara tanıklık etmiştir. Apriorik ve Aposteriorik (deneyden önce ve sonra) bilgi sınıflamalarıyla şekillenmeye başlayan felsefi tartışmalar, bilimsel gelişmelere bağlı olarak çok farklı alanlarda ve biçimlerde süregelmiştir.

Düşünce tarihinde bilgiye daima birbirinden ayrı iki anlam verilmiştir. Bazen kendi içimizde bir ilerleme olarak düşünülmüş (Platon) bazen de eşya üzerindeki gücümüzün artması olarak tasarlanmıştır (F. Bacon, A. Comte).

Platon’a dayanan ilk düşünce “bizi varlıkla birleştirmek suretiyle, yoksun olduğumuz bir mükemmelliğe” (Armağan, 1982:8) ulaştırırken, ikincisi egemen olmak için bilmeyi gerektirir ki, bunun altında temel olarak doğaya hükmetme düşüncesi yatar. İnsan tarih boyunca, kendinden güçlü gördüğü doğayı denetim altına alabilmek ve onun karşısında insan olarak gücünü kanıtlamak çabasıyla bilgiyi kullanma eğiliminde olmuştur.

20. yüzyılın önemli düşünürleri arasında yer alan Karl Popper (1902-1994) bilimin yönteminin tümdengelim, ölçütünün yanlışlanabilirlik olması gerektiğini belirttikten sonra bilimsel bilginin sınanabilen ve çürütülebilen bir yapıda olması gerektiğini vurgulamıştır. Bilincin doğasını ve bilgiyi anlama çabasına yönelik olarak “üç dünya teorisi”ni formüle ettiği temel olarak, öznel ve nesnel bilgi arasında yaptığı ayrımı dayanmaktadır. Öznel bilgi, organizmaya ait olan, zihnin ya da bilinçlilik durumunun, davranış

ya da tepkinin eğiliminden ibaret olan bilgidir. Nesnel bilgi ise, teorilerden, varsayımlardan, problemlerden, tartışmalardan ibaret olan bilgi türüdür” (İyigüngör, 2015:49). Popper, “*Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*” (1975) başlıklı çalışmasında nesnel gerçekliklerin yani fiziksel varlıkların, olaylar ve olguların “Dünya 1” olarak adlandırdığı fiziksel dünyada bulunduğunu belirtir. Bilimin odak noktası genellikle bu dünyadaki gözlemler ve deneylerdir. Bilim, bu dünyada test edilebilen ve yanlışlanabilen teoriler geliştirme çabasındadır. “2. Dünya” bireylerin zihinsel süreçlerini ve düşüncelerini içermektedir. Düşünceler, hisler, düşler ve zihinsel deneyimler bu dünyaya aittir. Bilincin, bu dünyada ortaya çıktığını belirten Popper, bu dünyanın öznel ve dış dünya ile bağlantılı olduğunu savunur. “3. Dünya” yani “Sembolik Dünya” kamusal alana çıkan düşüncelerimizin somut yansımalarından (kitaplar, makaleler, kütüphaneler vb.) oluşur. Popper’in özellikle altını çizdiği bölüm burasıdır. Bu dünya, bilgi ve anlamın toplumsal ve kültürel olarak paylaşılan yanlarını içerir. Dil, matematik, bilimsel teoriler gibi semboller bu dünyada yer alır. Bilginin toplumsal bir varlık haline geldiği yer burasıdır. Bu dünyadaki bilgi, bireyler arasında iletişim ve paylaşım yoluyla oluşur. Popper, bilginin evrimsel bir süreç olduğunu ve bilgi üretiminin sürekli bir şekilde devam ettiğini savunur. Bilgi, bireylerin düşünceleri arasında etkileşimde bulunur, test edilir ve geliştirilir. Bu sayede ilerlemenin dinamik unsuru haline gelir.

“Bilgi nedir?” sorusunun yalınlığına karşın, bu soruya verilecek yanıt bir o kadar karmaşıktır. Bilgi, somut dünyaya herhangi bir referansı olmayan soyut bir kavram olmanın yanında, üretmeye/yaratmaya uygulandığında insanların ve toplulukların en güçlü becerisidir. Zihinsel bir süreç olarak “insanın bilişsel yapısında değişiklik yaratan herhangi bir şey” (Case, 2002:40) olarak yorumlanabilir. Pozitif bilimin gerekliliği olan ögeler üzerinden öğrenme, araştırma ve gözlem yoluyla elde edilmiş gerçekler, malumatlar şeklinde de tanımlanabilir.

“Bilgi, gnoseoloji adı altında felsefede ele alınmışsa da asıl önemini 18. yüzyıl aydınlanma felsefesinde bulmuştur” (Aydın, 2016:20). Francis Bacon, 1597 tarihli *Meditationes Sacrae* adlı eserinde “*ipsa scientia potestas est*” (bilginin kendisi güçtür) derken, bilgiye atfedilen önem sayesinde bir karanlık çağın bitişi de müjdeliyordu. J. Locke, I. Kant gibi isimlerin yazdığı ilk sistematik eserler bilgi ve varlık arasındaki gerçekçi bağı kurmaya yöneliktir. Marquis de Condorcet (1743-1794) ise bilgilerdeki ve özellikle bilimsel algıdaki ilerlemelerin, toplumsal ilerlemeyi sağladığını, “toplumsal yapılar, insan zekasının ürünü olduğundan dolayı toplum ile akılın özdeş olduğunu” (Kemerlioğlu,1996:53) belirterek aydınlanma sürecine katkı sunmuştur. Bu anlamda bilgi, aydınlanma sürecinin anahtar kelimelerinden biri olmuştur.

Bilgiyi tanımlamak ve doğasını açıklamak zor bir süreci ifade etmektedir. “Bilmek, en spesifik insan süreçlerinden biridir ve bilgi onun sonucudur. Çok güçlü bir kavramdır, ancak şu ana kadar net bir tanımı yoktur” (Bolisani ve Bratianu, 2018:1). Kabaca özne ve süje arasındaki bağ olarak tanımlanan (Mengüşoğlu 1988:61) bilginin “çok eski bir sözcük olmasına rağmen, anlamı konusunda tam bir görüş birliğine varılamamış olması ve özellikle son elli yıldır farklı fenomenlere bilgi denmesi bu sözcüğe değişik anlamlar yüklenmesine neden olmaktadır (Uçak, 2010:707). Suje ve obje ilişkisinde “ne süje objeyi meydana getirir ne de obje süjenin bir ürünüdür. Aradaki ilgi ontolojik değil gnoseolojik” (Aydın,2016:20) yani bilgiseldir. Bu noktada farklı bir sorun alanı da şudur; bilgi sadece “obje” ve “süje” arasındaki bağ olarak ele alındığında, suje'nin taşıdığı değerler, kültürel birikimi, toplumsal özellikleri vb. objeyi algılamasına etki eden sayısız sosyolojik öge tanım içinde yer bulamamaktadır.

Tanımı kadar kaynağı, sınırları konusunda yürütülen tartışmalar ve ortaya konan değerlendirmeler de sosyolojik anlamda bilginin çerçevesini belirleme çabasıdır. Bu konuda en kapsamlı değerlendirmelerden birini Gurvitch yapmaktadır. Georges Gurvitch (1894-1965) “*Les Cadres Sociaux de la Connaissance*” başlıklı eserinde (Armağan 1982:161), öncelikle bilgiyi yaşantıları ve sağduyuyu birleştiren zihni bir davranış olarak tanımladıktan sonra, bilginin ortaya çıkışını “zeka ve tecrübe birleşince düşünce, düşünce ve yöntem birleşince de bilgi oluşur” diyerek açıklamaktadır. Bilgi sosyal bir gerçektir. Düşünce tarihinde bilgiye hep birbirinden farklı iki anlam yüklenmiştir. Bazen kendi içsel değerlerimiz ve dünyamızda bir ilerleme olarak düşünülürken, bazen de eşya ve olaylar üzerindeki gücümüzün artması olarak tanımlanmıştır (Engin, 2005:430). Ancak her koşulda bilgi tarih boyunca insanlığın en büyük yardımcı ve kolaylaştırıcısı olmuştur.

İnsanlığın geriye dönük bilgi birikimi sorgulandığında, kırk bin yıl süren “Avcı-Toplayıcı Toplum” evresinde edinilen bilgilerin sınırlı ve insanı yaşamda tutmaya yetecek düzeyde olduğu görülür, bilginin edinilip kullanılmasındaki öncelik fizyolojik ihtiyaçların giderilmesinden yanadır. İnsanın doğanın gücü karşısında kendini korumak ve hayatta kalabilmek konusunda elinde bulundurduğu en önemli silah bilgidir. Maslow’un yazdığı gibi “insanın kendini gerçekleştirebilmesinin ön koşulu öncelikle açlık, susuzluk, barınma, güvende olmak gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayabilmektir. Psikolojik ihtiyaçlar ancak bundan sonra gerçekleşebilir” (Green, 2023). Hayatta kalmak, hayatta nasıl kalınacağını bilmekle mümkündür. Mağara duvarlarına çizilen resimler bu durumu açıklamaktadır.

Tarım Toplumu evresinde, insanlığın bilgi birikiminde önemli sıçramalar ve çeşitlenmeler yaşanmakla beraber, bilgi birikiminin günümüzdeki yapısından çok uzak olduğu görülür. Hayvanların evcilleştirilmesi, toprağın

ekilip biçilmesi, yerleşik hayata geçilmesinin doğal sonucu olarak insanlar arası sosyal ilişkilerin artması ve yazının bulunması gibi faktörler önemli sıçramalar olarak kayıtlara geçmiş, çeşitli alanlarda bilgi kümelerinin artması ve kategorize edilmesinin yolu açılmıştır. Burada öznel bir örnek, 1700'lerin sonlarında Avrupa'nın patates üretimi ile tanışmasının sağladığı bilgi birikiminin sonuçlarıdır. Stearns, (2021:37) patates üretiminin Avrupa'daki hızlı nüfus artışını desteklediğini, küçük arazilerden daha çok kalori ve verim elde edildiğini, kırsal kesimdeki iş gücünün farklı alanlarda çalışmasıyla, iktisadi sistemin de bu durumdan olumlu yönde etkilendiğini belirtir.

Düşüncelerin sembollerle ifade edilmesi, toprağın işlenmeye başlanması, matbaanın icadı, makineleşmenin artışı, bilimsel araştırmalar, yöntembilimsel gelişmeler, telekomünikasyon çalışmaları, bilişim teknolojilerindeki ilerlemeler” (Fındıkçı;1996:45) bilginin tarihsel gelişimi açısından önemli dönüm noktalarıdır. Seri üretimi ortaya çıkaran makine ve fabrika yatırımlarının sonucunda oluşan sanayi devrimi ve buna bağlı ortaya çıkan sanayi toplumlarının, işlediği bilgi günümüzde anlamlı tek kaynaktır. “Geleneksel üretim faktörleri, toprak, emek, sermaye ikinci plana düşmüştür” (Drucker,1993:66). Elimizde bilgi olmalıdır ve anlamlı tek varlıktır. Günümüz dünyasında fabrikanızda ürettiğiniz ürünü, internet platformlarından, tüketici sitelerinden tanıtip, anlatıp, pazarlayamıyorsanız arzu ettiğiniz sonuçlara ulaşamıyorsunuz demektir. Üretici tüketici ilişkilerinin en güçlü olduğu Pazar, internet dünyası olmuştur ve bu Pazar giderek büyümektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bilgisayar teknolojisi ve iletişim sistemlerindeki gelişmelerle birlikte, ekonominin temel itici gücü bilgi olmaya başlamıştır. Bu dönemde, bilgi ve teknolojiye dayalı sektörlerin önemi artmış, Ar-Ge faaliyetleri gelişmiş, şirketler arasındaki rekabet gücü giderek daha çok bilgi tabanlı hale gelmiştir. Günümüzde sıklıkla kullanılan bilgi ekonomisi kavramı, bir ekonominin rekabet avantajının ve büyümenin çoğunlukla bilgi ve bilgiye dayalı süreçlere dayandığı bir ekonomik sistem anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bilgi, rekabet avantajı sağlayan bir varlık ve sermaye aracı olarak kabul edilmekte, işletmeler, inovasyon, veri analizi ve diğer bilgi tabanlı stratejilerle rekabet avantajı elde etmeye çalışmaktadır. Bilginin sermaye olarak görülmesinde önemli bir dönemeç, internetin popülerleşmesi ve dijitalleşme sürecidir. İnternet, bilgiye hızlı erişimi ve paylaşımını mümkün kılarak, bilginin ekonomik değerini artırmış, şirketlerin başarısı, müşteri verilerini anlama, analiz etme ve bu verilere dayalı stratejiler geliştirme yeteneklerine bağlı hale gelmiştir. Bulduğumuz nokta bilginin ekonomik bir meta olarak algılanmasının gerekliliğine işaret etmektedir. “Ekonomideki çeşitli mallarda kullanım değeri tüketildikçe azalmaktadır. Bilginin tüketiminde farklı bir tablo oluşmakta bilginin kullanıldıkça değeri artmaktadır. “Bilgi ‘malumatın’ ekonomik bireylerin kararlarına etki edecek mesajlara dönüştürülmesine-indirgenmesine denmektedir.

Bilginin, ekonomik bir mal olarak anlaşılabilmesi için pazarda dolaşıma ve değiş-tokuşa uygun bir şekilde sahip olması gerekir” (Akçomak vd.,2016). İnfomationun (malumat) bilgiye (knowledge) dönüştürülmesi, ancak yazılı hale gelmesiyle mümkündür. Bu sayede bilgi ölçülebilir bir kimlik kazandığı gibi objektif anlamda değerlendirmeye de tabi tutulabilmektedir.

2-Bilimsel / Teknolojik Bilginin Toplumlar ve Değişme Üzerindeki Etkisi

Gurvitch, yaygınlıkla kabul gören sınıflamasında bilgiyi; “Dış Dünyanın Algısal Bilgisi”, “Toplum-Grup-Biz ve Başkası Bilgisi”, “Sağduyu Bilgisi”, “Teknik Bilgi”, “Politik Bilgi”, “Bilimsel Bilgi” ve “Felsefi Bilgi” olarak yedi başlık altında sınıflamıştır.

Bu sınıflama içerisinde yer alan teknolojik bilgi ve bilimsel bilgi günümüz dünyasında önemli bir sermaye unsuru olarak karşımızda durmaktadır ve zenginliğin kaynağını oluşturmaktadır. “Girdilerin çıktılara dönüştüğü bir süreç olarak ele alabileceğimiz” (Dosi, Nelson, 2010:53) teknoloji, dinamik bir kavramdır ve zaman içinde değişime uğrayarak belirli yönlere evrilmekte, yeni açılımlara olanak sağlamaktadır. Teknoloji kavramı bilimsel bilginin sonuçlarından biri olarak tkrarımıza çıkmaktadır ve “Yunanca ‘sanat, beceri, zanaat ya da bir şeyin kazanıldığı yol, yöntem veya araç’ anlamına gelen ‘techne’ ile ‘mantık, söz, iç söz, düşünce’ anlamında kullanılan logos kelimelerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur” (Wahab vd.,2012:64, Büyükbingöl,2021:69).

Teknoloji, toplumsal değişimin itici gücü olarak sosyoloji biliminin her zaman ilgisini çeken bir konu olagelmıştır. Teknolojik/ bilimsel bilginin, toplumsal değişme üzerindeki etkisi karmaşık ve çok yönlüdür. Bu etkiler, teknolojinin nasıl benimsendiği, kullanıldığı ve yönlendirildiği noktasında değişebildiği gibi toplumların bu değişimlere nasıl yanıt verdiği, siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel süreçlerin olası tepkileriyle de şekillenebilir. Teknolojinin analizinde teknolojik bilgi özel bir yere sahiptir. Teknolojilerin etkin şekilde seçimi, edinilmesi, özümsemesi, kullanılması ve dönüştürülmesi, her aşamada teknolojiler hakkında bilgi sahibi olmayı gerektirmektedir.

Günümüz toplumlarında bilimsel ve teknik bilginin birbirini tamamlayıcı olduğu düşünülse de tarihsel veriler bunun her zaman böyle olmadığını ortaya koymaktadır. Toplum içinde teknik bilgi değişik derecelerde bulunmaktadır ve sanılanın aksine onun bilimsel bilgi ile bağı her zaman kurulmamıştır. “Eski site toplumları ile imparatorluklarda bilimsel bilgilerin üst düzeyde olmasına karşın teknik bilginin ilkel bir durumda bulunması ve bilimsel bilginin geri olduğu bazı teokratik-karizmatik ve feodal toplumlarda teknik bilginin ileri olması bu durumun kanıtıdır” (Kemerlioğlu, 1996:160). Bilimsel bilgi ile teknik bilginin toplumsal yapılarda bir güç unsuru olarak karşımıza

çıkması sanayi devriminin olgunlaştırdığı ortam içinde yirminci yüzyıl başlarını bulmuş, bu durum toplumsal değişme sürecine hız kazandırmıştır.

Toplumsal değişme, düzenli insan ilişkileri dediğimiz, toplumsal yapının değişmesidir. Kongar (1982:21-22) toplumsal değişmeyi temelinde teknolojik değişimin yattığı, insanlar arası ilişkilerin değişmesi olarak ele almaktadır. Burada iki temel ilişki ve çelişki görülür. Temel çelişki insan-doğa çelişkisidir (teknoloji) ve insan-insan çelişkisine (ideoloji) kaynaklık eder. Teknolojik değişimin temelinde yer alan bilimsel/teknolojik bilgi, günümüz toplumlarında ekonomik büyüme ve gelişmenin başlıca kaynağı olmanın yanında, toplumların gelişmişlik düzeylerinin kategorize edilmesinde de belirleyici faktörler arasında yer almaktadır. “Sanayileşmesini tamamlamış ve ya tamamlamakta olan ülkeler arasındaki uçurumun giderek artmakta olduğu, bu ülkelerin bilimsel ve teknolojik gelişim evrelerine katılmakta zorlandığı” (Akçomak vd.,2016) yönünde literatürde çok sayıda araştırma yer almaktadır. Bununla birlikte, tarihin birçok evresinde onlu, yirmili yıllarla hatta daha uzun aralıklarla açıklanan toplumsal değişme olgusu, günümüzün bilimsel ve teknolojik ilerlemelerinin toplumlar üzerinde yarattığı olağanüstü etki nedeniyle, bazen birkaç yılla açıklanan zaman aralıklarına indirgenmiştir.

Teknik bilginin genel olarak toplumların doğaya egemen olma arzusundan doğduğu kabul edilmektedir. “Esasen teknik kısaca nesneyi üzerinde yapılabilecek bazı işlemlerle daha kullanılabilir hale getirmeyi” (Aydın, 2016:74) amaçlamaktadır. İkel toplumlardan günümüze, insan teknik bilgiyi en güçlü yardımcısı olarak görmüştür. Bilimsel bilgi ise deneysel doğrulamalara dayandırılarak bilinçte oluşturulan bir bilgi türü olarak ampirik ile kavramsal arasında bir bağlantı, denge kurmaya çalışan örgütlenmiş bir yapıdadır.

Temel sosyoloji kuramları perspektifinden teknolojik bilgi değerlendirildiğinde, bu bilgi türünün toplumsal yapı üzerindeki etkisine kayıtsız kalınmadığını görüyoruz. Örneğin, Fonksiyonalist teori teknolojik ilerlemelerin toplumun işlevselliğini arttırabileceğini ve yeni teknolojilerin ekonomik üretkenlikte pay sahibi olabileceğinin altını çizirken, Çatışma kuramcıları teknolojik bilginin, güç ilişkilerini etkileyip toplumsal sınıflar veya gruplar arasında daha fazla güç odaklanmasına neden olabileceğini belirtmektedirler. Büyük ölçüde teknolojinin kültürel ve sosyal yapıları nasıl etkilediği konusuna odaklanan Postmodernizm için teknolojik bilgi kültürel ifadelerin ve gerçekliğin inşasında önemli bir rol oynayabilir. Dijital medya aracılığıyla farklı gerçekliklerin yaratılması bu durumun örneği olabilir. Bireylerin anlam inşa etme süreçlerini vurgulayan Sembolik Etkileşimcilik bağlamında ise bireyler simgeler ve semboller aracılığıyla anlam ürettiklerine göre teknolojik bilgi, örneğin, sosyal medya aracılığıyla iletişim kurma şekilleri gibi toplumda yeni sembollerin ve anlamların oluşturulmasına katkıda bulunabilir.

Teknolojik ve bilimsel bilginin toplumsal yapıları, yirminci yüzyıl başlarında derinden etkilemesinin gerekçesi sanayi devriminin ardışık ilerlemeleridir. Sanayi devrimi, büyük bir değişim ve dönüşümün habercisi olmuştur. Soyer'e göre (1996:85) 1768'de James Watt'ın buhar makinesini bulmasıyla başlayan, daha sonra da bir dizi teknolojik değişmeyi, hızlı kentleşme sürecini, ekonomik, siyasal, kültürel kurumlaşmaları ve değişimi gerçekleştiren döneme sanayi devrimi denilmektedir. Tarım devriminin itme gücü evcilleştirilmiş hayvanların gücüyken, endüstri devrimi de gerekli enerjiyi kendi yaptığı cansız, mekanik transformatörlerden elde etmiş, geliştirdiği makine ve motorlarda, doğa kaynaklı enerji kullanılmıştır.

Buhar makinesinin kısa sürede dokuma tezgahlarında kullanılmaya başlanması, seri üretimin gerçekleşmesi ve üretilen ürünlerin gelişen ulaşım olanaklarıyla yeni pazarlara ulaştırılması köklü bir dönüşümün habercisi olmuştur. Demir-Çelik endüstrisinde yaşanan gelişmelerin tren yolu taşımacılığında buharlı lokomotiflere ve denizlerde gemilerin hızlı hareketine olanak sağlaması makine imalatının hız kazanmasını kolaylaştırmıştır. Sanayi Devrimi'nin ikinci evresi olarak tanımlayabileceğimiz 18. yüzyılın ilk çeyreğinde ulaşım alanında yaşanan gelişmeleri 19. yüzyıla doğru kimya endüstrisinde yaşanan gelişmeler izlemiştir. Yeni alaşım ve elementlerin bulunması, özellikle aliminyum, boya endüstrisi alanındaki gelişmeler dikkat çekici olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde karşımıza çıkan elektrik endüstrisi, buhar gücüne rakip olmanın yanında insanlığın ufkunu değiştirmiştir. Benzin motorunun bulunması ise (1889) Henry Ford tarafından otomobilin geliştirilmesini sağlamış (1903), mekanizasyonun gelişimine tanık olunmuştur. Tüm bu gelişmeler dünya için köklü bir değişim anlamına gelmiş, toplumsal yapılar derinden etkilenmiş, son üçyüz yılın oluşturduğu kurum ve kurallar günümüz dünyasında bilişim toplumunun temellerini atmıştır. Tarihin hiçbir döneminde dünyanın görünümü 19. yüzyılda olduğu kadar kısa sürede değişmemiştir. Yaşanan değişim ile, insan, beden ve ruhu ile eski dünyadan modern dünyaya geçmiştir.

Üst paragrafta anlatmaya çalıştığımız bu ardışık ve birbirini tamamlayan ilerlemeler yani sanayileşme sürecinin değişim aşamaları günümüzde literatüre, Sanayi 1.0, 2.0, 3.0, 4.0 olarak yansımaktadır. Bu tanımlama, özellikle iktisat teorisyenlerinin sempatik baktığı kategorileştirme yöntemidir.

“Sanayi 1.0” ile, buhar makinesinin bulunması ve İngiltere’de kullanılmasıyla başlayan, genel olarak 1760-1830’lu yılların arasında kalan dönem ele alınmaktadır. Bu dönemin belirgin özelliği insanların su ve buhar gücüyle çalışan makineleri kullanarak üretim süreçlerini gerçekleştirmesidir. Yaygın olarak üretim tekstil, dokumacılık, demir-çelik ve madencilik sektörleri Endüstri 1.0 döneminde popüler olmuştur.

“Sanayi 2.0”, enerji kaynağı olarak buhar makinelerinin yerini petrol ve doğal gazın aldığı, 1850-1914 yılları arasındaki değişimleri içeren dönemi ifade etmektedir. İçten yanmalı motorlar ve elektrik motorlarının yaygın kullanıldığı bu dönemde insanlık, telgraf ve telefon gibi kitle iletişim araçlarının gelişmesine de tanıklık etmiştir. Bu dönem aynı zamanda teknolojik ve iktisadi liderliğin İngiltere’den, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri’nin eline geçtiği anlamına gelmektedir.

“Sanayi 3.0” ile bilginin dijitalleşmeye başladığı, otomasyonun yaygınlaştığı 1960-1990 yılları arasını kapsayan dönem açıklanmaktadır. Bilgisayar, bilgi-iletişim teknolojilerinin gelişimi, yazılım endüstrisindeki sıçramalar, robotik teknolojiler, bilginin sermaye aracı olarak anlam ve öneminin farklılaşması “Dijital devrim” olarak adlandırılan bu dönemin önemli sıçramalarıdır.

Dördüncü sanayi devrimi olarak açıklanan “Sanayi 4.0” ise 2000’li yılların değişimini açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Dijital anlamda verimlilik ve yeniliğin hız kazandığı bu dönemin bir devrim değil de bir dönüşüm olarak açıklanması gerektiğine yönelik yayınlar olsa da genel kabul insanlığın içinde bulunduğumuz yıllarda köklü değişimleri yaşamaya devam ettiği biçimdedir. Yapay zeka uygulamaları, Kripto paralar, Metaverse vb. kavramlar bu dönemin simgeleridir.

Günümüzün önemli tartışma başlıklarından birisi “5.0” dır. Endüstri 5.0 denildiği zaman temelinde, toplum odaklı ve toplumun en yüksek düzeyde fayda elde etmesini sağlayacak ilerlemeler yer almaktadır. Web 5.0 makinelerin birbirleri ile iletişim kurmalarını ve bilgi paylaşımları üzerinden hareket etmektedir. (Bkz. Kutlugün, 2017, Yıldırım& Özdemir, 2019, Büyükbingöl, 2021).

İktisat teorisyenlerinin aksine, özellikle sosyologlar, “Avcı-Toplayıcı” sınıflamasıyla başladıkları toplumların değişim süreçlerini, “Tarım Toplamları”, “Sanayi Toplamları” olarak kategorize etmektedirler. Bu üç büyük değişim evresi yaklaşık 50 bin yıl sürmüştür. Bugün, Sanayi Toplumu’ndan Bilgi Toplumu’na doğru bir dönüşümden söz edilmektedir. Bu büyük değişimin kronolojik takvimi sadece üçyüz yıl ile açıklanmaktadır. Bu bile birikimli olarak ilerlediğini ifade ettiğimiz bilginin ulaştığı aşamayı tek başına ortaya koymaya yetecek bir ölçüttür. Özellikle bilgi-iletişim teknolojilerinin neden olduğu bu değişim süreci Bilgi Toplumu, Sanayi Sonrası Toplum, Enformasyon Toplumu, Bilişim Toplumu, Tüketim Toplumu vb gibi çok sayıda tanımlama çabasını da gündeme getirmiştir.

Gelişmiş olarak tanımlanan günümüz sanayi toplumlarında, bütün toplumsal veriler birbirini destekler görünümündedir. Kişi başına düşen milli gelirden, okullaşma oranına, sağlık kuruluşlarına, iletişim araçlarından yararlanma sıklığına ve sayılarına, yayınlanan bilimsel makale sayılarına

kadar tüm oranlar yüksek düzeyde ve birbiri ile bağdaşık durumdadır. “Günümüzün gelişmiş ülkeleri üzerine yapılan çalışmalar; yeni fikirlere açık olmanın, teknolojik gelişmeyi teşvik eden ve özel mülkiyeti koruyan etkin düzenlemelerin varlığının ve ekonomiye ‘akıllı’ devlet müdahalesi gibi uygulamaların bu süreç üzerinde olumlu etkileri olduğuna işaret etmektedir” (Akçomak vd. 2016:9).

Sanayi devriminin başlangıcı ve ardışık süreçleri boyunca teknolojik/bilimsel bilgi, üretim süreçlerini ve ekonomiyi dönüştürmüş, otomasyon, veri analitiği, yapay zeka gibi teknolojik gelişmeler, sanayide verimliliği artırma yolunda pay sahibi olmaya başlamıştır. Yeni teknolojilerin ortaya çıkması, yeni endüstrilerin doğması geleneksel sektörlerin gerilemesine yol açmış ya da ortadan kaldırmış, yeni iş alanları yaratmış, insanlar arasında daha yaratıcı, analitik becerilere odaklanmayı gerektiren iş rollerinin ortaya çıkmasını ve liyakata dayalı bir rekabet ortamını doğurmuştur. Teknolojik bilgi, güç dinamiklerini etkileyerek demokratik süreçleri şekillendirmiş, toplumsal hareketleri hızlandırmış, sivil katılım ve demokratik yapıları güçlendirecek bir dünya görüşüne zemin hazırlamıştır. Eğitim sistemleri dönüşmüş, bilgiye erişim kolaylaşmış, seçenekler çoğalmış, uzaktan eğitim, çevrimiçi kaynaklar ve e-öğrenme platformları, öğrenme deneyimleri genişlemiş, internet ve diğer iletişim teknolojileri, insanlar arasındaki etkileşimi değiştirmiş, sosyal medya platformları kültürel paylaşımı hızlandırmış, toplumsal yapılar yeni kültürel normlarla tanışmaya başlamıştır. Bu ve benzeri dönüşümler siyasal, sosyo-kültürel, ekonomik tüm alanlarda yepyeni bir dünya anlamına gelirken özellikle, yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra bilgisayar teknolojileri alanında gözlenen ilerlemeler, beraberinde getirdikleri sorunlarla birlikte insanlığın gündemini meşgul etmeye başlamışlardır.

3-Bilişim Teknolojileri Ve Makinelerle Bilginin Paylaşım Sınırlılıkları (Yapay Zeka)

Makinelerin insan yaşamındaki ağırlıklarının artması, her zaman insanlık için kolaylaştırıcı olmuştur. Makineler zor işleri, kolaylıkla ve insan gibi yorulmadan ve hiç durmadan çalışarak yapabilmektedirler. “Sanayi devriminden itibaren makinelerin işlevsel özellikleri sürekli genişletilerek üretim sürecinde toplumla iç içe ve yan yana bir ilişki içine sokulmuş, yararlı oldukları ölçüde önemleri de artmıştır” (Büyükbingöl, 2021:99). Bilgi-iletişim (Bilişim) teknolojileri alanındaki ilerlemeler sayesinde, bilgisayarlar ve robotik teknolojilerle birlikte insanın makinelerle işbirliği zeka ilişkilerini de kapsayacak şekilde artmıştır.

Teknolojinin her gün katlanarak artan yenilikleri ve insanlığa sunduğu olanaklar, beraberinde çeşitli kaygıları da getirmektedir. Kaygılar, insanın kendi doğasına yabancılaşması, ürettikleri ile ters düşmesi ve hatta ürettiği

teknolojiye günün birinde yenilmesi gibi noktalarda yoğunlaşmaktadır. Makinelerle bilgi paylaşımında günümüzde yaşanan en önemli tartışmalara “yapay zeka” konusunda gözlenen ilerlemeler kaynaklık etmektedir. İnsanlık son üçyüz yıldır makinelerin düşünebilmesi üzerinde kurduğu tatlı hayalleri yirminci yüzyılın ortalarında gerçeğe dönüştürmeyi başarmıştır.

Yapay zekâ, teorik biçimiyle de olsa, bir matematikçi olan Alan Turing’in *Computing Machinery and Intelligence* (1950) adlı makalesinde modern biçimini almıştır. Turing (1950:19) bu makalede, bilgisayarlara insan gibi düşünmenin öğretilbileceğini, bir çocuğun zihnine benzer bir biçimde tasarlanacak olan bir bilgisayarın öğretim ve tecrübe aktarımıyla eğitilebileceğini savunmuştur (Aday ve Erbay, 2022:329). İnsanlık sanayi devrimi sonrasında hızla gelişen makinelerle birlikte, bir yandan üretim ve tüketim süreçlerini kontrolünde tutarken, özellikle üretim noktasında makinelere her geçen gün artan oranda sorumluluklar yüklemeye başlamış ve iş yaşamına makineleri ortak etmiştir. Bu ortaklık teknolojik gelişmelere bağlı olarak giderek artmış ve yirminci yüzyılın ortalarında “yapay zeka” kavramı kullanılmaya başlanarak, makinelere bilgi öğretilme ve öğrendiğini uygulama süreçleri tartışılmaya başlanmıştır. Elde edilen veriler dikkate alındığında kavramın, Amerika Birleşik Devletleri’nin New Hampshire eyaletinde, Hannover’de bulunan ülkenin en eski üniversitelerinden Dartmouth College’da, M. Minsky, J. McCarthy, C. Shannon, N. Rochester gibi bilim insanlarının organize ettiği konferansta (1956) gündeme gelmesi, teorikte olsa bu alana ilgiyi arttırmıştır. “Dartmouth Konferansı, yeni bir bilim alanının, yani yapay zekâ çalışmalarının doğuşu olarak gösterilmektedir (Crevier, 1993:49).

Birleşmiş Milletlerin, Özgürlük Hakkının Geliştirilmesi ve Korunması Özel Raportörünün hazırladığı raporda “bilgisayarların, karar alma ve sorun çözme gibi insanlar tarafından gerçekleştirilen belirli görevleri tamamlamasını veya değiştirilmesini sağlayan süreçler ve teknolojiler kümelenmesi olarak (UNGA, n6:3) tanımlanan yapay zeka olgusu, zaman zaman devletlerin uzak kaldığı, bazen de çok ilgilendiği bir konu olarak sürekli gündemde olmuştur. Yapay zeka, “bilgisayarın ve ya bilgisayar desteğindeki bir makinenin insansı bir takım nitelikleri üstlenmesi, sorunları algılaması, çözüm yolları bulması, geçmiş tecrübelerden hareketle öğrenme becerisi göstermesi, mantık süreçlerini işletmesi” (Nabiyev, 2012:49) şeklinde bir dizi beceriler doğrultusunda yorumlanmaktadır. Tanımlamaya kaynaklık eden ise insan bedeninin sinir sistemi, kasları ve beyin işlevleriyle öğrenme, mantıki yorumlama, hissetme ve eyleme geçme gibi yaşamsal özellikleridir.

Seksenli yıllara doğru, yapay zeka konusunda eleştirilerin artması üzerine yaşanan derin sessizlik dönemi (AI Winter) olmuştur. Çok uzun sürmeyen bu dönem sonrasında 1980’lerde yapay zekâ alanında İngiltere’nin,

Japonlarla yarışmak için bu alanı yeniden gündemine alıp harcama fonları oluşturmasıyla (Lewis, 2014) çalışmalar yeniden canlanmıştır.

Yapay zeka konusunda ilk yasal düzenlemeleri Avrupa Birliği tarafından gerçekleştirilmiştir. 21 Nisan 2021 tarihli “Avrupa Birliği Yapay Zekâ Tüzüğü Teklifi”nde, “Ek I’de listelenen bir veya daha fazla teknik ve yaklaşımla geliştirilen ve belirli bir insan-tanımlı hedefkümüsi için içerik, tahmin, öneriler gibi çıktılar veya etkileşimde buldukları ortamları etkileyen kararlar üretebilen yazılım” (Singil, 2022:126) olarak yapay zeka tanımlanmaktadır.

Yapay Zeka konusunda kapsamlı bir sınıflama yapan Michigan State Üniversitesi’nden Arend Hintze “*Reaktif Robotlardan Kendinin Farkında Olan Varlıklara Kadar Dört Yapay Zeka Türünü Anlamak*” (2016) başlıklı araştırmasında yapay zekâyı “*reaktif makineler*”, “*sınırlı bellek*”, “*zihin teorisi*” ve “*öz farkındalık*” şeklinde ayırtmaktadır. Makinelerin önümüzdeki yirmi yılda birçok görevde insan performansına ulaşacağını ve hatta onu aşacağını belirten Hintze, reaktif makineler sınıflamasını, *Deep Blue*¹’yi örnekleyerek yapay zekanın en basit görünümü olarak değerlendirir. Sınırlı bellek, çeşitli otonom araçlarda olduğu gibi deneyimleri analiz edebilir. Zihin teorisi türünün insanı analiz edip, çeşitli tepkiler geliştirme becerisini ortaya koyabileceğini vurguladıktan sonra “öz farkındalık” sınıflamasına dikkat çekerek, tıpkı insanlar gibi hareket edebilen, bilinçli ve düşünce üretip yorumlayabilen yapay zeka uygulamalarının altını çizmektedir.

Yapay zeka sistemlerinin en temel türleri tamamen tepkiseldir, ne anı oluşturma ne de mevcut kararları bildirmek için geçmiş deneyimleri kullanma becerisine sahiptirler. “Makinelerin programlanıp zeki davranışlar gösterebilmesi zayıf yapay zekâ olarak bilinir ve kabul görür. Makinelerin programlanıp zeki, bilinçli olabilmeleri ise güçlü yapay zekâ” (Tekin, 2006:82) kavramıyla açıklanmaktadır.

Genel kabul gören bir diğer yapay zeka sınıflamasında ise yapay zekâ; “yapay dar zekâ”, “yapay genel zekâ” ve “yapay süper zekâ” (Singil, 2022:127) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunlardan yapay dar zekâ, (Artificial Narrow Intelligence / ANI) verileri analiz eden ve belirli alanlarda çözüm geliştiren algoritmik sistemler olarak tanımlanmaktadır (Google Çeviri, Google Asistan, sohbet robotları). Yapay genel zekâ (Artificial General Intelligence / AGI) ise, insan zekâsını birden çok alanda yaklaşık olarak tahmin edebilen bilgisayar sistemleri şeklinde belirtilmektedir. Genel yapay zekâ insan bilişsel yeteneklerinin eriştiği her konuda yüksek performans göstermesi beklenen bir bilgisayar sistemidir. Yapay süper zekâ (Artificial Superintelligence / ASI)

1 Deep Blue: IBM tarafından dizayn edilen bilgisayarın adıdır. Satrançta dünya şampiyonu olan Rus Garry Kasparov ile karşılaşan bilgisayar ilk oyunda, 1-1 berabere kalmıştır. Ancak sonrasında IBM tarafından geliştirilerek saniyede 200 milyon pozisyon deneyebilecek hale getirilen bilgisayar 1997’de dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov’u yenmeyi başarmıştır.

ise, bir bilgisayarın, bir insanın zekâ seviyesini birkaç katı aştığında ulaşılan yapay zekâ seviyesini ifade etmektedir. Yapay süper zekânın insandan çok daha akıllı olması beklenmektedir. Günümüzde yapay genel zekâya yönelik sürecin gelişmekte olduğunu ve yapay süper zekâya ise gelecekte ulaşılmalarının hedeflendiğini belirtmek gerekir.

İnsanların makineler karşısında ki konumlarına yönelik kaygı içerikli tartışmaların başladığı nokta da burasıdır. İnsanın bilgi üzerindeki kontrol gücünü kaybetme ve bu gücün insanın kontrolü dışında makineler tarafından sahiplenilip, özgürce kullanılabilme becerisi insan neslinin devamlılığı konusunda dikkate alınması gereken bir tartışma alanıdır. Tartışmaların temelinde, makinelerin insanlar gibi davranamayacakları, duygularının olamayacağı, iyi-kötü, doğru-yanlış ayrımını yapamayacakları yer alırken, karşıt düşünce de insan beyninden hareketle makinelerin de insan beyni gibi düşünceler ortaya koyabileceğinin altını çizmektedir. Bu alandaki gelişmeler ve tartışmalar sürüp gidecek gibi görünmektedir. Aynı zamanda kural tabanlı yaklaşımlar kullanılan “eski tip” yapay zekâ sistemlerinden de vazgeçilmektedir (Button, 2017). Tüm bu gelişmelerin toplum üzerindeki etkisine sosyoloji bilimi kayıtsız kalmamakta ve süreci “hümanizm” perspektifinden değerlendirmektedir.

Adaş ve Erbay’a göre (2022:328), literatürde yapay zeka sosyolojisinde iki genel paradigma dikkat çekmektedir. Birinci grupta yer alan çalışmaları hümanist yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Bu yaklaşım bağlamında yürütülen çalışmalar, yapay zekayı bilimsel, teknik ve kültürel bir olgu olarak ele almakta, yapay zekanın üretim ve kullanım alanlarındaki süreçlerine odaklanmaktadır. İkinci grupta yer alan çalışmalar ise post-humanist yaklaşım içinde sınıflandırılabilir. Bu çalışmalar, toplumsallığın üretimine insan-dışı şeyleri dahil etmek gerekliliğini yapay zeka bağlamında daha güçlü bir biçimde yeniden gündeme getirmektedirler. Hümanist geleneğin teknolojiye yaklaşımları ve bu yaklaşımların dayanmakta olduğu ontolojik ve epistemolojik temellerin yapay zekâ sosyolojisine verebileceği katkılar son derece önemli olmakla birlikte, yapay zekânın doğası itibariyle bir toplumsal aktör olarak işlevinin çözümlemesi noktasında sınırlı kaldıklarını belirtmek gerekir.

Yapay zeka kullanımının bugün için toplum yaşamının çeşitli alanlarında insanlığa büyük avantajlar sağladığı tartışılmaz bir gerçektir. Genel anlamda birkaç örnek üzerinden gidecek olursak, yapay zeka, büyük miktarda veriyi hızlı bir şekilde analiz edip, karar verme süreçlerini hızlandırmakta ve anında bilgi elde etmeyi mümkün kılmaktadır. Karmaşık ilişkileri analiz etme, örüntüleri tanıma ve gelecekteki olayları tahmin etme yetenekleriyle bilgi çıkarımında etkin sonuçlar sağlamakta, finans, sağlık, eğitim, sanayi gibi birçok alanda stratejik planlama ve karar verme süreçlerine kullanıcıların

tercih ve davranışlarını analiz ederek kişiselleştirilmiş deneyim seçenekleri sunabilmektedir. Eğitim konusunda, sağladığı eğitim-öğretim materyalleri, sağlık alanında tıbbi görüntülerin analizi, genetik verilerin değerlendirilmesi ve hastalık tahmin modelleri gibi roller, siber güvenlik alanında tehditlerin analiz edilmesi, anormal aktivitelerin belirlenmesi ve hızlı bir şekilde müdahale edilebilmesi, insan kaynakları, işe alım süreçleri gibi bir çok alanda yapay zeka etkili ve verimli bilgi kullanımına olanak sağlayabilmektedir. Bu ve benzeri gelişmelere paralel olarak yapay zeka çağında çalışanlardan farklı beceriler beklenmektedir. Dünya Ekonomik Formu (WEF, 2020) bu becerileri “yenilikçi ve analitik düşünme, öğrenme stratejilerini uygulayabilme, karmaşık problemleri çözme becerisi, eleştirel düşünebilme ve çıkarsama yeteneği, yaratıcı olma, özgünlük ve inisiyatif kullanma becerisi, liderlik yeteneği ve sosyal etki, doğru ve yerinde teknoloji kullanımı, teknoloji tasarımı ve programlama yetisi, mücadeleci olmak, stresi yenme ve esnek olma, akıllı yürütme, duygusal zeka, sorun giderme, hizmet oryantasyonu, sistem analizi ve değerlendirilmesi, İkna ve müzakere etme gücü” şeklinde sıralamaktadır.

Yapay zeka alanındaki ilerlemelerin yakın gelecekte çalışma hayatında “iş gücü verimliliğini artırma, iş gücü maliyetlerini düşürme, insan kaynaklarının yapısını optimize etme ve yeni iş talepleri yaratmada devrim niteliğinde sonuçlar” (Zhang ve Lu, 2021) doğuracağı varsayılmaktadır. Aksakal ve Ülgen (2021) iş yapılarında değişim yaşanması ve insan yeteneklerinden makine sistemlerine geçişler sonucu, insanlar tarafından gerçekleştirilen birçok işlevin yapay zekâ sistemleri tarafından yapılacağını, zaman içerisinde yapay zekâ sistemlerinin insan becerilerinden ve performanslarından daha yüksek seviyede bir performans göstereceğini öngörmektedirler.

Yapay zeka uygulamalarının giderek yaygınlaşması çeşitli sorunları da beraberinde getirmektedir. Toplumsal bir konu olan bilgiye erişim noktasında teknolojik altyapıya sahip olmayan veya eğitim imkanlarından yoksun toplulukların, bu avantajlardan yeterince faydalanamaması, eşitsizliklerin derinleşmesine neden olmaktadır. Özel hayatın korunması, mahremiyet ve etik konularında yaşanan tartışmalar dikkat çekicidir. Diğer teknolojik gelişmelerle birlikte, bireylerin özel yaşamlarına müdahale noktasında yapay zeka uygulamalarının, özellikle kişisel verilerin toplanması ve işlenmesi konusunda endişeler yaratması en önemli kaygı nedenlerinin başında gelmektedir.

Yapay zeka ve otomasyon, belirli sektörlerde iş süreçlerini otomatikleştirmekte, Bu durum bazı meslek gruplarında iş kaybına ve iş gücü dinamiklerinde değişikliklere yol açmaktadır. İnsanlar, yapay zeka ile rekabet edebilmek için sürekli olarak yeteneklerini güncellemek ve geliştirmek zorunda oldukları gibi toplumların bir takım mesleklerin ortadan kalkmasına, yeni mesleklerin ortaya çıkmasına hazır olması gerekmektedir.

Karar verme süreçlerinde kullanıldığında, algoritmik adaletsizlik, önyargılı kararlar ve insan hakları ihlalleri gibi etik sorunların gözlenmesi kaçınılmazdır. Tüm bunların yanında teknoloji ve yapay zeka ile sürekli bir etkileşim halinde olmak, bireylerin bu sistemlere bağımlılığını artırabileceği gibi, bu sistemlerin kontrolünün tamamen insan elinden çıkması durumunda, toplumlar üzerinde onarılması zor olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilecektir.

Dünya köklü bir değişim sürecinden geçmekte ve bu değişim sürecinin en belirgin yönünü insan ve makineler arasında “bilgi ve zeka” üzerinden kurulan olumlu/olumsuz sonuçları tartışılan bağ oluşturmaktadır. Bu bağın kontrollü bir şekilde sürmesi, insanlar ve makineler arasındaki ilişkinin dün olduğu gibi yarınlarda da toplumsal fayda ekseninde devamlılığı bir takım düzenlemeleri kaçınılmaz kılmaktadır. Makinelerin güdümünde insanın mahremiyet algısının zarar görme olasılıkları ya da makinelerin süreçleri yorumlayarak, insandan bağımsız insana karşı kararlar alabilmesi gibi olasılıklar nedeniyle, bu alandaki gelişmelerin kontrollü bir şekilde sürdürülmesi kaçınılmaz görülmektedir. İnsanlığın telafisi mümkün olmayacak teknolojik ilerlemelere bağlı sorunlarla yüzleşmemesi için yapılan çalışmalar sonuç vermeye başlamıştır.

Nitekim, bu alanda ilk yasal düzenleme Avrupa Birliği tarafından gerçekleştirilmiş, dünyanın ilk yapay zeka yasası 2023 yılının Aralık ayında kabul edilmiş, yapay zeka uygulamaları “Düşük riskli, sınırlı riskli, yüksek riskli ve kabul edilemez” olarak dört ana kategoride tanımlanmıştır.

BukonudaBBCtarafındanaktarılanbilgileregöre;AvrupaParlamentosu'nda görüşülen yapay zeka yasası, dünya çapında daha güvenli ve şeffaf bir standart belirlenmesi için Midjourney ve ChatGPT gibi büyük modellere önemli yükümlülükler getirmekte, kamusal alanlarda akıllı kameralar aracılığıyla gerçek zamanlı yüz tanıma uygulamalarını ve vatandaşların bu sistemle takiplerini, kişilerin davranışlarını analiz ederek sosyal puanlamaya tabi tutulmasını yasaklamaktadır. Kendi kendine giden taşıtlar ve robotik cerrahi gibi yüksek riskli yapay zeka uygulamaları katı kontrollere tabi olurken, bankacılık veya havayolu internet sitelerindeki sohbet robotları gibi sınırlı riskli yapay zeka uygulamaları, şeffaflık yükümlülüklerine uymak zorunda kalacak. Spam filtreleri ve video oyunları gibi minimum riskli yapay zekaya ise izin verilebilecek. Yasayla ilgili olarak, rekabetten sorumlu AB Komisyonu üyesi Margrethe Vestager; yapay zekanın önyargı veya ayrımcılığı artırma potansiyelinin önemli bir endişe olduğunu belirterek, sosyal geçmişiniz, tam bir profilinizi çıkarmak için taranabiliyorsa, manipüle edilme riski çok büyük. Eğer hiçbir şeye inanmadığımız bir duruma düşersek, o zaman toplumumuzu tamamen baltalamış oluruz” diyerek bu tür yasakların küreselleşmesi, gerektiğine vurgu yaptı. 2021 yılında AB Komisyonu üyesi Thierry Breton tarafından sunulan yasa tasarısı, 2023 yılında kabul edilerek,

bu konuda dünya üzerindeki ilk yasal düzenleme ünvanını kazanmış oldu. Bu yasal düzenleme insan için mahremiyet olgusunun bir kez daha altını çizmiş oldu.

Sonuç:

14. Ulusal Bilişim Kurultayı'nda (4 Eylül 1997), TBD ve Sosyoloji Derneği ile ortaklaşa düzenlenen "*Bilişim Teknolojisi Toplumsal Kurumları Nasıl Etkiliyor*" başlıklı paneldeki konuşmamı tamamladığımda genç bir beyefendi söz aldı. "*-İyi hoş güzel konuşuyorsunuz da, sevgilinizin elini tuttuğunuzda duyduğunuz hazzı, bilgisayarın mausunu tuttuğunuzda alabilecek misiniz?*" diye sordu. İnsan ve makinelerin ilişkisini "duygusal" anlamda özetleyen yaşamımda karşılaştığım en güzel sorulardan biri buydu. Bilgi iletişim teknolojilerinin bugünden çok daha geride olduğu ve internet üzerinden veri transferinin çok daha zayıf olduğu o dönemde, geleceğe yönelik fütürist çıkarsamalar yapıyorduk ve yirmialtı yıl sonra bugün, o çıkarsamaları birebir yaşıyoruz. Değişim o kadar hızlı gerçekleşiyor ki, bugün yazdıklarımızın kısa bir zaman diliminde atıl kalabilmesi ihtimali üzüntü vericidir.

Bilişim teknolojileri, günümüz toplumlarında insan yaşamına büyük kolaylıklar sağlamanın yanında olası sorunları da hissettirmeye başlamıştır. Bilgi ve yapay zeka ile ilgili bu sorunlar, toplumun daha iyi bir anlayışa, düzenlemelere ve etik standartlara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Toplumlar, bu gelişmeleri yönetmek ve olumlu bir şekilde kullanmak için etkili politika ve düzenlemeler geliştirmelidir. İnsanlığın önünde duran bilginin elde edilip, işlenip, yorumlanıp kullanılması konusundaki becerilerin güncel tanımıyla yapay zeka aracılığıyla insanın kontrolünden çıkması, bir başka ifadeyle bilgisayar destekli makinelerin insanın isteyip, onayladığının ötesinde bir yorum becerisine sahip olması gelecek açısından büyük sorunları ve tehlikeleri beraberinde taşımaktadır. Olası sorunların önüne geçmek için tüm dünyada bir takım hukuki uygulamaların hayata geçirilerek, etik değerlere saygı duyulması, mahremiyetin korunması ve her şeyden öte bilgi üzerinde insanın tam kontrolünün kaybedilmemesi, yarının toplumları ve insanlık için önemlidir. Avrupa Birliği tarafından atılan bu ilk hukuki adım son derece önemlidir.

Heraklitos'un dediği gibi değişmeyen tek şey değişmenin kendisidir. Bir ırmakta iki adım atılmaz.

Kaynakça

- Adaş, B. E., Erbay, B. (2022). Yapay Zeka Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. Gaziantep University Journal of Social Sciences. 21(1). 326-337.
- Akçomak, S.İ., Erdil E., Tiryakioğlu, M., Pamukçu, M.T. (2016). *Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aksakal, Y.N., Ülgen, B. (2021). Yapay Zeka ve Geleceğin Meslekleri. *TRT Akademi*. Cilt:6(13). S:834-852.
- Aktan C.C., Vural, İ.Y. (2005). *Bilgi Çağı Bilgi Yönetimi ve Bilgi Sistemleri*, Konya: Çizgi Yayınları
- Armağan, İ. (1982). *Bilgi Toplum Bilimine Giriş*. 2. Bası. İzmir: Doğruluk Matbaası.
- Aydın, M. (2016). *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Bolisani, E., Bratianu, C. (2018). “The Elusive Definition of Knowledge”. *Emergent Knowledge Strategies*. Springer International Publishing. Volume 4. Doi: 10.1007/978-3-319-60657-6.
- Button, R. W. (2017). *Artificial Intelligence and the Military*. RealClear Defence (Online).
- Büyükbingöl, A. (2021). *Toplum 5.0’A Doğru: Süper Akıllı Toplumun İnşası*. Ankara: Astana Yayınları.
- Case, D. O., (2002). *Looking for Information: A Survey of Research on Information Seeking, Needs, and Behavior*. Boston, MA: Elsevier/Academic Press.
- Crevier, D. (1993). *AI: The tumultuous search for artificial intelligence*. New York: BasicBooks.
- Dosi G., Nelson, R. (2010). Technical Change and Industrial Dynamics as Evolutionary Processes. *Handbook in Economics of Innovation*. (52-127). Amsterdam, North Holland.
- Drucker, P. (1993). *Kapitalist Ötesi Toplum*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Engin, O.A. (2005). Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:11. S:427-453.
- Fındıkçı, İ. (1996). *Bilgi Toplumunda Yöneticilerde Kendini Geliştirme*. İstanbul: Kültür Koleji Eğitim Vakfı Yayınları.
- Green, D. C. (2023). “A Theory of Human Motivation”. *Classics in the History of Psychology*. York University, Toronto, Ontario ISSN 1492-3713 (<https://psychclassics.yorku.ca/motivation.htm>) erişim:10.10.2023.
- Gurvitch, G. (1966). Gurvitch, Georges, “Les Cardes Sociaux de la Connaisance”, Paris.
- Hintze, A. (2016) Understanding the Four Types of AI, from Reactive Robots to Self-Aware Beings. The Conversation. <https://theconversation.com/understanding-the-four-types-of-ai-from-reactive-robots-to-self-aware-beings-67616>

- İyigüngör, V., (2015). Karl Popper ve Jürgen Habermas'ın Üç Dünya Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme” Marmara İletişim Dergisi. Sayı:23. (49-59). DOI: 10.17829/midr.20152316042
- Kemerlioğlu, E. (1996). *Bilgi Sosyolojisi*. İzmir: Saray Medikal Yayıncılık.
- Kongar, E. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Özden, A. T. (2022). 1.0'dan 5.0'a Dünya: Web, Pazarlama, Endüstri ve Toplum. *Journal of Business in The Digital Age*, 5(1). 29-44.
- Lewis, T. (2014). A Brief History of Artificial Intelligence. *LiveScience Retrieved*.
- Mengüşoğlu, T. (1988). *İnsan felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Nabiyev, V. (2012). *Yapay Zekâ: İnsan-Bilgisayar Etkileşimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Popper, K., (1975). *Objective Knowledge-An Evolutionary Approach*. Oxford At The Clarendon Press:Great Britain.
- Singil, N. (2022). Yapay Zeka ve İnsan Hakları. *Public and Private International Law Bulletin*. Cilt: 42 (1). İstanbul: İstanbul Üni Press. (121-159).
- Soyer, S. (1996). *Endüstri Sosyolojisine Giriş*. İzmir: Saray Yayınları.
- Stearns P.N. (2021). *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*. (Çev: N. Soysal). İstanbul: Say Yayınları.
- Tekeli, İ. (2002). Tekeli, İ. vd. (2002). Bilgi Toplumuna Geçiş: Sorunsallar, Görüşler, Yorumlar, Eleştiriler Ve Tartışmalar. “Bilgi Toplumuna Geçerken Farklılaşan Bilgiye İlişkin Kavram Alanı Üzerine Bazı Saptamalar”. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tekin, H. (2006). Yapay Zekâ. *Journal of Yasar University*. 1(1), 81-93.
- Uçak, Ö.N (2010). *Bilgi: Çok Yüzlü Bir Kavram*. Türk Kütüphaneciliği Dergisi. 24 (4). S:705-722.
- UNGA, (2018). ‘Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression. UN Doc A/73/348.
- Wahab, S.A., Raduan, R.C., Osman, S. I. (2012). Defininf the Concepts of Technology and Technology Transfer: A Literature Analysis. *International Business Research*. (61-71).
- World Economic Forum (WEF) (2020). The future of jobs report, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf (Erişim:7.11.2023).
- Yılmaz, A. (2023). *Yapay Zeka*. 12. baskı. İstanbul: Ezgi Matbaacılık.

Bölüm 8

TÜKETİM TOPLUMUNDA SOSYAL KARAKTER

Mehmet TAN¹

---

¹ Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mehmet.tan@siirt.edu.tr
Orcid: 0000-0003-0398-9961

Giriş

Günümüz dünyasında tüketim her alanda etkisini göstermektedir. Tüketim toplumu olarak adlandırılan toplumlarda tüketim kültürü insan eylemlerinde etkileyici olabilmektedir. Bu bağlamda sosyal karşılaşmalar ve insan ilişkileri de bu çerçevede gelişebilmektedir. İnsan ilişkileri tüketim kapsamında sona erdirilebilmekte ve tüketilen ilişkilerin yerine yeni ilişkiler inşa edilebilmektedir.

Toplumsal yapının özelliklerine göre sosyal karakterler ortaya çıkabilmektedir. Genel olarak bireyci ve toplulukçu toplum özellikleri olarak adlandırılan toplumların sosyal karakteri birbirinden ayrılabilir. Bireyci toplumlarda bireylerin failliği, özerkliği ve biricikliği ön planda iken toplulukçu toplumlarda toplum belirleyici bir özellik taşımaktadır.

Çalışma tüketim toplumunda sosyal karakteri açıklamaya çalışmaktadır. Bu sebeple önce tüketim toplumun insan özellikleri irdelenmeye çalışılmaktadır. Akabinde sosyal karakter kavramı Fromm ve Reisman'ın çalışmaları temelinde açıklanmaktadır. Daha sonra tüketim toplumunda sıkça rastlanılan sosyal karakter türlerinde narsistik karakter, bencil karakter ve gösterişçi karakter ele alınmaktadır.

Tüketim Toplumunda İnsan Olmak

Tüketim toplumu, insanların arzusunu tatmin etme vaadiyle kendini inşa eder. Tüketim odaklı bir toplumun ekonomisi tüketime endeksli olup böyle bir toplumda arzuların tatmin etmeye yönelik her girişim daha fazla arzu oluşturacağına inanılmaktadır. Ayrıca burada tatminsizliği kalıcılaştırmayı başarmak için tüketiciyi heyecanlandırmak ve daha sonra çok geçmeden tüketim ürünlerini karalamak ve değersizleştirmek icap etmektedir. Etkili olan diğer yol ise kendisini gözlerden hep uzak tutmaktır: her ihtiyaç ve arzu başka bir ihtiyaç ve arzuyu oluşturacak şekilde tatmin etmek. İhtiyaç olarak başlayan bir şey bağımlılığa dönüşmek zorundadır (Bauman, 2018a: 106-107). İhtiyaçların karşılanması amacıyla bireyde bir arzunun olması gerekmektedir. Bu arzuyu uyandırmak tüketimi teşvik etmektedir. Bireyde sürekli bir tatminsizlik duygusu yaşatılması onu daimi tüketici kılarken, bireyin tatmin arayışı da tüketimin sürekliliğini sağlamaktadır.

Tüketim odaklı bir yaşam tarzına sahip olan bireyler, normlara bağlı olmaksızın varlıklarını sürdürmeye eğilimlidir. Artık tüketim toplumunda, hayatı belirleyen unsurlar normatif kurallar değil, bireylerin arzularıdır. Geleneksel normlar yerine, arzuların yoğunluğu ve çeşitliliği ile belirlenen bir yaşam tarzı ortaya çıkar. Başarı odaklı bir hayat için belirli bir "el alem" standardına ihtiyaç duyulmaz çünkü tüketim toplumunda sınırlar belirsizdir. Arzuların karşılanması için ihtiyaçlara dönüştürülen kısmıyla birlikte, geri kalan belirsiz arzular "gereksiz ihtiyaçlar" olarak görülür, ancak bu durumda

belirli bir norma uymak için bir ölçüt bulunmamaktadır (Bauman, 2018b: 122). Tüketim toplumunda ve bu toplumun kültüründe tüketim endeksli bir norm ortaya çıkmaktadır. bunun sonucunda herkesin birbirini takip ettiği bir tüketim döngüsü ortaya çıkmaktadır. Bu durum kitle iletişim araçları ile sıradanlık ve yaygınlık kazanmaktadır.

Televizyon ve gazetelerde sürekli olarak yer bulan ünlüler, devlet adamları ve kadınlarının varlıkları genellikle göz ardı edilmektedir. Bir kişi sadece “tanındığı” için ünlü hale gelir. Ancak, bu “tanınmışlık” nedeninin genellikle önemsenmemesi dikkat çekicidir. Film yıldızları, futbolcular ve benzeri kişiler, sahne ışıkları altında olma, kamunun gözleri önünde yaşama ve dikkatleri üzerlerine çekme gibi özelliklerle bilinirler. Bu ünlüler, kişisel meselelerini kamunun önünde ifade etme ve özel hayatlarını herkesin görebileceği şekilde paylaşma eğilimindedirler. Bu durumlar, ünlülerin şikayet etmediği durumlar gibi görünse de, aslında meşhur olmanın bir tür önkoşulu olarak kabul edilebilir (Bauman, 2018b: 115-116).

Tüketim kültürü mekanizmasının işlevsel ve sorunsuz yürümesi açısından kitle iletişim araçları önemli bir rol oynamaktadır. Burada medya olarak da isimlendirilen mecrada tüketim ekonomisinin lokomotivi olabilmektedir. Tüketim anlayışının benimsenmesi ve sürdürülmesinde aracılık eden televizyon önemli bir etki alanına sahiptir. Televizyonda yer alan reklam ve diziler tüketimin yaygınlaşmasında ve markaların bilinirliğinin artmasında etkili olabilmektedir. Özellikle diziler oluşturulan karakterler reklamlarda sıklıkla yer alarak markalarla özdeşleşmektedir (Gümüş, 2018: 64). İzleyen kitle, söz konusu markaların ürünlerini kullanarak bahsi geçen karakterlere özenbilmekte ve karakterlerinin inşasında farkında olarak ya da olmayarak medyanın etkisinde kalabilmektedir. Bir çalışmada (Balıkcıoğlu ve Volkan, 2016: 313) “gençlerin tüketime yönelik sosyal medya iletişiminin hem materyalizm hem de gösteriş tüketimi üzerinde etkili olduğu” ifade edilmektedir. Bu çerçevede medya hem tüketimin artmasında hem de karakter inşasında etkili olabilmektedir.

Günümüzde iletişim kurumları ve ilişkileri, toplumsal alanın belirlenmesine katkıda bulunmakta ve onu şekillendirmektedir; siyasal alanın oluşturulmasına destek sağlamaktadır. Aynı zamanda üretken ekonomik ilişkileri etkilemekte ve modern endüstriyel sistemler içinde kendiliğinden bir “maddi güç” haline gelmiştir. Bu kurumlar, doğrudan teknolojik olanı tanımlamakta ve nihayetinde kültürel alan üzerinde hakimiyet kurmaktadır. Kısacası, iletişim kurumları ve ilişkileri, bir dizi etkileşimle toplumu, siyaseti, ekonomiyi ve kültürel unsurları etkileyen önemli bir rol oynamaktadır (Hall, 2002: 107). Bu çerçevede iletişim donanımları maddi üretimi sağlarken insan ilişkilerinde belirleyici olabilmektedir. Günümüz iletişim araçları beraberinde bir kültür oluştururken bu kültür hegemonik bir özellik taşıyabilmektedir. Bu durumun sonucunda iletişim kurumlarının insanlar üzerinde bir güç kurmasına neden olmaktadır.

Sosyal Karakter

Sosyal karakter, belirli sosyal grupları ortak bir karakteristikle birleştiren ve günümüz sosyal bilimcilerinin belirttiği gibi bu grupların deneyimlerinden türetilen bir ögedir. Sosyal karakter kavramı, sınıfların, grupların, bölgelerin ve ulusların karakterini anlama ve tanımlama konusunda bir araç sağlamaktadır. (Riesman, 2016: 24).

Bir bireye yalnızca tutarlı ve “akla uygun” bir şekilde davranma yeteneği kazandırmakla kalmayıp aynı zamanda topluma uyum sağlaması için gerekli temeli oluşturan şey karakterdir. Ebeveynlerin karakteri, çocuğun karakterini şekillendirir; karakter, ebeveynlere karşı sergilenen tepkilerin bir sonucu olarak gelişir. Ebeveynler ve kullandıkları çocuk yetiştirme yöntemleri, kendi kültürlerinin sosyal yapısı tarafından belirlenmiştir. Tipik bir aile, toplumun “ruhsal aracı”dır ve çocuk, ailesine uyum sağlayarak, ileride üstlenmesi gereken toplumsal görevlere uyum sağlayacak karakter yapısını geliştirir. Bu, istenilen şeyleri yapma isteğini teşvik eden bir karakter kazanır ve bu karakterin temel öğelerini aynı sosyal sınıfın veya kültürün çoğu üyesiyle paylaşır. Bir sosyal sınıfın veya kültürün çoğu üyesinin karakterin temel unsurlarını paylaşması ve belirli bir kültür içindeki insanların çoğunda ortak olan bir karakter yapısını yansıtan bir “sosyal karakter” kavramından bahsedilmesi, karakterin sosyal ve kültürel kalıplar tarafından şekillenme derecesini ortaya koymaktadır (Fromm, 1994: 81)

Riesman (2016: 28-35), Amerikan toplumsal karakterinin evrimi üzerine yaptığı araştırmada, insanların yaşam koşullarındaki değişikliklerin karakterlerini etkilememesinin imkansız olduğunu savunur. Yüksek nüfus potansiyeli olan toplumlarda uyum, geleneklere bağlılıkla belirlendiği için bu toplumların bireyleri “gelenek yönelimli” olarak adlandırılır ve toplumları da “gelenek yönelimine bağımlı toplum” olarak tanımlanır. Geçici nüfus artışı yaşayan toplumlar ise üyelerinde uyumu, hayatlarının erken dönemlerinde içselleştirilmiş hedefler edinmeye meyilli olmalarıyla sağlayan bir toplumsal karakter geliştirir. Bu toplumların bireyleri için “içe-yönelimli” olarak adlandırılır ve ait oldukları toplumları “içe yönelime bağımlı toplum” olarak nitelendirilir. Nüfusu gerileme başlangıcı evresinde olan toplumlar ise üyelerinde uyumu, diğerlerinin beklenti ve tercihlerine duyarlı olmalarıyla sağlayan bir toplumsal karakter geliştirir. Bu durumda bireyler “dışa-yönelimli” olarak adlandırılır ve bu toplumlar “dışa yönelime bağımlı toplum” olarak tanımlanır. Gelenek yönelimli toplumlarda sosyal ilişkiler, sosyalleşmenin yoğun olduğu dönemde öğrenilen kalıplaşmış görgü kuralları tarafından yönetilir. Folk, statü, ve cemaat toplumları, değişimin yavaş olması, aile ve soydaşlık kurumlarına bağlılık ve katı bir değerler bütünü ile benzerlik gösterirler. İçe yönelimli bireyleri yönlendiren kaynak «içsel»dir ve hayatlarının erken dönemlerinde büyükleri tarafından aşılınmıştır. Bu bireyler genellenmiş ancak kaçınılmaz hedeflere yönlendirilir. İçe yönelimli

toplumlarda davranışsal uyumluluk yetersizdir çünkü burada çok fazla yeni durumla karşılaşılır ve daha önce belirlenmiş toplumsal örgütlerin yerine bireysel tercihler ön plana çıkar.

Dışa yönelimli karakter biçimi, genellikle büyük şehirlerin orta üst sınıflarında belirginleşir. Bu karakter biçimine sahip bireylerin ortak özelliği, kendi dönemlerinde yaşayan kişilerin etkisi altında olmalarıdır. Bu etki, genellikle arkadaşları veya medya aracılığıyla tanıdıkları kişilerden gelir. Dışa yönelimli bireyler, genellikle bu kaynaklardan aldıkları yönlendirmelere göre hedef belirlerler. Gelenek yönelimli kişiler, kültürün etkisi altında kalarak davranışlarını genellikle toplumun onayını kazanma korkusuyla şekillendirirler. İçe yönelimli bireyler ise ebeveynlerinin kurduğu zihinsel denetim altında hissederler ve bu kontrolü kaybetme korkusuyla suçluluk duyarlar. Dışa yönelimli kişiler, geniş bir sosyal çevreden gelen insanlara etkili bir şekilde yanıt verme yeteneğini geliştirirler. Kozmopolit bir bakış açısına sahip olan dışa yönelimli bireyler, yüzeyde bile olsa herkesle iletişim kurabilen ve samimiyet oluşturabilen bireylerdir. Dışa yönelimli kişinin temel psikolojik dürtüsü genellikle yaygın endişedir. Bu bireyler, çoğunlukla çevrelerindeki insanların beklentilerini karşılamaya çalışırken, bu beklentilere uyum sağlama kaygısı taşırlar (Riesman, 2016: 39-46).

Riesman (2016: 40-42) tarafından yapılan analize göre, dışa yönelimli karakterin Amerikalı ve modern insanı kapsadığı belirtilmektedir. Bireyin dış dünya ve kendi ile olan ilişkileri, giderek artan bir şekilde medyanın etkilerinden etkilenir. Aile içindeki katı disiplin anlayışının yumuşadığı bir ortamda, okulun ve akranların baskısı medya araçları, film, radyo, çizgi roman ve popüler kültür yayınları ile güçlenerek devam eder. Bu koşullar altında dışa yönelimli karakter biçimi ortaya çıkar. Tüm dışa yönelimli bireylerin ortak özelliği, kendi dönemlerinde yaşayanlar tarafından yönlendirilmeleridir. Yönlendirici kaynaklar genellikle kişinin arkadaşları veya medya aracılığıyla tanıdığı kişilerden gelir. Dışa yönelimli karakterin amaçları, bu yönlendirmelere göre şekillenir; geriye sadece biraz çaba ve diğerlerinden gelen sinyalleri dikkatlice takip etme süreci kalır. Modern insanın yapısını belirleyen faktörler olan arkadaşlar ve medya, karakterin evrimine ve değişimine neden olur. Bu bağlamda, bireyin dış dünyayla ilişkisi ve kişisel hedefleri, sosyal çevresi ve medya araçlarıyla olan etkileşimleri üzerinden şekillenir.

Toplumsal koşulların ve değer değişimlerinin, sosyal karakterin evrimine önemli katkılarda bulunduğu bir gerçektir. Toplumsal değişimin etkisiyle ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ve endişeler, bireylerin sosyal karakterini şekillendirir (Tezcan, 1997: 106). Toplumsal dinamiklerdeki değişiklikler, bireyleri karşılaştıkları yeni zorluklara ve taleplere uyum sağlama zorunluluğuyla karşı karşıya bırakır. Bu durum, bireyleri, sosyal karakter

özelliklerini, toplumun değişen normlarına ve beklentilerine uygun hale getirme eğilimine yönlendirir. Sosyal karakter, sürekli bir evrim geçirerek toplumsal normlar, değerler ve beklentilerle uyumlu hale gelir. Toplumsal değişim, bireylerin önceden benimsedikleri değerleri ve sosyal normları gözden geçirmelerine ve bu yeni koşullara adapte olmalarına neden olabilir. Yeni ihtiyaçlar ve endişeler, bireylerin davranışlarını, tutumlarını ve ilişki kurma biçimlerini etkileyerek sosyal karakterlerini yeniden şekillendirir. Kısaca, toplumsal koşullardaki değişim, bireylerin sosyal karakterini etkileyen önemli bir faktördür. Toplumsal normların evrimi ve değerlerin değişimi, bireyleri sosyal olarak uyum sağlamaya ve yeni sosyal karakteristiklere adapte olmaya yönlendirir

Sosyal karakter belli bir toplumsal kesimin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra toplumsal değişmeye bağlı olarak sosyal karakter değişebilmektedir. Her toplumun sınıfsal ve kültürel özellikleri insan davranışlarına yansımaları olmaktadır. Fromm ve Reisman bu duruma dikkat çekerek sosyal karakterin önemine vurgu yapmaktadırlar. Ayrıca sosyal karakterin zaman içerisinde ve koşullara bağlı olarak değişebileceğini söylemek mümkündür.

Tüketim Toplumunda Sosyal Karakter

Modern toplumlar tüketim ekseninde inşa olmakta ve bireyler tüketim üzerinden kendilerine var etmektedir. Tüketim kültürünün dominant olması ideal kültürün telkin ettiği temel değer yerine tüketimciliğin esas alındığı maddiyatçı değerler dayanak olmaktadır. Toplumsal ve bireysel çerçevede maddiyata önem ve ağırlık verilmesi tüketim odaklı karakterlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Küreselleşme ve bireyselleşme süreçlerinin etkisiyle, insanlar maddi değerlere daha fazla odaklanırken manevi değerlerden uzaklaşma eğilimindedir. Bu uzaklaşma, “bananecilik, vurdumduymazlık, görmezden gelmecilik, dünya malının cazibesi” gibi durumları beraberinde getirir ve ahlaki boşlukların oluşmasına yol açar. Tüketim ve sermaye kültürü sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda ahlaki ve kültürel açıdan da insanların tükenmesine neden olmaktadır. Özenti kültürünün yaygınlaşması ve sosyal medyanın etkisiyle daha fazla beğeni ve ilgi çekmek için sergilenen davranışlar, ahlaki çürümeyi artırabilir. (Ulusoy, 2021: 14).

Artan bir maddiyatçılık, materyalist tüketim anlayışının ön plana çıkmasına neden oluyor. Sosyo-kültürel bağlamda, materyalizm genellikle bireylerin maddi nesnelere yüksek bir değer atfettiği bir kültüre işaret eder. Buna karşılık, bireysel perspektiften bakıldığında materyalizm, gelir ve servet peşinde koşan bireyleri vurgular. (Atılğan, 2021: 30). Maddiyatçılık tüketim toplumun temel özelliği olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum tüketim toplumun sosyal karakter biçimini etkilemektedir.

Tüketim toplumunun bir çok sosyal karakter biçimi olmakla beraber burada narsistik, bencil ve gösterişçi karakterlere değinilmektedir.

Narsistik karakter:

Kibirlik, kendini beğenmişlik, azamet, gösterişçilik ve benmerkezcilik gibi terimler genellikle narsisizmin yaygın tanımları arasında yer alır. Narsistik birey, genellikle kendi değerini aşırı derecede yüksek bir şekilde görür, mağrur bir tutum sergiler, kendisini övgüler ve kendi zihninde bir efsane olduğuna inanır. Narsisizmin temel özelliği, bireyin kendi benliği hakkında aşırı olumlu ve abartılı bir inanca sahip olmasıdır. Narsistik kişiler, toplumsal statü, fiziksel çekicilik, zekâ ve yaratıcılık gibi özelliklerde diğer insanlardan çok daha üstün olduklarına inanırlar. Ancak nesnel ölçümlerle değerlendirildiklerinde, diğer insanlarla benzer özelliklere sahip oldukları görülebilir. Bununla birlikte, narsistikler kendilerini özel, hak sahibi ve eşsiz olarak görmekte ısrar ederler, bu da onların başkalarıyla sağlıklı ve samimi ilişkiler kurmalarını zorlaştırır. Narsistik bireyler genellikle kendilerini diğerlerinden üstün gördükleri için empati kurmakta zorlanırlar ve çoğunlukla başkalarının ihtiyaçlarına duyarsız bir tavır sergilerler. Kendi egolarını koruma ve besleme eğilimindedirler, bu da derin ve anlamlı insan ilişkilerini olumsuz etkileyebilir. . (Twenge ve Campbell, 2015: 43-44). Narsistler materyalist bir anlayışa sahip olabilmektedir (Atılğan, 2021: 30)

İnsanların daha iyi, pahalı, haz yaratan ürünlere sahip olmanın ve tüketmelerinin sınıfsal ve statü ile ilişkili olduğu söylenmektedir. Konfora, rahata, hazzaya dayalı tüketim anlayışı bireyin arzu, duygu, haz ve fantezilerinin temel alan bir tüketim kültürünün oluşmasına neden olmaktadır (Akkan, 2021: 107). Hedonistik tüketim anlayışı narsistik bireylere hitap etmektedir. Narsistik birey kendi hazlarını ve arzularını karşılamak üzere tüketime yönelmektedir. Çünkü kendilerini her şeye değer görmekte ve diğer insanlarda farklı ve üstün olarak değerlendirmektedir.

Narsistik bireyler, genellikle eski nesnelere yerine daha yeni ve çağdaş olanlara ilgi gösterirler. Narsisizm, bireyin statü ve itibarını artıran ürünleri edinme ve kullanma arzusuyla ilişkilidir. Özellikle pahalı otomobiller, mücevherler, lüks evler ve güç sembolize eden şeyler gibi, narsistikler istedikleri ve sahip olmayı arzu ettikleri ürünleri tercih ederler (Twenge ve Campbell, 2015: 227-228). Bu kişiler, yeni ve değerli ürünlere sahip olmanın, kişisel değer ve statüyü artırdığı düşüncesini benimserler. Narsistik bireylerin temel düşüncesi, kendi varlıklarını bu nesnelere ve semboller üzerinden inşa etmek ve bu ürünlere sahip olmanın kendilerine üstünlük sağladığına inanmaktır. Kendi değerlerini ve önemlerini, çevrelerindeki diğer insanlar üzerinde bir üstünlük hissi yaratma çabasıyla ilişkilendirirler (Tan, 2023: 72).

Ego, narsisizm ile iç içe geçmektedir. Ego, bireyi sürekli dürtür ve huzur vermez. Narsist birey, kendisine hayran iken başkalarını karınca gibi görür ve çiğner geçer. Ayrıca çevresinde işbirlikçiler, yalakalar, alkışçılar ve dalkavuklar yer alır (Ata, 2021: 403). Tüketim toplumunda narsisizm gittikçe yaygınlık kazanmaktadır. Artık bir epidemi olarak görülmekte ve yaygın bir sosyal karaktere dönüşmektedir.

Bencil Karakter

Tüketim toplumunda bireyler, kişisel arzu ve çıkarlarının peşinde koşmaktadır. Kapitalizmin kullandığı araçlar, bireyin kendini gerçekleştirme olanakları arasında arzuların gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Bireyin kişisel tatminin peşinden koşması teşvik edilmekte ve çıkarıcı bir anlayışa sahip olmaları istenilmektedir. Fedakarlık ve diğerkamlık, istenmeyen özelliklerdir. Zira bu özellikler toplumu ve sosyal grupları öncülerken bunların çıkarı kendi çıkarından üstün tutulmaktadır.

Tüketim, günümüz toplumlarında ihtiyaç çerçevesinde ele alınmaktan ziyade kimlik inşasında önemli bir rol biçilmektedir. Zira tüketim, prestij kazanma ve saygınlık bağlamında değer görülmektedir. Bireyler metalara, nesnelere sahip olmanın mutluluk ve başarı ile irtibatlandırması tüketim anlayışlarıyla birlikte prestij, statü itibar gibi soyut değerler kattığı düşüncesi kabul görmeye başlamaktadır. Bu dürtüler ile hareket eden bireyler, bencil davranma ve çevreyi kıskanma davranışları ortaya koyma eğilimindedir (Doğrul ve Koşar, 2021: 48).

Tüketim kültürü, bencil tiplerinin geliştirilmesini sağlamaktadır. Daha çok hedonizmin yaygınlaşmasına, zevk peşinde koşulmasının ve dışavurumsal hayat tarzlarının yeşertilmesine yönelik olanaklar sunmaktadır (Featherstone, 1996:187).

Kapitalist sistem bencil bir anlayışa sahip bireyleri reklam gibi aygırlarla ayartmaktadır. Bireyin aydınlanma felsefesinden bu yana kutsanması, toplumun önüne geçmesini sağlamaktadır. Reklamlar bu anlayış temelinde anlam, kimlik ve prestijler inşa etmektedir. “Reklamcılar, anlamlar sistemi, kimlik ve prestij yaratırlar. Bunu kendi ürünleriyle ve yaşam stillerini, sembolik değerleri ve zevki birleştirerek gerçekleştirirler. Reklamcılar mallar hakkında topluma bilgi vererek toplumsal ilişkileri yönlendirirler. Onlar bireylere moda olanı gösterirler; popüler ve başarılı olmak için ne yapmaları gerektiğini söylerler ve bu amaçlara ulaşmak için seyircileri belli malları almaları gerektiğine ikna ederler” (Yaylagül, 2013: 163).

Tüketim kültürü ve kapitalist sistem insanların istek ve arzularının peşinde koşmasına salık vermekte ve insanların bu arzuları da bencil bir karakter biçimini desteklemektedir. Zevk peşinde koşan bir birey sadece kendi zevki için bencil davranışlar sergilemesi olağandır.

Gösterişçi Karakter

Gösteri toplumunda tüketim esaslı bir yapının var olması sebebiyle insanlar tükettikleri üzerinden kendilerini anlamlandırmaktadır. Tüketim göstergeleri üzerinden kendilerini nasıl algılanmasını isterlerse o şekilde göstergeler ve semboller kullanmayı tercih etmektedirler. Bu çerçevede farklı sınıfların sembol ve göstergelerini taşımaktan imtina etmezler. Hatta kendilerini farklı göstermek adına belli sembollerin kullanmaya eğilimli olabilmektedir. Burada moda kullanışlı bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüketim toplumun önemli bir boyutunu gösterişçi tüketim oluşturmaktadır. Toplum içerisinde gittikçe yaygınlaşan bir gösterişçi tüketim yaşanmaktadır. Takdir edilme ve statü kazanım istekleri bireylerin kendilerinden daha üst katmanda yer alan tüketim anlayışını benimsemek suretiyle hareket etmelerini sağlamaktadır (Doğrul ve Koşar, 2021: 56). Debord'un (2014: 16) gösteri toplumunda görünen şeyin iyi olduğunu, iyi olan şeyin görüldüğünü ifade eder. Tüketim toplumunda gösterişçi karakter, sahip olduklarını ve tükettiklerini göstermeye eğilimlidir.

Moda, bireylerin ayırt edilme ve farklılık ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bir fenomen olarak öne çıkar. Alt sosyal tabaka, genellikle yüksek sosyal tabakanın benimsediği modayı benimseyerek kendini ifade etmeye çalışır. Ancak, alt tabaka bu modayı sahiplendiğinde, yüksek tabaka kendini onlardan ayırt etmek ve öne çıkmak adına yeni bir moda akımına yönelir. Bu bağlamda, moda sınıfsal konumların ve toplumsal tabakaların değişimini gösteren bir araç haline gelir (Simmel, 2003: 108). Bennet'in ifadesiyle "moda, bireylerin kendi kimliklerine yönelik görsel ifadelerde bulunabildiği en uygun araçlardan birini oluşturur (2018: 157). Kendilerini olduğu gibi gösterebilme imkanı sağlayan moda, olduğundan farklı bir hüviyeti yansıtmaya gücünü de içermektedir.

Moda, içsel olarak özerklikten yoksun olan ve dış etkilere muhtaç bir durumda olan bireylerin, kendi benliklerini ifade etme, fark edilme, ilgi çekme ve öne çıkma ihtiyacını karşılayan bir alan olarak öne çıkar. Moda, herhangi bir bireyi, en önemsiz bile olsa, dışarıdan gelen etkilerle şekillenerek ön plana çıkarma gücüne sahiptir (Simmel, 2003: 114).

İnsanlar kendilerini diğer bireyler farklı görmek ve göstermek için gösterişçi tüketime ihtiyaç duyabilmektedir. Cengiz (2017: 63), popülerite ihtiyacı yüksek olan bireyler popülerlik kazanarak diğer insanlardan farklı olmayı arzuladığını ifade etmektedir. Aslında popüler olma, temelde benzersiz olma arzusuna dayanmaktadır. Bu durum tüketim anlayışına yansımakta ve farklı olma güdüsüyle tüketim anlayışlarında da kişiselleşme söz konusu olup bunu göstererek gerçekleştirme eğiliminde olabilmektedir.

Sonuç:

Günümüz toplumu tüketim kültürü ile yakın bir ilişki içindedir. İnsanların birbirini tanıması ve ilişkilerini inşa etmesi söz konusu kültür etkili olabilmektedir. İnsanlar tüketim kültüründen azade yaşamaları söz konusu değildir. Bu çerçevede insanların sosyal karakteri üzerinde bile etkisi olabilmektedir. Aslında tüketim kültürü ile sosyal karakter arasında yakın bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

Sosyal karakter, belli bir grubun karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır. Belli bir grubun psikolojik özelliklerini açıklamada kullanışlı bir kavram olarak kullanıla sosyal karakter günümüz toplumunun insan tipolojilerini açıklamada da elverişli olduğunu söylemek mümkündür. Tüketim toplumunda görülen belli başlı sosyal karakterlerin başında narsistik karakter biçimi gelmektedir. Gittikçe kendilerine hayran insanların yaygınlık kazandığı ve tüketim kültürü bu tür insanların artmasına neden olduğu hatta teşvik ettiğini söylemek mümkündür. Bencil karakter biçimi de teşvik edilmektedir ve kitle iletişimi araçlarında insanların zevklerinin peşinde koşmasını cesaretlendiren, tüketim pratiklerini bu şekilde inşa etmesine neden olan mesajlar sıklıkla verilmektedir. Bir diğer sosyal karakter biçimi gösterişçi karakterdir. Gösterişçi karakter sahip olduklarının yanı sıra sahipmiş gibi göstermeleri söz konusudur. Böylelikle tüketim rutine ve düzene girmektedir.

Sonuç olarak tüketim toplumu belli sosyal karakterlerin ortaya çıkmasını teşvik ederken söz konusu sosyal karakter biçimleri de tüketimin yaygınlık kazanmasını sağlamaktadır. İnsanların birbirilerinden etkilendiği bir dünyada belli sosyal karakterler sıklıkla görülmesi ve tüketimin bu minvalde süreklilik arz etmesi durumlarını ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akkan, Erdem (2021). “Hedonik Tüketim”, içinde Tüketimin Öteki Yüzü (Senem Bozyiğit), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 95-118.
- Ata, Arif (2021). Varoluş, Kitleler, Gerçekler, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Atılğan, Kalender Özcan (2021). “Materyalist Tüketim”, içinde Tüketimin Öteki Yüzü (Senem Bozyiğit), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 25-46.
- Balıkçioğlu, B. & Volkan, P. (2016). Sosyal Medya, Televizyon Ve Akran İletişiminin Materyalizm Ve Gösteriş Tüketimi Üzerindeki Etkisi: Tüketici Sosyalleşmesi Perspektifi . Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 13 (35) , 299-319
- Bauman, Zygmunt (2018a). Akışkan Hayat, çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2018b). Akışkan Modernite, çev. Sinan Okan Çavuş, İstanbul: Can Yayınları.
- Bennett, Andy (2018). Kültür ve Gündelik Hayat, çev. Nagehan Tokdoğan, Burcu Şenel, U.Yener Kara, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Cengiz, Hakan (2017). Popülerite İhtiyacı ve Tüketim: Gösterişçi Tüketim, Statü Tüketimi ve Materyalizm Üzerine Bir Araştırma, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Debord, Guy (2014). Gösteri Toplumu, Çev. A. Ekmekçi ve O. Taşkent, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Doğrul, Ümit ve Koşar, Alaiddin (2021). “Gösterişçi Tüketim”, içinde Tüketimin Öteki Yüzü (Senem Bozyiğit), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 47-66.
- Featherstone, Mike (1996). Postmodernizm ve Tüketim Kültürü, (Çev: Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fromm, Erich (1994). Erdem ve Mutluluk: Ahlak Psikolojisi Üzerine Bir Deneme, Çev. Ayda Yörükan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gümüş, Niyazi (2018). Tüketim Çağı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hall, Stuart (2005). Kültür, Medya ve İdeolojik Etki. M. Küçük (Ed.). Medya İktidar İdeoloji İçinde (191-234). Ankara: Bilim Sanat Yayınevi.
- Riesman, David (2016). Yalnız Kalabalık: Amerikan Toplumsal Karakterinin Değişimi Üzerine Bir İnceleme, Çev. Yeşim Erdem, Ankara: Heretik Yayınları.
- Simmel, George (2003). Modern Kültürde Çatışma. (Çev. T. Bora, N. Kalaycı, E. Gen), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tan, Mehmet (2023). “Reklam sloganlarında narsisizm ve söylemin eleştirisi”, Sosyolojik Bağlam Dergisi, 4(1), s.67-79.
- Tezcan, Mahmut (1997). Türk Kişiliği ve Kültür Kişilik İlişkileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Twenge, Jean M. Ve Campbell, W.Keith (2015). Asrın Vebası: Narsisizm İleti, çev. Özlem Korkmaz, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Ulusoy, Kadir (2021). Karakter, Değerler ve Ahlak Eğitimi, Ankara: Pegem Akademi.
- Yaylagül, Levent (2006). Kitle İletişim Kuramları. Ankara: Dipnot Yayınları

Bölüm 9

YIRMİBİRİNCİ YÜZYILDA SOSYOLOJİK TEORİ

Suna TEKEL¹

---

¹ İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 0000-0002-5153-4585

Teorik sosyoloji, son yıllarda düşünce okullarının çeşitlenmesi ile farklılaşmıştır; bu eğilim, teorik açıklamaları bütünleştirme amacıyla olan “büyük teorilerin” eksikliğiyle daha da kolaylaşmıştır. Teorilerdeki çeşitlilik ve farklılaşmanın ortaya çıkması, sosyolojide kuramsallaştırmanın doğası üzerinde bir fikir birliği olmamasıyla daha da ilerlemiştir; bu bağlamda tartışmanın ana fay hatları sosyolojinin bir doğa bilimi olup olmadığı ve doğa bilimlerine özgü bilimsel yöntem ve teknikleri kullanıp kullanamayacağı etrafında dönmektedir (Turner 2009). Ortak bir epistemolojiye ya da erken dönem teorik çalışmaları şekillendiren ilkelere bağlılık olmaksızın, işlevselcilik, çatışma teorisi, faydacılık, pragmatizm ve fenomenoloji gibi küçük bir erken dönem teori ve felsefe tabanından giderek artan sayıda teorik perspektif ortaya çıkmıştır. Teoriler çoğalmaya devam ettikçe, sosyal evrenin temel özellikleri ve bu özellikleri incelemek için en iyi epistemoloji üzerinde bir uzlaşmaya varma umudu da giderek azalmaya başlamaktadır. Dahası, artık kurucu kuşağın fikirlerinden inşa edilen teorilerle yalnızca gevşek bir şekilde bağlantılı olan araştırma geleneklerinden ortaya çıkan son derece uzmanlaşmış birçok teori vardır.

Bu nedenle, içinde bulunduğumuz yirmi birinci yüzyıl başlarında teorik sosyolojiyi incelemek basit bir iş değildir. Bu bağlamda yapılabilecek en iyi şey, kurucu sosyologların kuşakları tarafından sağlanan ilk dönem mirasın üzerine inşa edilen daha genel teorik şemalara odaklanmak olacaktır. Çünkü bunlar teorik sosyolojiye hâkim olan teorilerdir.

FONKSİYONEL TEORİ

Sosyolojinin ilk teorik yaklaşımı işlevselciliktir ve 1940’lar ve 1950’ler boyunca önde gelen sosyolojik paradigma olmuştur. Toplumun parçalarını bütünle ve diğer parçalarla ilişkilendirerek bir parçanın tüm toplum ya da onun bir parçası için “bir işlevi yerine getirdiği” ya da “bir ihtiyaç ya da gereksinimi karşıladığı”nı ileri sürmektedir. Auguste Comte (1798-1857) ve Herbert Spencer (1820-1903), sosyal evrenin sistemik niteliklerine ve sosyal sistemlerin sürdürülmesi için sistemi oluşturan unsurların işlevlerine vurgu yapan organizmacı bir analogi çizmişlerdir. Bu bağlamda Spencer’a göre, organizma ve toplum da dahil olmak üzere tüm sistemlerin çözmesi gereken dört temel sorun vardır: üretim, üreme, düzenleme ve dağıtım. Daha sonra Émile Durkheim (1858-1917) sosyokültürel bütünleşme ihtiyacı’nı bir ana işlevsel gereklilik olarak öne sürmüştür.

Antropologlar A. R. Radcliffe-Brown (1881-1955) ve Bronislaw Malinowski (1884-1942), işlevselciliği yirminci yüzyılın ortalarına taşımıştır. Böylelikle İşlevselci bakış açısı yazılı bir tarihi olmayan toplumlarda belirli bir kültürel örüntünün işlevini açıklamak için kullanılmıştır. Radcliffe-Brown Durkheim’ı takip ederek okuma yazma öncesi toplumlarda akrabalık gibi

kültürel örüntülerin bütünleştirici sorunları nasıl çözdüklerini analiz etmiştir. Malinowski ise Spencer'ın daha analitik stratejisini benimseyerek sosyal gerçekliğin farklı sistem düzeylerinde (biyolojik organizma, sosyal yapı ve kültür) var olduğunu ve her bir gerçeklik düzeyinin, kendi ortamında yaşayabilmesi için karşılanması gereken belirli işlevsel gerekliliklere sahip olduğunu vurgulamıştır.

1950'lerde ve 1960'ların ilk yarısında, özellikle Talcott Parsons (1902-1979) ve meslektaşlarının (Bales Shils, Smelser) çalışmalarıyla analitik işlevselcilik sosyolojik teoriye hakim olmuştur. Parsons'a göre sosyal gerçeklik dört eylem sisteminden (davranışsal organizma, kişilik, sosyal ve kültürel) oluşur ve her sistem dört temel gerekliliği karşılamalıdır (Ritzer 2008:102): (1) adaptasyon (kaynakları alma, kullanılabilir metalara dönüştürme ve dağıtma); (2) hedefe ulaşma (hedefler oluşturma ve bu hedeflere ulaşmak için kaynakları harekete geçirme); (3) entegrasyon (sistem parçaları arasında koordinasyon ve kontrol); ve (4) gecikme (sistem birimlerini yeniden üretme ve bunlar içindeki gerilimleri çözme). Her bir eylem sistemi Parsons tarafından bu gereklilikleri nasıl karşıladığı açısından analiz edilmiş; daha sonra Parsons eylem sistemleri arasındaki girdi-çıkı ilişkilerini keşfetmeye başlamıştır. Daha sonra Parsons eylem sistemleri arasında sibernetik bir kontrol hiyerarşisi ileri sürerek, bilgi (kültür) bakımından yüksek olanların hiyerarşide daha düşük olan eylem sistemlerine rehberlik ettiğini belirtmiştir. Enerji, davranışsal organizmadan kişilik ve sosyal sistem yoluyla kültüre doğru hiyerarşide yükselirken, kültürden gelen bilgi sosyal sistemlerdeki statü rollerinin organizasyonuna, kişilik sisteminin motive edilmiş eylemlerine ve organizmik sistemdeki enerjinin harekete geçirilmesine rehberlik etmiştir. Parsons ölümünden kısa bir süre önce tüm evrenin dört işlevsel gerekliliği karşılayan dört sistem olduğu görüşünü ileri sürmüştür (Turner 2009).

İşlevselcilik 1960'lardan itibaren pek çok çevreden gelen eleştirilerin hedefi olmuştur. Eleştiriler toplumsal çatışma ile ilgilenme eksikliği, insana dair konularda maddi çıkarların merkezi rolünün algılanamaması, istikrarsızlık yerine ısrarla bütünleşme ve uzlaşma vurgularının yapılmasına yöneliktir (Coser 2008:492). Felsefe açısından bakıldığında parçaların ihtiyaçları karşıladığı ve ihtiyaçların parçaların ortaya çıkmasına neden olduğu gibi döngüsel ifadeler ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan 1960'larda çatışma teorileri (yeniden) önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda mevcut toplumsal yapıların hayatta kalma ihtiyaçlarını karşılamak için var olması gerektiğini ileri süren işlevselciliğin statükoyu destekleyen ve alternatif yapı arayışlarına ön yargılı bir teori ürettiği düşüncesi yaygınlaşmıştır.

Günümüzde toplumu inceleyen araştırmacılar işlevselci bakış açısını kullanmaya devam etmektedir. Diğer taraftan da özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, işlevsel gereklilikler kavramını bırakarak işlevselciliğin diğer

güçlü noktalarına odaklanan ve temel vurgusu yapısal farklılaşma ve kültürün bütünleştirici etkileri olan yeni işlevselci akım ortaya çıkmıştır. Jeffrey Alexander işlevselciliği bireycilik karşıtı, değişime karşıtlık, muhafazakarlık, idealizm ve antiampirik yanlılık sorunları ile eleştirdi (Ritzer 2008: 121). Ancak temelde farklılaşmaya dayanarak işlevselciliği genişletme çabaları 1980'lerin ortalarında bir eğilim olarak kaldı. Çünkü işlevselci bakış açısının temel özelliği sosyal yapıların ve kültürel sembol sistemlerinin hayatta kalmak için temel ihtiyaçları veya gereklilikleri karşıladıkları için var oldukları görüşü idi.

İşlevsel teoriyle ilgili bir başka çaba da işlevsel gereklilikleri sosyal sistemler için seçim baskısı yaratan güçler olarak görmektir (Turner 2009). Örneğin Jonathan Turner, insan sosyal sistemlerinin, fizikteki yerçekimi ve biyolojideki doğal seçim gibi, popülasyonları belirli şekillerde örgütlenmeye ya da parçalayıcı sonuçlara iten güçler tarafından yönlendirildiğini savunmaktadır. Bu güçlerin çoğu, katı işlevselcilerin hayatta kalma gereklilikleri olarak gördükleri şeylerle örtüşmektedir. Dolayısıyla, Turner'a göre, düzenleme, üreme, dağıtım, üretim ve nüfus, makro düzeydeki kurumsal sistemlerin oluşumunu yönlendirir; farklılaşma ve bütünleştirici güçler örgütler gibi kurumsal birimlerin ve sosyal ve etnik sınıflar gibi kategorik birimlerin mezo düzeydeki oluşumlarını yönlendirir ve başka bir dizi güç de karşılaşmalarda mikro düzeydeki kişiler arası davranışların akışını yönlendirir. Böyle bir yaklaşım artık işlevsel değildir çünkü ihtiyaçlar ya da gereklilikler ortada yoktur ama yaklaşım hala işlevselciliğin etkisini sürdürmektedir.

EKOLOJİK KURAMSALLAŞTIRMA

Hem Spencer hem de Durkheim'ın çalışmalarında ekolojik bir bakış açısı görülebilmektedir. Çünkü her ikisi de toplumda nüfus arttıkça bireylerin kaynaklar üzerindeki rekabetinin arttığı ve bunun da seçim baskılarını harekete geçirdiğini savunmuşlardır. Spencer'in ünlü "en uygun olanın hayatta kalması" ifadesi bu görüşü yansıtmaktadır; çevrelerindeki kaynakları güvence altına almalarını sağlayan özellikleri ortaya koyan bireyler ve sosyal yapılar hayatta kalacak, bunu yapamayanlar ise seçilecektir. Durkheim, bireylerin ve kolektif aktörlerin kaynakları güvence altına alamadıkları durumda, başka yerlerde kaynak arayacaklarını ve böylece bir toplumdaki uzmanlaşma veya farklılaşma düzeyini artıracaklarını savunarak ılımlı bir seçim görüşü benimsemiştir. Dolayısıyla, sosyolojik kuramlaştırmanın en başından beri toplumsal farklılaşma, kaynaklar için rekabet yoğunluğunun ve rekabetin bir sonucu olarak görülmüştür.

Spencer ve Durkheim'ın bu görüşleri 1920'ler ve 1940'lar arasında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Chicago Okulu tarafından kent araştırmalarında kullanılmıştır. Chicago'daki sosyoloji bölümü üyeleri, kentsel alanları, farklı gelir ve etnik geçmişe sahip bireyler, çeşitli iş ve hükümet aktörleri arasında

kentsel alan için rekabetin olduğu bir tür ekosistem olarak görmüştür (Coser 2008:321). Bu rekabet emlak piyasaları tarafından kurumsallaştırılmıştır; bu piyasalar tarafından beslenen kentsel alanın kontrol şekilleri, bireylerin ve kurumsal aktörlerin kentsel alana girip çıkmaları ve aktörlerin kentsel alanlardaki genel dağılımı ekolojik ilkelerle analiz edilebilir. Günümüzde bu gelenek hala kentsel veya insan ekolojisi etiketi altında faaliyet göstermektedir (Turner 2009). Kentleşme ve kentsel alanlardaki farklılaşma süreçlerini anlama ve açıklamada yararlı bir teorik yönelim olmaya devam etmektedir.

1970’lerde, kuruluşların/örgütlerin ekolojisine odaklanan yeni bir ekolojik analiz türü ortaya çıkmıştır. Tüm örgütler kaynak aradıkları (müşteriler, öğrenciler, üyelikler veya bir kuruluşu sürdürmek için gereken diğer kaynaklar) bir bölgede varlıklarını sürdürmektedir (Hannan and Freeman 2007:73). Bir örgüt bir kaynak bölgesinde varlığını sürdürürken, diğer örgütler de bölgeye girer ve giderek örgütlerin yoğunluğu artmaya başlar. Böylece, bir bölgedeki örgüt sayısı başlangıçta artacaktır, ancak zaman içinde bölgenin yoğunluğu o kadar artar ki, kaynakları güvence altına alamayan örgütler seçim baskısı nedeniyle “ölür” veya alternatif olarak, kendi varlıklarını sürdürebilecekleri yeni bir bölgeye göç etmeye başlar. Kentsel ekolojiden daha fazla, örgütsel ekoloji biyolojideki ekolojik analizden birçok kavramı ödünç alarak sosyolojiye aktarmıştır. Günümüzde kentsel ekolojiye nazaran örgütsel ekoloji, toplumlardaki örgütsel sistemlerin yapısını ve dağılımını anlamaya yönelik araştırmalarda baskın yaklaşımlardan biri olmaya devam etmektedir.

Amos Hawley, ekolojik analizi mezo düzeyden (kentsel alanlar ve örgütler) makro düzeydeki toplumsal dinamiklere taşımıştır (Turner 2009). Hawley’e göre, üretim verimliliğini, ulaşım biçimlerini, iletişim sistemlerini ve piyasaları etkileyen teknolojik gelişme, uzayda hareketlilik maliyetlerini (insanların, bilginin ve kaynakların taşınması için) düşürecek ve hareketlilik maliyetleri düştükçe, kurumsal birimler (bir iş bölümü ortaya koyan kuruluşlar) arasındaki farklılaşma da artacaktır. Farklılaşma aynı zamanda devletin bölgeleri kontrol etme, ekonomideki sermaye yatırımlarını yönetme, piyasaları düzenleme ve teknolojik gelişmeyi teşvik etme kapasitesinden de etkilendiği için eğer güç merkezleri bu hedefleri etkili bir şekilde gerçekleştirirse, hareketlilik maliyetleri düşecek ve sosyokültürel farklılaşma artacaktır. Farklılaşmanın artmasıyla birlikte, kaçınılmaz olarak yeni bütünleştirici sorunlar ortaya çıkacak ve bunlar genellikle güç merkezlerine yönelik tehditler oluşturacaktır; bu da devletin bölgeleri kontrol etme ve piyasaları daha dinamik hale getirecek, üretkenliğini artıracak, ulaşımı genişletecek ve iletişimi yaygınlaştıracak şekilde hareket etme kapasitesini azaltacaktır. Dolayısıyla, bir toplumdaki farklılaşmanın iniş ve çıkışlarına, güç merkezlerinin işleyişi aracılık eder, çünkü bu merkezler hareketlilik maliyetlerini yükseltir ya da düşürür. Dolayısıyla, günümüzde Spencer ve Durkheim’in mirası, modern makro düzey ekolojik teorileştirmede canlılığını sürdürmeye devam etmektedir.

BİYOSOSYAL TEORİLEŞTİRME

Darwinci fikirlerin ekolojik teorileştirme üzerinde süregiden etkisi, son yıllarda başka bir Darwinci teori türüyle desteklenmiştir: sosyobioloji ve evrimsel psikoloji. Bu yaklaşımların her ikisi de insanların fenotipleri (fizyolojilerinin yanı sıra davranışsal kapasiteleri ve eğilimleri) genotiplerinden (genetik yapıları) etkilenen hayvanlar olduğunu ve bu genotipin biyolojik evrim güçleri (doğal seçim, gen akışı, genetik sürüklenme ve mutasyon) tarafından bilendiğini vurgulamaktadır. Sosyo-biyolojinin sosyoloji ile ilgisini iki şekilde açıklamak mümkündür. Birincisi sosyo-biyoloji sadece insanları değil, tüm organizmaları kapsayan genel bir sosyal davranış bilimi olma iddiasındadır. Bu da sosyolojinin en azından bu daha geniş disiplinin bir alt alanı olduğu anlamına gelecektir. İkinci olarak, sosyo-biyoloji önemlidir çünkü metodolojik olarak geleneksel sosyolojiden oldukça farklı bir çizgi izleyerek “yukarıdan aşağıya” giden bütüncül bir yaklaşım yerine, sosyal davranışı “aşağıdan yukarıya” indirgeyici bir yaklaşımla ele alan evrimsel bilimin bir dalı olarak görülmüştür (Badcock 2009). Bu yaklaşım birçok sosyolog için oldukça tehdit edici olmuştur çünkü genellikle kültür ve sosyal yapıları genetik olarak yönlendirilmiş davranışsal eğilimlere indirgeyen yeni bir biyolojik determinizm biçimi olarak yorumlanmıştır. Sosyobiolojinin temel vurgusu, davranışsal eğilimlerin, kültürün ve sosyal yapının, özünde, bu eğilimlerden sorumlu genleri gen havuzunda tutan “hayatta kalma makineleri” olduğudur. Belirli davranışsal eğilimler ve bu eğilimlerden kaynaklanan sosyokültürel düzenlemeler bireylerin üremesini sağlıyorsa, bu bireylerin genlerini gen havuzunda tutmak için çalışırlar. Aslında sosyobiolojinin temel anlayışı genetik determinizm değil, genetik çatışmadır; her şeye gücü yeten genlerin robotik kontrolü değil, zıt isteklere ve birbirini dışlayan motivasyonlara nasıl karşılık verileceği konusundaki kararsızlıktır. Bu da insanların beyinlerini büyük ölçüde bu tür iç çatışmalarda hakemlik yapabilmek ve bunun sonucunda ortaya çıkan zor seçimleri yapabilmek için evrimleştirdiklerini göstermektedir. Sosyobioloji, bu olağanüstü durumun nasıl ve neden ortaya çıkmış olabileceğini anlamaya yönelik bir girişimdir.

Evrimsel psikoloji bu bakış açısına, beyinde davranışları yönlendiren “modüller” olduğu fikrini eklemiştir. Bu modüller, uygunluğu artıran davranışsal eğilimleri yerleştirmek için fenotiplerin (ve altta yatan genotipin) nörolojisi üzerinde çalışan evrim güçleri tarafından yaratılmıştır. O halde evrimsel psikoloji için evrensel davranışlar, evrim güçleri tarafından bilinmiş olan beyin modülleri tarafından yönlendirilmektedir. Bu tür bir teorileştirme belki de sosyoloji ve biyolojiyi Comte ve Spencer’in savunduğu düşüncelerle benzer olarak birbirine yakınlıştırabilecektir (Turner 2009).

EVİRİMSEL AŞAMA MODELLERİ

Comte, Spencer, Marx ve daha az ölçüde Durkheim, insan toplumunun tarihini ayrı gelişim aşamalarından geçmek olarak gören aşama modelleri sunmuşlardır. Betimleyici olan bu modeller basit avcılık ve toplayıcılıktan bahçeciliğe ve bahçeciliğin çobanlık ve balıkçılık gibi çeşitlerinden tarıma, sanayiciliğe ve postmodern aşamaya doğru ilerlemektedir. Toplumsal evrim sürecinde bir aşamadan diğer aşamaya geçişin nedenleri teorilerle izah edilmiştir. Comte, Spencer ve Durkheim için itici güç, yukarıda özetlenen ekolojik dinamikleri ortaya çıkaran nüfus artışıydı. Spencer savaşı evrimsel bir güç olarak görmüştür çünkü savaşları kazanan toplumlar genellikle fethedilenlerden ekonomik, politik ve kültürel olarak daha iyi organize olmuşlardır ve savaşları kazananlar, Spencer'ın ayrıntılı olarak tanımladığı evrimsel aşamalar boyunca insan toplumlarının karmaşıklığını sürekli olarak artırmışlardır. Marx için tarihin itici gücü, sınıf çatışmasına yol açan “çelişkiler” yaratan teknolojiler ve üretim biçimlerindeki değişikliklerdir. Gerhard Lenski'nin, tabakalaşma sistemleri analizi ile evrimsel aşamalar anlayışını yeniden canlandırmasının ardından, dünya sistemleri teorisi gibi neo-Marksist yaklaşımlar genellikle toplumsal evrim sürecini aşamalar halinde izah etmiştir.

Toplumsal evrimin bu daha yeni modelleri, ilk modellerin evrimin her aşamasını kaçınılmaz ve bir son duruma doğru ilerliyor olarak görmek gibi saptamalardan kaçınmaktadır. Bunun yerine, çevre, demografik özellikler (nüfus büyüklüğü, özellikleri ve büyüme hızı), teknolojiler (ekonomik ve askeri), piyasaların dinamizmi, maddi mal ve hizmetlerin üretim düzeyleri, tabakalaşma sistemlerinin özellikleri ve dinamikleri ve kurumsal sistemlerin doğası gibi daha genel güçler, toplumların yapısını ve kültürünü yönlendirmek için karmaşık şekillerde etkileşime giriyor olarak görülmektedir. Günümüzde çok az teori evrimi yönlendiren tek bir ana güç olduğunu öne sürer; bunun yerine çeşitli teorilerde etkide bulunan güç kümeleri vurgulanır.

Gerhard Lenski(1924-2015) , sosyo-kültürel evrim terimini toplumlarda teknolojiye bağlı olarak ortaya çıkan değişiklikleri ifade etmek üzere kullanmaktadır. Sınırlı teknolojiye sahip ilkel toplumların doğa üzerinde çok az kontrolü vardır. Yeni teknolojilerin uyarlanması ile tüm toplum değişim süreci içine girer. Bu bağlamda Lenski kullanılan teknoloji çeşitlerine bağlı olarak toplumları beş tür içinde sınıflamıştır: basit bahçıvan toplumlar, tarım toplumları, sanayi toplumları ve sanayi sonrası toplumlar (Macionis 2012: 88-89).

ÇATIŞMA TEORİSİ

Karl Marx (1818-1883) ve Max Weber (1864-1920) sosyal dünyaya ilişkin bir çatışma görüşü ileri sürmüşlerdir. Marx, insanların doğası gereği çıkar duygularına sahip olduğuna inanır. Çıkar duygularına uygun hareket etmedikleri takdirde başkalarının lehine işleyen bir sistem içinde gerçek çıkarları konusunda aldatılmış olacaktırlar. Marx tarihsel ve çağdaş toplumu farklı çıkarlara sahip gruplardan oluşan bir mücadele alanı olarak görür. Belirli bir dönemde geçerli olan fikirler ise egemen sınıfın çıkarlarını yansıtır. Weber'de Marx gibi insanların etkinliklerinin kendi çıkarları ile biçimlendiğini kabul eder. Diğer yandan örneğin bir birey servet edinmek istediğinde kendi çıkarları yanında içinde yaşadığı topluma özgü değer ve hedeflerin önemini anlamalıdır (Wallace 2012:112-113).

Her ikisi de eşitsizliklerin, belirlenebilir koşullar altında, kaynaklara sahip olanlarla olmayanlar arasında kaynakların yeniden dağıtımı için çatışmaya girme olasılığını artıran gerilimler yarattığını savunmuştur. Çatışma teorisi 1960'lara kadar geri planda kalmıştır. Avrupa'da işlevselciliğe yöneltilen eleştiriler, ABD'de McCarthyciliğin çöküşü ve Vietnam Savaşı'na karşı protestolardan sonra çatışma teorisi, 1970'lere gelindiğinde baskın teorik yönelim olarak işlevselciliğin yerini almıştır; ancak günümüzde çatışma yaklaşımı ana akım sosyolojik teorileştirmeye o kadar entegre olmuştur ki artık ayırt edici bir yaklaşım olarak öne çıkmamaktadır. Çatışma teorilerinin özü, sosyal gerçekliğin maddi zenginlik, güç ve prestij gibi değerli kaynakların dağılımındaki eşitsizlikler etrafında düzenlendiğinin ve bu eşitsizliklerin sistematik olarak gerilimler yarattığının ve belirli koşullar altında bu değerli kaynaklara sahip olanlar ile olmayanlar arasında çeşitli çatışma biçimleri oluşturduğunun kabul edilmesidir. Başlangıçta, çatışma teorisinin yeniden canlanması, işlevselciliğin muhafazakâr önyargılarına karşı bir alternatif olarak kullanıldı, ancak on yıllar boyunca çatışma teorisi geliştikçe, çatışmacı ekol içinde farklı teoriler ortaya çıktı.

Soyutlanmış Marksizm

Çatışma teorisinin ilk örneği, Marx'ın sınıf çatışması analizinden yola çıkarak ve bunu otorite eşitsizliklerinin var olduğu tüm sosyal sistemlere genişleterek teoriyi daha soyut hale getirmeye çalışmıştır (Turner 2009). Bu yaklaşım, Marx'ın fikirleri yanında Weber ve Georg Simmel'in fikirlerinin eklenmesi ile tüm sosyal sistemlerde soyut bir çatışma teorisi oluşturmuştur. Bu soyutlanmış Marksizmin çeşitli biçimlerinde kaynaklara sahip olmayanların sistemdeki eşitsizliği değiştirme konusundaki çıkarlarının farkında olmalarını sağlayan koşullar tanımlanmıştır ve bunlar Marx'ı takip etmekle birlikte, kuvvetli bir örgütlenme içinde olmaları ile şiddet içeren çatışmalara girme yerine ne müzakere etme ve uzlaşma yollarını kullanacakları ileri sürülmüştür.

Analitik Marksizm

Marksizmin bir başka çeşidi de Erik Olin Wright'ın analitik Marksizm olarak adlandırdığı, Marx'ın yaklaşımındaki sorunları, özellikle de (1) sanayi toplumlarında sınıflar arası kutuplaşmadaki başarısızlık, (2) sanayi toplumlarında devrimci çatışmanın olmaması, (3) devletin bir istihdam kaynağı olarak yükselişi (dolayısıyla devlet çalışanlarının proleter mi yoksa devlet yöneticisi mi olduğu sorunlu hale gelmektedir), (4) sanayi ve sanayi sonrası toplumlarda orta sınıfların genişlemesi, (5) sanayi ve sanayi sonrası toplumlarda bireylerin çelişkili sınıf konumları (hem işçi hem de yönetici olarak), (6) birçok ailenin çoklu sınıf konumları (bir kişi yönetici veya işletme sahibi iken diğerinin ücretli işçi olması) ve (7) bazı vasıflı mavi yakalı işçilerin yüksek ücretliler ve hatta yüksek kârlı küçük işletmelerin sahipleri haline gelirken, birçok beyaz yakalı işçinin hizmet sektörlerinde daha düşük ücretli proleterler haline gelmesiyle sınıf ayrımlarının bulanıklaşması (Turner 2009). Bu bağlamda Wright Marx ile Weber'in görüşlerinden hareketle bu iki görüşü birleştiren bir sınıf kuramı geliştirmiştir. Wright'a göre modern kapitalist üretimde ekonomik kaynaklar üzerinde denetim kurmanın üç yolu vardır ve bunlar sınıf kavramını belirler; Para kapitalinin ve yatırımların denetimi, üretimin fiziksel araçlarının denetimi ve emek gücünün denetimi. Kapitalist sınıf içindekiler üretim sürecindeki bu boyutların hepsini denetler (Giddens 2008: 348).

Dünya-Sistemleri Teorisi

Bu yaklaşım, Marx'ın kapitalizmin dinamiklerine ilişkin birçok fikrini muhafaza etmekle birlikte, analiz birimini ulus-devletten toplumlar ve küreselleşme sistemlerine kaydırmaktadır. Immanuel Wallerstein bağımlılık teorisyenlerinin daha önceki çalışmalarını temel alarak bu analiz tarzını dünya sistemleri kavramsallaştırmasına dönüştürmüştür (Turner 2009). Bir tür küresel sistem, fetih ve fethedilen yerlerden kaynakların çıkarılması etrafında dönen bir dünya imparatorluğudur ve bu kaynaklar daha sonra elit ayrıcalığı, kontrol ve daha fazla fetih için harcanır. Bu tür sistemler eninde sonunda mali krizlerle karşı karşıya kalır ve bu da diğer genişleyen imparatorluklarla hesaplaşma savaşlarına yol açar. Wallerstein gibi dünya sistemleri teorisyenlerini daha çok ilgilendiren, sadece savaşla değil, aynı zamanda dünya pazarları aracılığıyla sermaye ve teknoloji akışıyla yönlendirilen bir dünya ekonomisidir. Bu tür dünya ekonomileri (1) güce, sermayeye ve teknolojiye sahip "çekirdek devletlerden"; (b) ucuz işgücüne, doğal kaynaklara ve fetih, sömürge ve sömürüyü durdurmak için yeterli güce sahip olmayan "çevre devletlerden"; ve (c) zamanla çekirdeğin bir parçası olmalarını sağlayabilecek bazı ekonomik gelişmelere ve askeri güce sahip "yarı çevre devletlerden" oluşur. Bu nedenle, dünya sistemleri teorisyenleri için merkezin, sıklıkla yarı-çevrenin yardımıyla çevreyi sömürdüğü ve

analizlerin değişen sürelerdeki ekonomik döngüleri ve çevreden merkeze kaynak akışını vurguladığı görülmektedir. Bu tür bir sömürden, toplumlar içinde ve arasında çatışmalar ortaya çıkabilir.

Wallerstein şimdiye kadar iki tip dünya sisteminin var olduğunu ileri sürmüştür; Biri, örneği eski Roma olan dünya İmparatorluğu'dur. Diğeri ise modern-kapitalist dünya ekonomisidir. Dünya İmparatorluğu siyasi ve askeri egemenliğe dayanırken kapitalist dünya ekonomisi ise ekonomik egemenliğe dayanmaktadır (Ritzer 2011: 164). Wallerstein'ın Dünya-sistemleri teorisinin genel hatlarını benimseyen ancak biraz farklı dinamikleri vurgulayan birçok çeşidi vardır. Örneğin Christopher Chase-Dunn, uluslar içinde ve arasında çatışmaya yol açan dünya sistemi dinamiklerine nüfus artışı, üretimin yoğunlaşması ve çevresel bozulma ile göç ve göçmenlik süreçleri gibi yeni değişkenler eklemiştir. Böylece, Marksist fikirler küreselleşmeye geçişle birlikte yeniden teorilerde görülmeye başlamıştır.

Soyutlanmış Weberyанизм

Marx'ın fikirlerinin soyutlanıp genişletilmesi gibi, Weber'in çatışma analizi de daha genel ve soyut çatışma teorilerine dönüştürülmüştür. Randall Collins, çatışmayı toplumsal düzeyde değil birey bakış açısından ele almıştır. Bu nedenle kuramsal yaklaşımının kökenleri fenomenoloji ve etnometodolojiye dayanır. Collins toplumsal yapıları eyleyenlerin dışında ve zorlayıcı olarak gören bakış açısı yerine toplumsal yapıları ve onları inşa ederek etkileşim tarzları ile yapının özünü oluşturan eyleyenleri bir bütün olarak ele almıştır (Ritzer 2011:131). Yine Randall Collins, Weber'in tahakküm analizini diğer teorik geleneklerden gelen fikirlerle harmanlayarak, örgütler ve tabakalaşma sistemleri gibi makro düzeydeki sosyal yapıların, sınıf kültürlerini, örgütlerdeki otorite sistemlerini ve kaynaklardaki eşitsizlikleri sürdüren mikro düzeydeki etkileşim ritüellerinden inşa edildiğini savunmuştur. İnsanlar farklı seviyelerde kültürel sermaye, duygusal enerji, maddi zenginlik, prestij ve güç taşırlar; ve bu kaynakları yüz yüze etkileşimde kullanırlar, bu kaynaklarda yüksek olanlar genellikle diğerlerine hükmedebilir ve kaynak paylarını artırabilir. Weberci köklerine sadık kalan Collins, daha sonra sosyal sınıfların değişen kültürlerini, devletin gücünü, devlet gücünü meşrulaştırmak için kullanılan ideolojileri, ekonomiyi ve hatta uluslar arasındaki jeopolitiği aktörlerin göreceli kaynakları açısından analiz eder. Kaynakları nedeniyle saygı duyulanlar, saygı göstermek zorunda olanlardan farklı kültürlere ve yönelimlere sahip olacaktır; örgütsel sistemlerdeki kontrolün doğası, zorlamaya, maddi kaynaklara veya sembolik kaynaklara olan göreceli bağımlılığa bağlı olarak değişecektir; devletin ölçeği, ekonomik kaynakların fazlalığına, semboller üzerindeki uzlaşmanın derecesine ve iktidarın idari ve zorlayıcı temellerini genişletmek için kaynakları kullanma becerisine bağlıdır; ve jeopolitik, devletlerin teknolojik, üretken, coğrafi

ve askeri avantajlarını yansıtacaktır. Dolayısıyla, günümüzde Marx gibi Weber'in fikirlerinin de yeni çatışma teorileştirme biçimlerinin merkezinde yer aldığını söyleyebilmek mümkündür (Turner 2009).

Randall Collins Wallerstein'in askeri ve ekonomik değişiklikler sonucu birleşik bir dünya imparatorluğu kurulacağını tahmin eden dünya sistemleri teorisini eleştirerek Weber'den esinlenen bir imparatorluk oluşum modeli geliştirmiştir. Daha büyük ve zengin devletler daha küçük ve daha yoksul devletlere karşı savaşları kazanacak ve böylece ikinciler küçülürken birinciler genişleyecektir (Wallace 2012:216). Ancak, imparatorluk genişledikçe, bir yandan imparatorluğu ayakta tutmak için lojistik yükleri artarken, diğer yandan da (düşmanlar teknolojisini kopyaladıkça) eninde sonunda savaş alanlarını ve askeri avantajlarını kaybedecektir. Sonunda, bir imparatorluk başka bir imparatorlukla hesaplaşma savaşına girecek, bu da imparatorluğun çökmesine ve orijinal ana üssüne geri dönmesine neden olacaktır. Görüldüğü üzere, Marx ve Weber'in teorik mirası bir başka teorik alanda, devlet ve imparatorluk oluşumu, devrimci çatışma ve savaşın tarihsel-karşılaştırmalı analizinde yaşamaya devam etmektedir(Turner 2009).

ELEŞTİREL KURAMSALLAŞTIRMA

Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasından günümüze gelinceye kadar düşünürler sıklıkla sosyolojinin toplumu yeniden inşa etmek için kullanılabileceğini savunmuşlardır. Örneğin Comte, pozitivizmi daha iyi bir toplum yaratmak için bir araç olarak görmüştür, ancak onun ve Spencer ve Durkheim gibi takipçileri, yeni yeni şekillenen sanayi toplumlarının durumuna yeterince eleştirel yaklaşmamıştır. Diğer taraftan, Marx'ın kapitalizmin çelişkilerine yönelik eleştirisi, kuramsallaştırmaya eleştirel bir boyut kazandırmıştır; ancak yirminci yüzyılın başlarında eleştirel kuramcılar bir taraftan Marx'ın fikirlerinin özgürleştirici yönünü benimserken, diğer taraftan da Weber'in devletin rasyonel yasal otorite yoluyla toplumsal ilişkilere giderek daha fazla hâkim olacağı yönündeki öngörüsünü de analizlerine katmışlardır.

Frankfurt Üniversitesi'nde Max Horkheimer (1895-1973) ve Theodor Adorno (1903-1969)) gibi ilk eleştirel teorisyenler, eleştirel teorinin insan özgürlüğüne karşı işleyen toplumsal güçleri tanımlaması ve bu güçlerin ideolojik gerekçelerini açığa çıkarması gerektiğini vurgulamışlardır (Turner 2009). Eleştirel kuram, toplumsal ve entelektüel yaşamın çeşitli boyutlarına ilişkin eleştirilerden oluşur ama temel amacı toplumun doğasını daha doğru bir şekilde ortaya koymaktır (Ritzer 2011:142). Örneğin György Lukács (1885-1971), Marx'tan "meta fetişizmi" fikrini ödünç alarak bunu, insanlar da dahil olmak üzere tüm nesnelere pazarlanacak metalar haline geldiği ve değerlerinin ise Marx ve Adam Smith'ten alınan bir başka kavram

olan “değişim değerleri” tarafından belirlenen bir “şeyleşme” kavramına dönüştürmüştür. Lukács bu şeyleşme sürecini evrimsel bir eğilim olarak görmüş, Weber’in “çelik kafes” argümanına benzer bir sonucu tanımlamıştır.

Kültürel bir dönüş yapan eleştirel teori, İtalya’da Antonio Gramsci ile Genç Hegelcilerin eleştirisinde ideolojinin önemini vurgulandığı erken dönem Marx’a dönüş yaptı. Tarihsel-felsefi bir kavram olan hegemonya; egemen sınıfın uyguladığı kültürel liderlik olarak tanımlandı (Ritzer 2011: 143). Eleştirel kuramcılar ekonomik belirlemciliğin ekonomik alanda odaklanmasını değil de toplumsal yaşamın başka yönlerinin vurgulanmamasını eleştirir. Pozitivizmi de toplumsal dünyayı şeyleştirme eğiliminde olması ve toplumsal yaşamın işleyişini doğal bir süreç olarak ele alması nedeniyle eleştirir. Sosyoloji bilimini ise bilimselliği kendi içinde bir amaç yapması nedeniyle eleştirir. Modern dünyadaki baskın gelişme olarak rasyonellik üzerine odaklanmaları ise Marx değil Weber’in düşüncelerinin etkisi ile şekillenmiştir.

Frankfurt Okulu geleneği, en önemlisi Jürgen Habermas (1929-) olmak üzere bir dizi akademisyen tarafından sürdürülmeye devam etmektedir. Habermas, bilimi, devletin “teknokratik bilinç” etrafında dönen bir ideolojiyi yaydığı bir tahakküm biçimi olarak görerek işe başlar. Habermas, evrimsel kuramını iletişim ve yaşama dünyası bağlamında diğer bir deyişle Weber’den esinlenerek evrimsel değişimin bireyler tarafından nasıl deneyimlediği üzerine temellendirir. Weber, insanların dünyayı nasıl gördükleri ve davranışlarını analiz ederken anlam dünyalarının ya da anlam kodlarının göz önüne alınmasını gerekli görmüştür (Wallace 2012:247). Habermas birçok çağdaş kuramsal gelenekten kuramsal öğeler içeren geniş bir evrimsel insanlık tarihi görüşü geliştirir, ancak temel argümanı “yaşam dünyasının” (fenomenolojiden ödünç alınan bir fikir) devlet ve ekonomi tarafından “sömürgeleştirildiği”dir; bu süreç ilerledikçe insanların “iletişimsel eylem” kapasitesi azalır. Habermas’a göre iletişimsel eylem, toplumlar için temel bütünleşme aracı olan yaşam dünyasını yaratan, anlamların oluştuğu süreçtir. Yaşam dünyası sömürgeleştirildikçe, yaşam dünyasının yeniden üretimi kesintiye uğrar ve toplumsal bütünleşme “medya” tarafından sağlanır. Habermas daha geniş bir felsefi şema geliştirmiştir ama ileri sürdüğü fikirleri Frankfurt Okulu’nun mirasını taşımaktadır.

POSTMODERN TEORİLEŞTİRME

Sosyolojide öne çıkan yeni teorileştirme çizgilerinden bir diğeri de, postmodernizmdir. Hem ekonomik hem de kültürel postmodernistler, kapitalizm tarafından yönlendirilen küresel piyasalarla gelen belirli dönüşümleri vurgular; aslında bu dönüşümler, insan evriminin yeni bir aşamasına işaret edecek kadar temeldir: postmodern. Post modern düşüncenin

pek çok çeşidi vardır ama beş temel düşünce üzerinde fikir birlikleri vardır. Modernizm örneğin yoksulluk probleminin çözümlenmesinde başarısızdır. Modern toplumda insanlar giderek daha iyi bir toplumsal yaşantı sürdürüleceğine inanıyorlardı. Post modernistler ise geleceğin ne getireceği konusunda emin olamamaktadırlar. Modern dönemin en etkili unsurlarından olan bilimin pek çok probleme yanıt bulamaması yanında yeni problem ya da sorunları ortaya çıkardığı düşünülüyor. Çevre hareketi, sosyal adalet ya da hayvan hakları gibi fikirler kamuoyunun daha fazla dikkatini çekmektedir. Sanayinin modern toplumsal kurumları dönüştürmesine benzer şekilde Post modern toplumlarda da kurumsal dönüşümler yaygınlaşmaktadır (Macionis 2012:643).

Postmodernistler küreselleşmeyle gelen dönüşümün belirli boyutlarını vurgulamaktadır. Vurgulanan noktalardan biri, küresel piyasaların gelişimi ve dünya çapında pazarlar ve fabrikalara sahip modern çok uluslu şirketlerinin gücünün artması. Diğerleri kitle iletişim araçları ve uydu yayınları ile yaygınlaşan fikirler, imgeler ve kimliklerin gelişimidir. Siyasete bakıldığında ise uluslararası diplomasi, uluslarüstü ve dünya çapında etkisi olan yönetsel birimler ve ağlara doğru bir geçiş vardır (Slattery 2008:42).

Kültürel postmodernistlere göre kültür ve sembollerin maddi yapılar üzerindeki hakimiyeti artmıştır. İnsanlar giderek daha fazla parçalanmış semboller dünyasında yaşamakta, bu da kimlikleri ve davranışları üzerinde maddi koşullardan daha fazla etkiye sahip olmaktadır. Gerçekten de insanlar, medyanın gözlüğünden bakıldığında sembollerin sembolleştirildiği simüle edilmiş bir dünyada yaşamaktadır. Kültürün anlam sağlama yetersizliğinin bir sonucu olarak, benlik gruptan daha belirgin hale gelir ve sonsuz bir döngü içinde benlik hakkında düşünümelliğin artmasına yol açar. Böylece, benlik yükselişe geçtiği anda, daha az istikrar, tutarlılık ortaya çıkar (Turner 2009).

Çağdaş postmodern teorideki bu temaların hepsi sosyologların kurucu kuşaklarında bulunabilir. Örneğin, Durkheim'ın anomi konusundaki endişeleri; Marx'ın yabancılaşma konusundaki görüşleri; Simmel'in marjinal ve parçalanmış benlik analizi; Smith, Comte, Spencer ve Durkheim'ın toplumun farklılaşması ve parçalanması konusundaki endişeleri; Weber'in rasyonalizasyon tasviri ve diğer eylem türlerinden ziyade verimliliğe yaptığı vurgu; Marx'ın ve daha sonraki eleştirel kuramcılarının ideolojinin gücüne dair görüşleri; ve ilk kuramcılarının vurguladığı modern toplumların diğer pek çok "patolojisi" postmodern kuramda sanki yeniden şekillendirilmektedir. O halde gerçek anlamda postmodern teorileştirme, ilk teorisyenlerin modernleşmenin toplum ve insanlar üzerindeki etkilerine ilişkin kaygılarının bir uzantısını oluşturmaktadır diyebiliriz.

ETKİLEŞİMCİ KURAMSALLAŞTIRMA

Sembolik Etkileşimcilik

Simgesel/Sembolik etkilşimcilik terimi Herbert Blumer tarafından ortaya konulmuştur ve simge ya da semboller, bir topluluktaki insanların sahip oldukları ortak simge ve anlayışlar takımı şeklinde tanımlamıştır (Wallace 2012:268). Makro yönelimli sosyoloji kuramlarının yapısal belirlemciliği ile karşıtlık içindedir. Bu yaklaşımın öncüleri ise George Simmel, Robert Park, Charles Horton Cooley, John Dewey, Max Weber ve George Herbert Mead'dir. Temel düşünce, sosyal gerçekliğin sembolik olarak iletişim kuran, durum tanımları geliştiren, kültürel kaynaklardan yararlanan, roller oynayan ve benlik ve kimliği doğrulamaya çalışan bireyler arasındaki yüz yüze etkileşimlerle inşa edildiğidir. İnsanlar çoğunlukla toplumsal nesnelere yönelik olarak onların için özellikleri yerine onlara yükledikleri anlam bağlamında eylemde bulunurlar. Bu anlamlar toplumsal etkileşim süreci içinde yapılır ve yeniden yapılır. Toplumsal gerçeklik durağan değil karşılıklı olarak iletişim içinde bulunan eyleyenler arasındaki süregiden uzlaşmalar ile şekillenir. Eyleyenler bu akışkan, değerlendirmeci ve yorumlayıcı süreç içinde yer alır (Cosser 2008:494-495). Sembolik etkileşimciliğin temel ilkeleri şöyle özetlenebilir; İnsanları diğer canlılardan ayıran toplumsal etkileşim ile şekillenen düşünme kapasitesidir, etkileşim içinde eylemin sonucunu değerlendirmek suretiyle değişiklik yapabilecekleri anlamlar ve semboller öğrenilir, toplum, gruplar iç içe geçmiş etkileşim kalıpları ile oluşur (Ritzer 2011: 227). 1990'lardan itibaren sosyolojik kuramlaştırma içinde mikro-makro, faillik-yapı gibi sorunlarla sembolik etkileşimci sosyologlar daha fazla meşgul oldukları için günümüzde diğer sosyoloji kuramlarıyla aralarındaki çizgide eskisi kadar belirgin değildir.

Dramaturjik Teoriler

Erving Goffman, Durkheim'in sosyal dayanışmanın temeli olarak ritüeller ve duygular analizini en temel sosyal birim olan karşılaşma ya da etkileşim bölümüne indirgeyen ilk kişidir (Turner 2009). Genellikle sembolik etkileşimci olarak görülen Goffman, Durkheim'dan da etkilenerek kültürel senaryonun, benliğin seyirciye dramatik sunumunun ve bireylerin dramatik bir sunum yapmak ve stratejik hedefleri gerçekleştirmek için sahne, set, mekân ve ekoloji ile kullandıkları stratejik davranışların önemini vurgulamıştır. Goffman, sahnedeki oyuncular gibi bizlerin de sürekli olarak karşısına çıktığımız çeşitli izleyicilere kendi imgemizi sunmakla meşgul olduğumuzu ileri sürmektedir. Davranış ve tavırlarımız bizim için önemli olan kimselerin zihninde kabul edilebilir bir etki bırakma isteğimiz ile şekillenmektedir. Bunun için sahne önünde kabul edilemez yönlerimizi sahne arkasında bırakmamız gerekecektir. Goffman'ın görüşleri genellenebilir olmadığı gerekçesi ile eleştirilse de

Simmelci bir gelenek içinde mikrososyolojik araştırmalara önemli katkı yapmıştır (Cosser 2008:496-497).

Randall Collins, Durkheim ve Goffman'ın analizini daha genel bir ritüel teorisine doğru genişletmiştir. Collins'e göre, Goffman'ın "karşılaşma" olarak adlandırdığı unsurlar, bireylerin bir dikkat odağı, ortak ruh hali, bedenlerin ve konuşmaların ritmik senkronizasyonu, ritmik senkronizasyondan kaynaklanan pozitif duygusal enerjinin sembolizasyonu ve gelişmiş dayanışmayı ortaya çıkardığı daha kapsayıcı bir ritüel oluşturur. Ancak ritüelin bu unsurları ortaya çıkmadığında, olumsuz duygusal enerji ortaya çıkar ve dayanışma daha sorunlu hale gelir. Collins, etkileşim ritüellerini tüm sosyal yapıların "mikro temeli" olarak kullanarak daha genel bir mezo ve makro yapılar teorisi geliştirmeye çalışmıştır (Turner 2009)

Etnometodoloji

Etnometodoloji, toplumun sıradan bireylerinin günlük yaşamlarını sürdürürken kullandıkları pratikleri inceler (Ritzer 2011: 274). Bu bağlamda bireylerin, diğer bireylerle paylaştıkları şeyler hakkındaki varsayımlarını inşa etmek, sürdürmek veya değiştirmek için kullandıkları yöntemleri veya kişilerarası teknikleri, özellikle de konuşma ve sohbeti vurgular (Turner 2009). Edmund Husserl fenomenolojiyi insanın duyuları ile doğrudan kavranabilecek şeylere ilgi olarak tanımlamıştır. Schutz ise Husserl'in felsefi anlayışını sosyolojiye uygularken verstehen (anlama, öznel anlayış) kavramını kullanmıştır ve bireylerin günlük hayat durumlarına atfettikleri anlama önem verir (Wallace 2012:352). Schutz'e göre pek çok etkileşim, etkileşim taraflarının ortak bir gerçeklik görüşünü paylaştıkları varsayımını sorgulamaları için diğerlerine işaret vermeyi içerir. Etnometodologlar için, bireylerin karşılıklı olarak yaptıkları jest ve işaretler, yalnızca belirli bağlamlarda anlam kazanır ve bu işaretler bireyler arasında ortak bir anlam duygusu inşa etmek için kullanılır. Bu bağlamda işlevselcilerin toplumsal olguların bireyi etkileyen dışsal bir gerçeklik olduğu fikri kabul görmez. Etnometodolojik araştırmalarda örneğin, konuşmalarda sıra alma, normal bir konuşma biçimi arayan jestler, konuşmalardaki örtüşme kalıpları, küçük yanlış anlamaları onarma, bireylerin ortak bir özneler arası dünyayı paylaştıkları hissini yaratmak ve sürdürmek için kullandıkları teknikler incelenir. Etnometodologlar tarafından sunulan veriler diğer teoriler tarafından benimsenmiş olmakla birlikte genellikle dilbilimin bir çeşidi olarak algılanmıştır.

ALIŞVERİŞ TEORİSİ

Alışveriş teorisinin kökenleri hem Edward Thorndike, Ivan Pavlov, John B. Watson ve B. F. Skinner'ın davranışçı geleneğinden hem de İskoç ahlakçıların faydacı geleneğine dayanır. Davranış sosyolojisinin kurucusu olarak kabul

edilen George C.Homans (1910-1989), kişisel çıkarın dünyayı var eden evrensel bir güdü olduğunu ileri sürerek, kadın ve erkeklerin tıpkı davranışçı psikologların yaptığı deneylerde olduğu gibi çevrelerinden aldıkları pozitif ya da negatif tepkilere göre davranışlarını değiştirdiklerini savunmuştur (Coser 2008:493). On dokuzuncu yüzyılda yaygın olarak kabul edilen ekonomik insan anlayışından farklı olarak eyleme geçirici güdü anlayışı yalnızca para ve metadan değil, onaylanma, itibar, sevgi gibi maddi olmayan ya da sembolik işaretlerden oluşmaktadır. Temel argüman, bireylerin başkalarıyla kaynak alışverişinde kâr elde etmeye çalıştıklarıdır; kâr, elde edilen kaynaklardan bu kaynakları aramak için harcanan maliyet ve yatırımların çıkarılmasıyla elde edilen kaynakların bir fonksiyonudur. Bununla birlikte alışveriş teorileri, bir aktörün diğerlerinden daha fazla ödül alma kapasitesine sahip olduğu güç kavramını da ortaya koymaktadır. Güç tipik olarak diğer aktörlerin değerli kaynaklar için güçlü bir aktöre bağımlılığı olarak tanımlanır ve aktörlerin bağımlılığı ne kadar büyükse, kaynak sahiplerinin onlar üzerindeki gücü de o kadar büyük olur (Turner 2009).

Peter Blau (1918-2002), Homans'ın mikro yönelimli analizlerine normların önemini ekleyerek makro düzeyde bir alışveriş kuramı oluşturmaya çalıştı. Günümüzde alışveriş kuramları Richard Emerson'un alışverişe bütünleştirici bir mikro-makro bakış açısı getiren yapısalcı ağ kuramından etkilenmektedir (Ritzer 2011: 313).

Alışveriş teorisinin yakın zamanda etkilediği bir diğer alan da, güç-bağımlılık süreçlerinin ve ağ yapılarının alışveriş sürecinde ortaya çıkan duygular açısından analiz edildiği duygu sosyolojisidir. Kazançlar kârlı olduğunda ve adalet normlarına uygun olarak verildiğinde olumlu duygular uyandırılırken, kazançlar kârlı olmadığında, beklentilerin altında kaldığında ve adalet normlarını ihlal ettiğinde olumsuz duygular uyandırılır. Bireyler aşırı ödüllendirilirse veya aşırı ödüllendirilmeleri diğerlerinin adil olmayan bir şekilde eksik ödüllendirilmesine yol açarsa, suçluluk duygusu yaşarlar. Bu ve diğer genellemeler, mübadele teorilerinin sosyolojideki diğer teori ve araştırma alanlarına geçerek bütünleştirici hale geldiğini belgelemektedir (Turner 2009).

YAPISALCI TEORİ

Yapısalcılık toplumsal yapıları inceleyen bir bakış açısıdır. Yapısal işlevselciler bireylerin dünyaya geldikleri zaman hazır olarak buldukları sosyalleşme süreçleri yoluyla içselleştirdikleri olguları bireylerin dışında bireyleri zorlayıcı etkileri olan unsurlar olarak kabul ederler. Toplumsal yapı incelemeleri de bireylerin düşünce ve davranışlarını etkileyen toplumsal yapıyı oluşturan unsurların incelemesine dayanmaktadır.

Yapısalcıların incelediği yapılar ise dil bilimsel yapılardır. Toplumsal yapılardan dilbilimsel yapılara geçiş aslında toplumsal bilimlerin doğasını değiştiren dilbilimsel dönüş olarak da adlandırılır. Araştırmalar iletişim, konuşma çözümlemeleri gibi konuları da kapsamaya başladı (Ritzer 2011: 471-473). İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'un langue (dil) ve parole (söz) arasında yapmış olduğu ayrıma göre langue dilin biçimsel gramatik sistemidir. Langue'nin var olması fiili konuşmayı tanımlayan parol'ü mümkün kılmaktadır. Böylece langue bir göstergeler sistemi ya da bir yapı olarak incelenebilmektedir.

Antropolog Levi-Strauss ise yapısalcılığı daha genel olarak tüm iletişim sistemlerine uygulayan bir kuram geliştirdi. Strauss akrabalık sistemleri gibi çeşitli iletişim sistemlerini tekrar kavramsallaştırmak suretiyle yapısal çözümlemelere uygun hale getirmiştir. Diğer bir deyişle akrabalık sistemleri ile dilbilimsel sistem arasındaki bağlantıyı çözümlemiştir.

Yapısalcılığı Fransa'da ortaya çıkan bir başka çeşidi de Yapısalcı Marksizm'dir. Bu bakış açısına göre Marx, toplumsal yapının görünen ilişkilerle karıştırılmamasını ileri sürerken ve aslında yapıların gizli bir mantığı olduğunu ifade etmiş ve modern yapısalcı geleneği başlatmıştır. Ancak yapısalcı Marksistlere göre yapı derken dilbilimsel yapı değil toplumsal ve ekonomik yapılar vurgulanmaya devam etmiştir.

Jacques Derrida'nın 1966 yılında dili yazıya indirilmesi ve dil sisteminin insanlar üzerinde yapısalcıların düşündükleri gibi kısıtlayıcı olmadığını ileri süren yapısökümcü bakış açısı ile post yapısalcılığa geçiş başlamıştır.

SOSYOLOJİK TEORİDE KÜLTÜREL DÖNÜŞ

Yirminci yüzyılın son on yıllarında sosyolojik teori kültürel bir dönüş yapmıştır. Elbette bu dönüşün klasik öncülleri vardı, ancak hepsi de kültürü bağımlı bir değişken, toplumsal yapısal düzenlemeler tarafından şekillendirilen bir şey olarak görme eğilimindeydi. Marx için kültür, maddi "alt yapı" tarafından yönlendirilen bir "üst yapı" dır; Durkheim için kolektif bilinç, her ne kadar çalışmaları kültürel yapısalcılığa ilham vermiş olsa da, sistemin parçaları arasındaki doğa, sayı ve ilişkilerle ilgilidir; ve modern işlevselciler için kültür, değer yönelimleri gibi soyut unsurlardan oluşan bir sistem olarak son derece analitik terimlerle kavramsallaştırılmıştır. Sadece Weber, Protestan Etnik ve kapitalizmin yükselişine ilişkin analizinde görüldüğü üzere, kültürü nedensel bir güç olarak vurgulamıştır. Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorileri ve Gramsci gibi bu gelenekteki diğerleri sıklıkla ideolojilerin analizine geçtiler, ancak yine de kültür her zaman maddi ve siyasi çıkarlarla bağlantılıydı. Ve 1960'larda Marksizm ve çatışma sosyolojisi yeniden ortaya çıkarken, kültür bir kez daha çatışan grupların maddi çıkarlarını yansıtan bir ideoloji olarak görüldü (Turner 2009).

Kültür genellikle özerk bir sistem olarak değil, maddi koşullara bağlı bir değişken ya da üstyapı olarak incelenmiştir. Örneğin Birmingham Okulu'nun Marx'ın yapısal kategorileri açısından sembolleri analiz etmesi, Pierre Bourdieu'nün "habitus" u ve bunun maddi koşullarla bağlantısını anlama çabaları ve Michel Foucault gibi postyapısalcıların, bilginin "arkeolojisi" nin nihayetinde iktidarın kültür üzerindeki etkilerini ortaya çıkaran çalışmalarında görüldüğü gibi.

Alexander ve Smith, kültürün öncelikle özerk bir alan olarak ele alındığı ve sembollerinin kendi bağlamlarında derinlemesine metinsel analizinin yapıldığı "güçlü bir program" önermektedir. Örneğin, Alexander'ın güçlü "kültürel pragmatik" programı, aktörlerin kodlarını çözdüğü ve yorumladığı "senaryoları" ve "metinleri" üreten derin arka plan "temsilleri" olduğunu ve bunların bireylerin izleyiciler karşısındaki eylemleriyle ilişkilendirilmeden önce analiz edilmesi gerektiğini vurgular.

Kültür sosyolojisinin yirminci yüzyılın son on yılında bir geri dönüş yaptığı görülmektedir ve gerçekten de kültür hakkında teorileştirme, bu yüzyılın ilk on yılında, 1960'lar ve 1970'lerde çatışma teorisinin zirvesinde maddi koşulların kavramsallaştırılması kadar öne çıkmaktadır (Turner 2009).

Sonuçta, başlangıçta bahsedildiği şekilde sosyolojik teoriler giderek farklılaşmış ve çeşitlenmiştir. Bu bağlamda farklılıkları bütünleştirecek genel ve bütünleştirici teorileştirme azalmıştır. Günümüzde nispeten az sayıda teori mikro, mezo ve makro düzeylerdeki tüm olguları açıklamaya çalışmaktadır. Gelecekte, sosyolojik teorilerin yirmi birinci yüzyılda tutarlılığını sağlayacak daha bütünleştirici yaklaşımlara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Başlangıçtan itibaren sosyologlar, doğa bilimlerindekine benzer bir bilimsel sosyolojinin olabilirliğini tartışmışlardır. Toplumunda tıpkı doğa gibi bireylerin dünyaya gelmeden var olduğu bu nedenle dıșsal bir gerçeklik alanı olarak görülebileceği düşüncesinden hareketle doğa biliminin yöntem ve tekniklerinin uygulanabileceğini ile sürmüşlerdir. Diğer taraftan doğa bilimlerine uygun pozitivist bilim anlayışına uygun bir sosyolojinin mümkün olmadığını düşünenlerde vardır.

Bilimin büyük anlatılar önerdiğini düşünerek eleştirenler; sosyolojiyi bir sanat formu ya da araştırmacıların sorunları çözmek için sezgilerini kullandıkları klinik bir alan olarak görenler ve sosyolojinin açıkça ideolojik olması, dünyayı değiştirmeye çalışması gerektiğini savunanlar da vardır. Yirmi birinci yüzyılda sosyolojide teorileştirme anlayışının incelendiği bu yazıda öyle görünmektedir ki yukarıda bahsedilen sorunlar varlığını sürmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Aron, Raymond. Sosyolojik Düşüncenin Evreleri. Bilgi Yayınevi. 2000
- Badcock, Christopher R. Sociobiology. 21st Century Sociology. Sage Publications. 2009
- Coser, Sosyolojik Düşüncenin Ustaları. De Ki Yayınları. 2008.
- Derek, Pugh-David Hickson. Writers on Organizations. Sage Publications. 2007
- Giddens, Anthony. Sosyoloji. Kırmızı Yayınları. 2008
- Ritzer, George. Modern Sosyoloji Kuramları. De Ki Yayınları. 2011
- Slattery, Martin. Sosyolojide Temel Fikirler. Sentez Yayınları.2014.
- Swingewood, Alan. Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi. Bilim ve Sanay Yayınları.1998
- Turner, Jonathan H. Sociological Theory in the 21st Century. Sage Publications. 2009
- Wallace, Ruth.A-Alison Wolf. Çağdaş Sosyoloji Kuramları. DoğuBatı Yayınları.2012
- Turner, Jonathan H. Sociological Theory In the 21st Century.” 21st Century Sociology. Sage Publications. 2009

Bölüm 10

TÜRKİYE'NİN YAŞLI NÜFUS YAPISININ SOSYOLOJİK PROFİLİ

Vehbi BAYHAN¹

---

¹ Prof. Dr., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-5567-3438, vehbi.bayhan@gmail.com

GİRİŞ

Toplumsal yapının temel bileşenlerinden birisi nüfusun nicel ve nitel özelliğidir. Toplumun nüfus yapısında çocuk, genç ve yaşlı nüfusun dengeli dağılımı toplumun sürekliliği açısından önem taşımaktadır. Tarım toplumunda çocuk ve genç nüfus oranı fazla iken, sanayi toplumlarında modernleşme ve kentleşme sürecinde çocuk nüfusta azalma başlamıştır. Gelişen sağlık şartları ve refah düzeyinin artması ile ölüm oranları azalmış ve toplumda yaşlı oranı artmaya başlamıştır. Enformasyon toplumlarında da doğurganlık oranı azalmış, yaşam şartlarının iyileşmesine paralel nüfusun yaşlanması beraberinde sorunlar üretmiştir. Bu çalışma TÜİK verilerinden hareketle Türkiye'nin yaşlı nüfusunun sosyolojik profili betimlenmeye çalışılacaktır.

Toplumların nüfus yapısının değişimi “Demografik Geçiş Kuramı” bağlamında irdelenebilir. Demografik Geçiş (Dönüşüm) Kuramı, yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarının hüküm sürdüğü bir durumdan ölüm hızlarının da düşmüş olduğu ve doğumların bilinçli olarak kontrol edildiği yeni bir duruma geçişi öngörmektedir (Güllüoğınar, 2020, s.89). Bu çerçevede, demografik geçiş kuramına göre, tüm toplumlar Avrupa toplumlarının yaşadığı demografik aşamaları yaşayacaklardır. Bu dönüşüm 4 aşamada betimlenebilir:

- a) Birinci aşama olan sanayi öncesi tarım toplumlarında (Evre 1) doğum kontrolü olmadığı ve çocukların ekonomik değeri olduğu için yüksek doğum oranı söz konusudur. Ölüm oranları da yüksektir, çünkü yaşam standartları düşüktür ve tıbbi teknoloji sınırlıdır. Salgın hastalıklardan meydana gelen ölümler doğumları dengelemektedir, dolayısıyla zaman içinde artışlar ve azalışlar çok azdır. Bu aşamada savaşlar, fiziki koşulların zorluğu, yetersiz gıda ve temiz su arzı, veba ve sıtma gibi salgın hastalıkların tedavilerinin bulunmaması gibi sebepler Sanayi Devrimine kadar ölüm oranlarının yüksek seyretmesine ve dünya nüfusunun tarih boyunca çok yavaş artmasına neden olmuştur. Genel olarak sağlık ve eğitim hizmetlerinin olmadığı, düşük düzeyli teknolojinin var olduğu, kırsal yaşamın hüküm sürdüğü, doğum ve ölüm hızlarının yüksek ve yıldan yıla dalgalanmalar gösterdiği az gelişmiş ekonomilerde ölüm hızları doğum hızlarını artırabilmektedir. Bu durumda nüfusun büyümesi genel olarak %1'den daha azdır ya da bir başka ifadeyle düşük düzeydedir. Bu durum Avrupa'da Sanayi Devrimi öncesi yüzlerce yıl bu şekilde olmuştur (Macionis, 2012,s.573). Türkiye'de de Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun sadece %20'si şehirlerde yaşarken, nüfusun büyük bir kısmı kırsal kesimde

tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Emek yoğun tarım yapısına dayanan bu sistemde genç erkek sayısı haneler için yegâne zenginlik kaynağı, devlet için ise hızlı kalkınabilmenin temel şartı olarak görülmüştür. Bu nedenle doğumu teşvik eden (pronatalist) düzenlemeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus politikasının temelini oluşturmuştur (Aysan, 2022: 39).

Kuşaklar sosyoloji bağlamında bu evreye tekabül eden kuşak 1927-1945 arasında doğan “Sessiz Kuşak”. Büyük Buhran ile Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında gıda ve benzini karneyle almak gibi deneyimi yaşamış olduklarından tutumludurlar, israfı sevmezler (Gross, 2017: 16-17). Türkiye’de de Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında yokluklar, karne ile ekmek alınan zorlu yılları yaşayan gelenekçilerin sosyolojik özellikleri benzerdir. İmparatorluk sonrası ulus devlete dönüşen Türkiye’nin ilk kuşakları olduğu için Cumhuriyet Kuşağının sorumlulukları ve misyonları fazla idi. Ayrıca, cumhuriyet devrimlerinin uygulandığı süreç ile Tek Parti Dönemi, Cumhuriyet Kuşağının ulus devletin temel kuşağı olarak yetiştirilmelerini gerektirmişti (Bayhan, 2019: 32).

b) İkinci aşama olan sanayileşmenin başlangıcı evresinde (Evre 2), bilimsel tıp ve daha fazla gıda stokundan dolayı ölüm oranları düştüğü için demografik bir geçişi getirmiştir. Fakat doğum oranları yüksek kalmıştır ve bu da hızlı nüfus artışına neden olmuştur. Ekonomi değiştiğinde, sağlık hizmetleri ve olanakları arttığında ve teknolojik koşullar geliştiğinde ölüm hızları düşmeye başlamakta fakat doğum hızları yüksekliğini korumaktadır. Bu ise nüfus artış hızının genel olarak %2 ila 4 arasında seyretmesine, bir diğer ifadeyle yüksek düzeylere ulaşmasına neden olmaktadır. Malthus’un görüşleri, Avrupa’nın 2. Evresi boyunca gelişmiştir ki bu görüş, geleceğe kötümser bakışı yansıtmaktadır. Bugün en yoksul ülkeler bu yüksek büyüme evresinde bulunmaktadır. Sanayi Devrimiyle birlikte fiziki şartlar iyileşmiş, sağlık ve yaşam koşulları hızla gelişmiştir. Yine, aynı dönemde okuma yazma bilen ve eğitilmiş insanların sayısı artmaya başlamış, göçlerle birlikte şehirleşmenin hızlanması gibi sosyal değişimler de bu ikinci aşamada gerçekleşmiştir. Bu aşamada ölüm oranları hızla düşerken, doğum oranları ise görece yavaş düşmüş bu ikisi arasındaki fark, “nüfus patlamasına” neden olmuştur (Macionis, 2012, s. 573). Kuşaklar sosyolojisi bağlamında, bu döneme tekabül eden 1946-1964 arası doğan “Bebek Patlaması Kuşağı” (Baby Boomer). Bu kuşak, savaş sonrası neslin çocukları olduğu için doğurganlık

oranları ve nüfusun arttığı bir kuşaktır (Bayhan, 2019: 33). Hem dünyada hem de Türkiye’de doğurganlık artışında, eşlerin doğumlarını savaş sonrasına ertelemeleri kadar, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik kurumlarının yayınlaması, hızlı ekonomik büyüme ve bunların toplumda oluşturduğu güven etkili olmuş olabilir (Aysan, 2022: 40).

- c) Olgun bir sanayileşmiş ekonomi olan üçüncü aşamada (Evre 3) doğum oranlarındaki düşüşlerle nüfus artışı bir kez daha sınırlanır. Doğurganlık; pek çok çocuğun yetişkinliğe kadar hayatta kalabildiği ve yüksek yaşam standartlarının çocuk yetiştirmeyi pahalı hâle getirdiği için düşmektedir. Kısacası zenginlik, çocukları ekonomik varlıklar olmaktan ekonomik yüklerle dönüştürmektedir. Etkin doğum kontrolüyle küçülen aileler, evlerinin dışında çalışan kadınlar tarafından da tercih edildi. Aşağıya doğru olan ölüm oranlarını doğum oranları takip ettiği için nüfus artışı daha da yavaşlamaktadır. Bu aşamada ölüm oranları gibi doğum oranları da oldukça düşük seviyelerde kalmıştır. Eğer kalkınma bir şekilde sağlanıyorsa bu, eğitim olanaklarının artmasını, yaşam standardının yükselmesini, kentleşmenin hızlanmasını sağlamak ve eğer bu aşamadan itibaren bireyler/çiftler tarafından nüfus artış hızının yüksekliği bir problem olarak görülmeye başlanıyorsa doğum kontrolü ortaya çıkmakta ve bu durumda doğum hızında düşüşler meydana gelmektedir (Macionis, 2012, s. 573). Kuşaklar sosyolojisi açısından bu döneme tekabül eden 1965-1980 arası doğan X Kuşağıdır. Bu kuşakta kadınların da iş gücüne daha fazla katılmasıyla daha az çocuk sahibi oldular. Boşanma oranları arttı. Çocuklar her iki ebeveynin yanında kalmaya ve televizyonla büyümeye başladılar. Büyüdüklerinde, ebeveynleri gibi boşanmamak için daha geç evlendiler (Bayhan, 2019: 34).
- d) Demografik geçişin tamamlandığı sanayi sonrası ekonominin söz konusu olduğu dördüncü aşamada (Evre 4) doğum oranı, kısmen eşlerin ikisinin de çalışması bir norm olmaya başladığı ve kısmen de çocukların maliyetlerinin sürekli artması nedeniyle doğum oranı düşmeye devam eder. Bu eğilim sabit ölüm oranıyla da bağlantılı olarak nüfus artışının sadece çok yavaş olması değil azalması anlamına da gelmektedir. Dördüncü aşamada doğum hızlarının ölüm hızlarından biraz yüksek oluşu nüfus artışının durağan hâlde kalması sonucunu doğurmaktadır ki bu aşamada doğal nüfus artış hızı %1’ler civarında veya daha azdır. Bu son aşamadaki ülkelerin örnekleri, bugün Japonya, Avrupa ve ABD’dir (Macionis, 2012, s. 573). Kuşaklar sosyolojisi

bağlamında bu döneme tekabül eden kuşak 1981-2000 arası doğanlar Y veya Milenyum Kuşağı ile 2001-2020 arası doğan Z Kuşağıdır. Hayat alanlarında internetin başat olduğu bu nesiller, demografik açıdan otuz yaşına kadar aileleri ile yaşayıp evlenmeyi ertelemektedir (Bayhan, 2019: 37). Demografik açıdan bu durum az çocuk olgusunu beraberinde getirmektedir.

Türkiye'nin yaşadığı demografik dönüşüm süreci, uygulanan nüfus politikaları çerçevesinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren incelendiğinde dört döneme ayrılabilir:

(a) Pronatalist (doğurganlığı artırıcı) nüfus politikalarının egemen olduğu 1923-1963 dönemi,

(b) Antinatalist (doğurganlığı azaltıcı) politikalara geçiş yapılan 1964-1982 dönemi;

(c) Antinatalist politikaların yerleşmiş olduğu 1983 ve sonrasındaki dönem (Eryurt vd., 2013: 131). 1980 sonrasında anti-natalist nüfus politikalarının dozu artırıldı. 1983'te kürtaj yasası diye anılan ve kürtaj yapmayı daha da kolaylaştıran yasa yürürlüğe girdi. İlk defa bu dönemde aile planlaması eğitimi kışlalarda, sendikalarda, okullarda genç erkeklere verildi. Sonuç hemen alındı ve doğurganlıktaki düşüş hızlandı (Özbay, 2015: 285).

(d) 2008 yılından itibaren “en az 3 çocuk” söylemiyle başlayan süreçle 2013'ten beri Türkiye yeni bir pronatalist (doğumları artırıcı) politika başlatmıştır (Yüceşahin, 2020: 285). 2008 ve sonrasında, esasen yaşlanmakta olan nüfusun oluşturacağı mali yükün hafifletilmesi arayışıyla, yeniden pronatalist politika yaklaşımı benimsenmiştir (Yavuz, 2022: 273).

Demografik dönüşümün farklı evrelerinde farklı nüfus “sorun”ları ortaya çıkmıştır. Yüzyılın başında “sorun”, (savaşlar, göçler, salgın hastalıklar nedeniyle) erkek eksikliği ve nüfus artışının yavaşlığı idi; bir sonraki evrede yüksek doğurganlık ve hızlı nüfus artışı oldu. Doğurganlığın düşmesi ile genç nüfus oranı artarken, eğitim ve istihdam olanakları kısıtlı gençlerin toplumu istikrarsızlığa sürükleyeceği endişesi oluştu. Doğurganlığın ve ölümlülüğün düşük bir düzeye ulaştığı günümüzde de bu endişeye yaşlı nüfusun artışı ile ortaya çıkan başka bir “sorun” eklendi (Özbay, 2015 :307). Yaşlıların bakımı ve nitelikli yaşamları problem oldu.

Demografik dönüşümün bu aşamasında Türkiye nüfusu artık yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarına sahip genç bir nüfus olmaktan çıkarak, düşük doğurganlık ve ölümlülük hızlarına sahip ve gittikçe yaşlanan bir nüfusun özelliklerini kazanmaktadır (Koç, 2016:i). Bundan dolayı, pronatalist politikalar uygulanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanlığı

Erdoğan'ın en az 3 çocuk önerisi ve çocuk sayısına göre maddi teşvik verilmesi, gittikçe yaşanan, dolayısıyla azalan genç nüfusu arttırmakla ilgilidir.

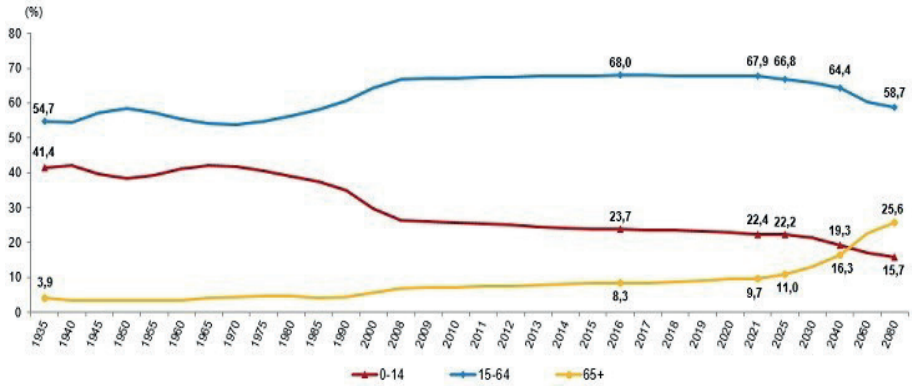
YAŞLI NÜFUS YAPISI

Birleşmiş Milletler yaşlılığın başlangıcını 60, Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye İstatistik Kurumu ise 65 yaş olarak belirlemiştir. Toplam nüfusun %10'unun 65 ve üzerindeki yaşlara sahip kişilerden oluşması o ülkenin yaşlı bir nüfusa sahip olduğunu belirtmek için yeterli olmaktadır (Beyaz, 2023: 1).

Türkiye'de yaşlı nüfus olarak kabul edilen 65 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 2017 yılında 6 milyon 895 bin 385 kişi iken, son beş yılda %22,6 artarak 2022 yılında 8 milyon 451 bin 669 kişi olmuştur. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise 2017 yılında %8,5 iken, 2022 yılında %9,9'a yükselmiştir. Yaşlı nüfusun 2022 yılında %44,4'ünü erkek nüfus, %55,6'sını kadın nüfus oluşturmaktadır (TÜİK, 2023a). Yaşlı nüfusta kadın nüfus oranı daha fazladır. Çünkü, erkekler kadınlardan daha önce ve daha erken vefat etmektedir.

Grafik 1'de görüldüğü gibi, nüfus projeksiyonlarına göre yaşlı nüfus oranınının 2025 yılında %11,0, 2030 yılında %12,9, 2040 yılında %16,3, 2060 yılında %22,6 ve 2080 yılında %25,6 olacağı öngörülmektedir (TÜİK, 2023a). Bu bağlamda, Türkiye nüfusu gittikçe yaşlanmaktadır. Nüfusun kaynağı 0-14 yaş nüfus azalırken, 65 yaş üstü nüfus artmaktadır.

Grafik 1: Yaş grubuna göre nüfus oranı, 1935-2080

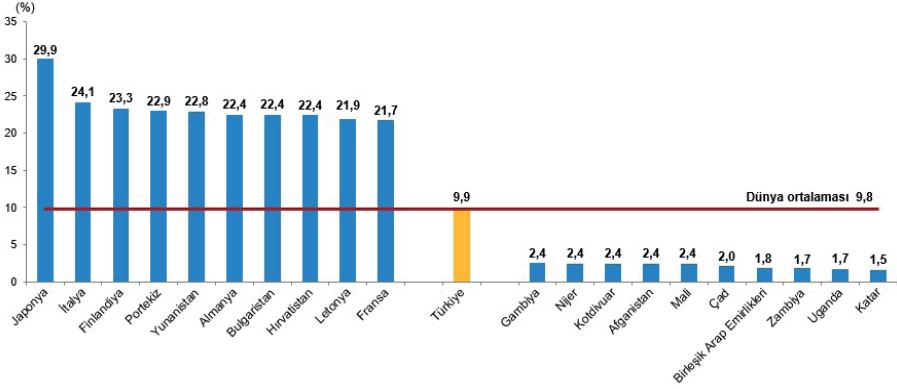
Kaynak: (TÜİK, 2022c) TÜİK, Genel Nüfus Sayımları, 1935-2000, TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2008-2021 TÜİK, 2018 Nüfus Projeksiyonları, 2025-2080

Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranınının %10'u geçmesi nüfusun yaşlanmasının bir göstergesidir. Türkiye'de yaşlı nüfus, diğer yaş gruplarındaki nüfusa göre daha yüksek bir hız ile artış göstermektedir. Küresel yaşlanma süreci olarak adlandırılan "demografik dönüşüm" sürecinde olan Türkiye'de,

doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki azalma ile birlikte sağlık alanında kaydedilen gelişmeler, yaşam standardının, refah düzeyinin ve doğuştan beklenen yaşam süresinin artması ile nüfusun yaş yapısı şekil değiştirdi. Çocuk ve gençlerin toplam nüfus içindeki oranı azalırken yaşlıların toplam nüfus içindeki oranı artış gösterdi. Türkiye, oransal olarak yaşlı nüfus yapısına sahip ülkelere göre hala genç bir nüfus yapısına sahip olsa da, yaşlı nüfus sayısal olarak oldukça fazladır (TÜİK, 2023a).

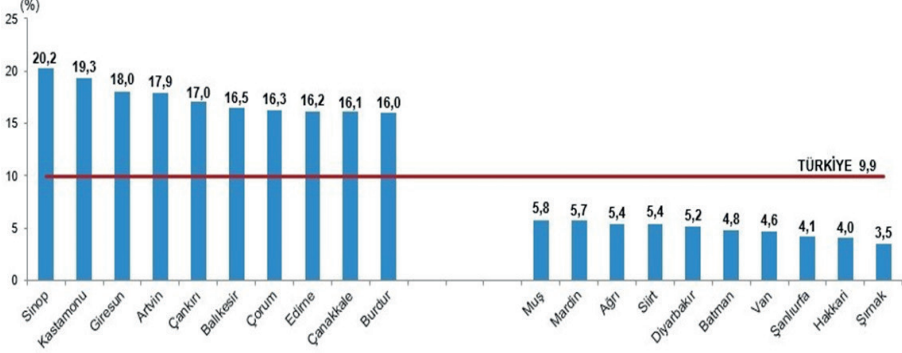
Grafik 2: Yaşlı nüfus oranının en yüksek ve en düşük olduğu 10 ülke, 2022

Kaynak: (TÜİK, 2023a), Birleşmiş Milletler Dünya Nüfus Beklentileri, 2022; TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2022

Birleşmiş Milletler dünya nüfus tahminlerine göre 2022 yılı için dünya nüfusunun 7 milyar 975 milyon 105 bin 156 kişi, yaşlı nüfusun ise 782 milyon 998 bin 642 kişi olduğu tahmin edildi. Bu tahminlere göre dünya nüfusunun %9,8'ini yaşlı nüfus oluşturdu. Grafik 2'de görüldüğü gibi en yüksek yaşlı nüfus oranına sahip ilk üç ülke sırasıyla %29,9 ile Japonya, %24,1 ile İtalya ve %23,3 ile Finlandiya oldu. Türkiye, 184 ülke arasında 66. sırada yer almıştır. Türkiye'de çalışma çağındaki yüz kişiye düşen yaşlı sayısını ifade eden "yaşlı bağımlılık oranı", 2017 yılında %12,6 iken, bu oran 2022 yılında %14,5'e yükseldi. Nüfus projeksiyonlarına göre, yaşlı bağımlılık oranının 2030 yılında %19,6, 2040 yılında %25,3, 2060 yılında %37,5 ve 2080 yılında %43,6 olacağı öngörülmüştür (TÜİK, 2023a).

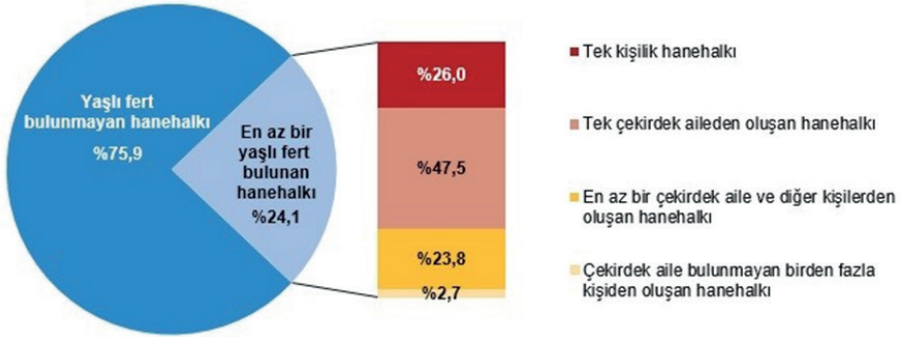
Grafik 3: Yaşlı nüfus oranının en yüksek ve en düşük olduğu 10 il, 2022

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2022

Grafik 3'te görüldüğü gibi, yaşlı nüfus oranının en yüksek olduğu il, 2022 yılında %20,2 ile Sinop olmuştur. Bu ili %19,3 ile Kastamonu, %18,0 ile Giresun izledi. Yaşlı nüfus oranının en düşük olduğu il ise %3,5 ile Şırnak oldu. Bu ili %4,0 ile Hakkari, %4,1 ile Şanlıurfa izledi (TÜİK, 2023a). Bu veri de sosyolojik açıdan anlamlıdır. Yaşlı oranının düşük olduğu iller, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgesindeki çocuk ve genç nüfusun fazla olduğu illerdir. Ayrıca bu illerden İstanbul'a göç oranı fazladır.

Grafik 4: Hanehalkı tiplerine göre yaşlı nüfus oranı, 2022

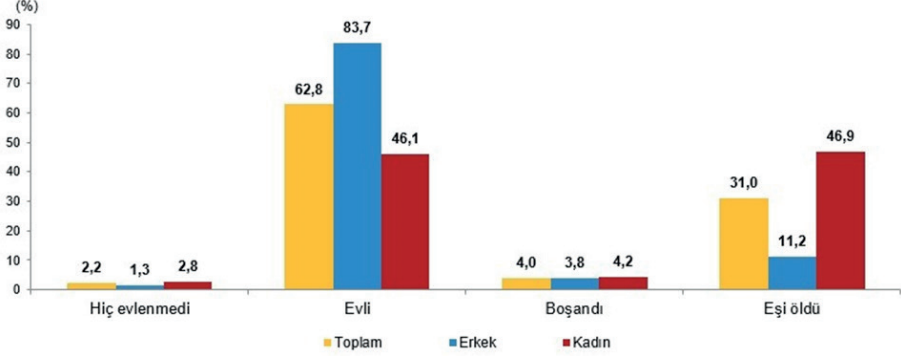

Kaynak: (TÜİK, 2023a), TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2022

Grafik 4'de görüldüğü gibi, Türkiye'de 2022 yılında toplam 26 milyon 75 bin 365 haneden 6 milyon 276 bin 433'ünde yaşlı nüfus olarak tanımlanan, 65 ve daha yukarı yaşta en az bir fert bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hanelerin %24,1'inde en az bir yaşlı fert yaşamaktadır. En az bir yaşlı fert bulunan 6 milyon 276 bin 433 hanenin 1 milyon 632 bin 874'ünün tek başına yaşayan yaşlı fertler oluşturmaktadır. Bu hanelerin %74,7'si yaşlı kadınlar, %25,3'ü ise yaşlı erkeklerden müteşekkildir (TÜİK, 2023a). Bu veri, kadınların erkeklerden daha fazla yaşamasının göstergesidir. Bütün dünyada olduğu gibi erkekler kadınlardan daha önce vefat etmektedir. Kadınların hayatta kalma ve hayatını sürdürme performansı ve yetisi erkeklere göre daha fazladır. Yaşlı

kadınların gerek çocuklarının yanında uyumlu yaşamını sürdürmesi, gerekse yalnız yaşayabilme yeteneği fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Grafik 5: Medeni durum ve cinsiyete göre yaşlı nüfus oranı, 2022

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2022

Grafik 5'de görüldüğü gibi, yaşlı nüfus yasal medeni duruma göre incelendiğinde, cinsiyetler arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Yaşlı erkek nüfusun 2022 yılında %1,3'ünün hiç evlenmemiş, %83,7'sinin resmi nikah ile evli, %3,8'inin boşanmış, %11,2'sinin eşi ölmüş olduğu görülürken; yaşlı kadın nüfusun %2,8'inin hiç evlenmemiş, %46,1'inin resmi nikahla evli, %4,2'inin boşanmış, %46,9'unun ise eşi ölmüş olduğu görülmüştür (TÜİK, 2023a). Eşi ölenler arasında en fazla kadınların olması, erkeklerin daha erken, kadınların ise daha geç vefat etmesinin sonucudur. Kadınların daha fazla yaşamasının nedenleri arasında fizyolojik olarak östrojen hormonunun hastalıklara karşı dayanıklılığı, kadınların hasta olduklarında sağlık kurumlarına daha fazla müracaat etmesi vb. unsurlar ifade edilebilir. Ayrıca, kadınların sorunlarını paylaşması, dedikodu yaparak katarsis sağlaması da psikolojik açıdan daha sağlam olmalarını getirmektedir. Erkeklerin daha erken vefat etmesinin nedenleri arasında ise çalıştıkları işlerin daha yıpratıcı olması, stres ve psikolojik baskı altında olmaları, toplumsal cinsiyet rolleri açısından güçlü görünmek adına sorunlarını paylaşmamaları sayılabilir.

Grafik 6: Eğitim durumuna göre yaşlı nüfus oranı, 2016, 2020

Kaynak: (TÜİK, 2022c), TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2021 Grafikteki rakamlar, yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

Grafik 6'da görüldüğü gibi, yaşlı nüfus eğitim durumuna göre incelendiğinde, 2017 yılında yaşlı nüfusun %44,5'i ilköğretim mezunu, %6,0'ı ortaokul veya dengi okul/ilköğretim mezunu, %6,3'ü lise veya dengi okul mezunu, %6,2'si yükseköğretim mezunu iken; 2021 yılında ilköğretim mezunu olanların oranı %46,5'e, ortaokul veya dengi okul/ilköğretim mezunu olanların oranı %8,5'e, lise veya dengi okul mezunu olanların oranı %8,6'ya, yükseköğretim mezunu olanların oranı ise %7,9 olmuştur. Yaşlı nüfusun eğitim durumu cinsiyete göre incelendiğinde, cinsiyetler arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Bitirilen tüm eğitim düzeylerinde yaşlı erkek nüfus oranının yaşlı kadın nüfus oranından daha yüksektir (TÜİK, 2023a). Erkeklerin eğitim düzeyinin kadınlardan yüksek olması toplumsal cinsiyet açısından kadının toplumdaki konumu ile ilgilidir. Özellikle Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde kadınların eğitim düzeyi erkeklerden daha düşüktür. Son yıllarda kadınların okullaşma oranlarındaki artışa paralel olarak kadınların eğitim düzeyi de tedricen yükselecektir.

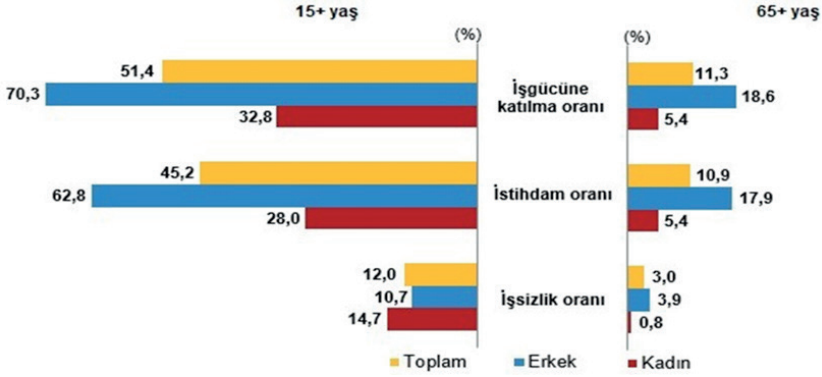
Gelir ve yaşam koşulları araştırması sonuçlarına göre, eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert medyan gelirinin %60'ına göre hesaplanan yoksulluk oranı, 2017 yılında Türkiye geneli için %20,1 iken, 2021 yılında %21,3 oldu. Bu oran, yaşlı nüfus için 2017 yılında %15,5 iken 2021 yılında %11,4 oldu. Yaşlı nüfusun yoksulluğu cinsiyete göre incelendiğinde, yaşlı erkeklerde yoksulluk oranı 2017 yılında %13,5 iken, 2021 yılında %9,9 olurken; yaşlı kadınlarda yoksulluk oranı ise 2017 yılında %17,0 iken, 2021 yılında %12,6 olmuştur (TÜİK, 2023a). Aile yapısındaki değişim ve bireyselleşmenin de etkisiyle Türkiye'de yaşlıların yalnızlığı artmaktadır. Yoksulluk ve yaşlı yoksulluğu ise diğer bir problem alanıdır. Emeklilik döneminde azalan gelir düzeyi ve artan sağlık harcamaları, yaşlı yoksulluğunun önemli nedenlerindedir (Kurtkapan, 2022:578).

21. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye nüfusunun iki çarpıcı özelliği demografik yaşlanma hızının yüksekliği ve kırsaldaki nüfus kaybıdır.

Bu durum Türkiye’de yaşlı nüfus oranlarının özellikle kırsal bölgelerde yoğunlaştığı bir tablo ortaya çıkarmaktadır (Danış, 2022: 8). Türkiye’nin yaşlılıkla ilgili önündeki en büyük sorunlardan biri toplumun zenginleşmeden yaşlanıyor olmasıdır. Bu durum yapısal yaşlanmanın ileri aşamada olduğu kır alanlarında daha da önem kazanmaktadır. Yaşlılığın giderek artacağı tahmin edilen bu bölgelerde meydana gelecek muhtemel sorunlarla başa çıkmanın yolları şimdiden hesap edilmelidir (Beyaz, 2023). Yaşlıların bakımı, yalnızlıklarıyla baş etmeleri, düzenli beslenme ve barınma gibi temel ekonomik zorunlulukları ile baş edebilmeleri konularında yaşlılara yönelik destek ve hizmet mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir (Kurtkapan, 2022:578).

Türkiye’deki yaşlı nüfusun kırsal alanlarda oran bakımından daha fazla olmasının başlıca sebepleri vardır. Türkiye, bilhassa 1950’li yıllardan itibaren yoğun bir biçimde kırdan kente hareketliliğin olduğu bir ülkedir. Bu bağlamda, vaktiyle kalıcı ya da geçici bir şekilde kent alanlarına gidenler, kır kökenleri ile mekân ve cemaat ile irtibatlarını sürdürmüşlerdir. Bu durumda yıllar sonra 65 ve üzeri yaşa sahip olacak insanların sürdürdükleri bu bağıllık biçimleri onların kır ile irtibatlarını somut bir şekilde eyleme dönüştürmelerine sebep olmaktadır. Türkiye’de maddi imkâna sahip yaşlı kesimin, kendi başlarına veya belirli kurumsal-bireysel yardımla üstesinden gelemeyecekleri bir sorun olmadığı takdirde doğup büyüdükleri kırsal alanlarda hayatlarını sürdürebildiklerini söylemek mümkündür. Ancak bu sürekliliği sekteye uğratan unsurlar arasında yaşanan coğrafya, iklim, mekân, konut, ısınma, ulaşım, iletişim, sağlık vb. gibi olumsuz etmenler devamlı bir şekilde kırsal alanda hayatın sürdürülmesini engellemektedir. Bu gibi durumlarda da yaşlı bireyler kışın kent merkezlerinde, yazın ise kırsal alanlarda hayatlarını sürdürmeyi tercih etmektedirler. Yaşlıların hareketliliği gençlerde olduğu gibi iş ve eğitim odaklı olmamaktadır. İstihdam piyasası etkin olmayan yerlere giden yaşlı bireyler, itme-çekme mekanizmaları ve yaşam döngüleri (emeklilik, eşin emekliliği, eşin ölümü, hastalık, bakım, çocuklara yakınlık, torun bakımı vd.) dâhilinde daha sakin, huzurlu bir hayatı tercih edebilmekte ve şartlara göre mekân tercihinde bulunabilmektedirler. Sağlık ve bakım hizmetlerinden istifade etme, çocuklara yakın olma, torunlara bakma gibi sebeplerle yaşlılar kırdan kente doğru bir hareketlilik gerçekleştirebilmektedirler. İstanbul, Ankara gibi büyükşehirler yaşlı göçü verirken, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki ilçeler yaşlı göçü almaktadır (Beyaz, 2023: 6). Özellikle Covid-19 küresel salgınında tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de kırın önemi anlaşılmış ve kentteki nüfus yoğunluğu, salgının bulaşma riski, trafik ve hava kirliliği vb. nedenlerle daha temiz ve doğal ortam olarak kırsal alana yerleşme yoğunlaşmıştır. Zaten emekli olan yaşlı nüfus için ikinci yaşam alanları olan deniz kenarlarındaki yazlıklarında sürekli ikamet etme eğilimi artmaktadır.

Grafik 7: Yaş grubu ve cinsiyete göre işgücü durumu, 2021

Kaynak: (TÜİK, 2022c), TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2021

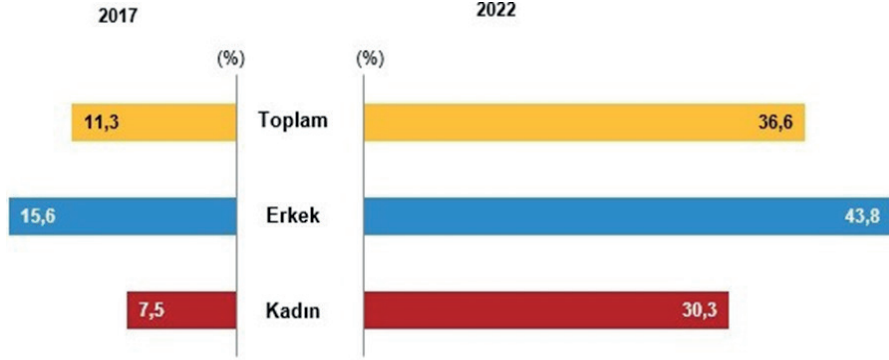
Graik 7'de görüldüğü gibi, işgücü istatistiklerine göre, işgücüne katılma oranı 2017 yılında 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus için %52,8 iken, 2021 yılında %51,4 olurken, bu oran yaşlı nüfus için 2017 yılında %12,2 iken, 2021 yılında %11,3 olmuştur. İşgücüne katılma oranı cinsiyete göre incelendiğinde, bu oran yaşlı erkek nüfusta 2021 yılında %18,6 iken yaşlı kadın nüfusta %5,4 oldu. Yaşlı nüfustaki işsizlik oranınının 2017 yılında %2,2 iken, 2021 yılında %3,0 olduğu görülmüştür. İşgücü istatistiklerine göre, istihdam edilen yaşlı nüfusun sektörel dağılımı incelendiğinde, 2021 yılında yaşlı nüfusun %64,3'ünün tarım, %27,3'ünün hizmetler, %6,3'ünün sanayi, %2,1'inin ise inşaat sektöründe yer almaktadır(TÜİK, 2023a). Sektörel dağılımda yaşlı nüfusun tarım sektöründe yer alması, hem kırsal alanda yaşayan yaşlı nüfus oranınının fazlalığı hem de yaşlıların aile işletmesi olarak tarım işgücünde çalışmalarıyla ilgilidir. Yaşlı nüfusun istihdam örüntüsündeki oranınının azlığı emekli olmaları bağlamında normaldir.

Yaşlı nüfusun yaşam memnuniyeti sosyolojik profilleri açısından önem taşımaktadır. Yaşam memnuniyeti araştırması sonuçlarına göre, mutlu olduğunu beyan eden 18 ve daha yukarı yaştaki bireylerin oranı 2022 yılında %49,7 iken, bu oran 65 ve daha yukarı yaştaki bireyler için %57,7 oldu. Genel mutluluk düzeyi orta seviyede olan yaşlı bireylerin oranı %28,6 iken, mutsuz olduğunu beyan eden yaşlıların oranı ise %13,7'dir. Yaşam memnuniyeti araştırması sonuçlarına göre, yaşlı bireylerin 2017 yılında en önemli mutluluk kaynağı %65,8 ile aileleri, %16,5 ile çocukları, %7,2 ile eşleri, %6,4 ile torunları iken, 2022 yılında %59,5 ile aileleri, %21,7 ile çocukları, %7,3 ile eşleri ve %7,0 ile torunları oldu. Ailede yaşlıların önemi ve değeri, yaşlı ile aile bireylerinin iletişimde de görülmektedir. Aile yapısı araştırması sonuçlarına göre, çocukları ile aynı evde yaşamayan yaşlı bireylerin çocukları tarafından ziyaret edilme sıklığı incelendiğinde, haftada birkaç kez ziyaret edilme oranı %55,0 iken, hiçbir zaman ziyaret edilmeme oranı %1,3 oldu. Haftada bir kez ziyaret edilme oranı %9,0, ayda birkaç kez ziyaret edilme oranı %15,4, ayda bir

kez veya daha az sıklıkla ziyaret edilme oranı ise %19,3 oldu (TÜİK, 2023a). Sosyolojik açıdan mutluluğun kaynağının aile olması anlamlıdır. Sosyal bir varlık olan birey, aile içinde sosyalleşir ve kimliğini oluşturur. Bütün sosyal ve kültürel habitusunu aileden alır. Türkiye için ailenin değeri “cemaatçi” toplum olmasından dolayı daha fazla ve önemlidir.

Kuşaklararası dayanışma sürecinde torun bakımı ve toplumdaki diğer gönüllü aktiviteler için yaşlıların teşvik edilmesi daha bağımsız bir yaşlılık sürecini desteklemektedir. Yaşlılar, torunlarına bakım verme konusunda olumlu düşüncelere sahip olmalarının yanı sıra ihtiyaç duyduklarında kendilerine de aile içinde bakım verilmesini tercih etmektedirler. Bu nedenle, ailedeki işlevsel ve karşılıklı olarak sunulan bakım emeği; kuşaklararası dayanışmanın geliştirilmesinde, yaşlıların bilgi, deneyim ve potansiyellerinin ortaya çıkarılmasında ve aktif yaşlanmalarının sağlanmasında önemli bir yer tutar (Özmete, 2022: 611).

Grafik 8: Yaşlı bireylerin internet kullanım oranı, 2017, 2022

Kaynak: (TÜİK, 2023a), TÜİK, *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2017, 2022*

Grafik 8’de görüldüğü gibi, hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması sonuçlarına göre, İnternet kullanan 65-74 yaş grubundaki bireylerin oranı 2017 yılında %11,3 iken bu oran 2022 yılında %36,6’ya yükseldi. İnternet kullanan yaşlı bireyler cinsiyete göre incelendiğinde, erkeklerin kadınlardan daha fazla İnternet kullandığı görüldü. İnternet kullanan yaşlı erkeklerin oranı 2022 yılında %43,8 iken yaşlı kadınların oranı %30,3 olmuştur (TÜİK, 2023a). Toplumsal cinsiyet açısından yaşlı erkeklerin kadınlara göre internet kullanma oranlarının fazlalığı, erkeklerin eğitim düzeyinin yüksek olması ile de doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca, yaşlı nüfustaki internet kullanım oranlarındaki artışın birinci sebebi Covid-19 salgınında evde karantinada kalmak zorunluluğundan dolayı bütün iletişimin internet üzerinden olmasından kaynaklanmıştır. Bir nevi yaşlı kuşak internet ile iletişime zorunlu olarak alışmıştır. Çocukları ve torunlarıyla akıllı cep telefonlarından görüntülü konuşma, ihtiyaçlarını cep telefonundan sipariş

etme vb. gerekçeler yeni teknolojiye karşı mesafeli olan yaşlıların da interneti içselleştirmeleri ve kullanmalarına vesile olmuştur.

SONUÇ

Toplumun ve ailenin sürekliliği çocuk, genç ve yaşlı olmak üzere üç kuşağın toplum yapısında işlevlerini yerine getirmesi ile ilişkilidir. Her nüfus kitlesinin anlamı ve değeri vardır. Toplumların sosyal evrim sürecinde geçirdikleri tarım toplumu, sanayi toplumu ve enformasyon toplumu aşamaları kendi nüfus yapısını da üretmiştir. Türkiye hem tarım toplumu, hem sanayi toplumu hem de enformasyon toplumunu bir arada yaşayan arafta bir toplumdur. Tarım toplumunun gerektirdiği üretim yapısında, kol emeği önemli olduğu için kırsal alanlarda çok çocuklu ve üç kuşağın bir arada yaşadığı “geleneksel geniş aile” yapısı vardı. Üretim birimi ev merkezli olduğu için her üç kuşak deneyimlerini birbirine aktarıyordu.

1950’den sonra Demokrat Parti iktidarının neo-liberal ekonomi uygulamaları ve ABD’nin İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye’ye yaptığı Marshall Yardımları ile ekonomik yapı dönüştü. Tarımda makineleşme ile kırsal alanda atıl kalan kitleler şehre göç etmeye başladılar. Öncelikle evin genç erkeğinin kente göç etmesi, kentte iş bulup tutunmasından sonra eşini ve çocuklarını yanına alması ile aile yapısı kentte çekirdek aileye dönüştü. Sanayi devrimini ilk yaşayan Avrupa ve ABD’de olduğu gibi sanayi toplumunda anne ve baba işte çalışırken, çocuklar için kreş ve okul öncesi eğitim, yaşlılar için huzurevleri kurumları arttı.

Tıptaki gelişmeler ve toplumda refah düzeyinin artması ile Batı toplumları gibi Türkiye’nin de nüfusu yaşlanmaktadır. Yaşlı bağımlılık oranını azaltmak için nüfusun dinamik bir yapıda kaliteli nüfus artışı sağlaması gerekmektedir. Hem doğum oranının artması hem de çalışacak çağdaki genç nüfus ve yetişkin oranının yükselmesi gerekmektedir. Çalışanların oranının artması çerçevesinde çalışmayan çocuk ve yaşlıları sübvans etmek kolay olacaktır.

Türkiye’de de kentleşme ve modernleşme sürecinde kreş ve okul öncesi eğitime ihtiyaç artmış, aynı zamanda huzurevleri oranları da artmaya başlamıştır. Ancak, Türkiye toplumsal yapısı itibariyle aile değerlerine bağlı cemaat toplumdur. Kent hayatı her ne kadar bireyselleşmeyi getirirse de yaşlı bireylerin aile içinde hayatlarını devam ettirmesi önem taşımaktadır. Özellikle çocuklara ailenin yaşlı kuşağının kültürü aktarması toplumun sürekliliği için gereklidir. Huzurevinde kalan yaşlıların da çocuk yuvalarında kalan çocuklarla buluşturulması yaşlılık depresyonu ve yalnızlık sendromunun azalmasını getirecektir.

“Dijital göçmen” olarak nitelendirilen yaşlı kuşakların enformasyon toplumunun dijital uygulamalarına alışması ve kullanabilmesi “ağa uymaları” açısından önemlidir. Yaşlılar, Covid 19 küresel pandemi döneminde zorunlu olarak akıllı telefonları işlevsek kullanmaya başlamışlardır. Özellikle Whatsapp ve Facebook gibi sosyal medya platformları yaşlılar tarafından da yoğun kullanılmaktadır. Sosyal medya platformlarında yaşlıların gündelik hayatlarında kullanabilecekleri uygulamalar üretilmesi ve yaşlılara “sosyal medya okur-yazarlığı” verilmesi önemlidir.

Yaşlı kuşakların hayatta iken deneyimlerini “sözlü tarih çalışmaları” ile belirlemek toplumun geçmişinin yeni zamanlara aktarılmasında önemli uygulamalardır. Bu aktarım kültürel sürekliliğin sağlanmasına da katkı yapacaktır.

KAYNAKLAR

- Aysan, M.F. (2022). “Teori ve Nüfus Tartışmaları İle Türkiye’de Nüfusun Dönüşümü”, *Türkiye’de Nüfus ve Toplum*, (Ed: M. F. Aysan), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Bayhan, V. (2019). “Kuşaklar Sosyolojisi ve Türkiye İçin Yeni Bir Kuşak Analizi”, *Sosyoloji Divanı*, Sayı:13, Ocak-Haziran 2019.
- Beyaz, C. (2023). *Kırda Yaşlanma*, (Politika Notu: 2023/51). İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı. DOI: <http://dx.doi.org/10.26414/pn051>
- Danış, D. (2022). “Dışarıya Göç ve Kırsalın Küçülmesi Bağlamında Yaşlanma ve Yaşlı Bakımı”, *Türkiye’nin Demografisi*, Medeniyet Üniversitesi, 8 Mart 2022, Bildiri Özetleri.
- Eryurt, M. A.: Ş.B. Canpolat; İ. Koç (2013). Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Politikaları: Öngörüler ve Öneriler, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 46, Sayı 4, Aralık 2013, s. 129-156.
- Gross, T. S. (2017). *Milenyum Kuşağının Kuralları*, (Çev: M. Tokyay), İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Güllüpınar, F. (2020). “Modern Dönem Nüfus Kuramları”, *Nüfus ve Toplum*, (Ed: F. G. Yaylacı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Koç, İ. (2016). *Türkiye Dördüncü Nüfusbilim Konferansı Tebliğ Metinleri Kitabı*, 5-6 Kasım 2015, Ankara.
- Kurtkapan, H. (2022). “Günümüz Türkiye’inde Nüfusun Yaşlanması Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Türkiye’de Nüfus ve Toplum*, (Ed: M. F. Aysan), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Macionis, J. J. (2012). *Sosyoloji*. (Çev. Ed: V. Akan), Ankara: Nobel yayıncılık.
- Özbay, F. (2015). *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özmete, E. (2022). “Türkiye’de Aktif Yaşlanma, Kuşaklararası Dayanışma ve Bakım Emeği”, *Türkiye’de Nüfus ve Toplum*, (Ed: M. F. Aysan), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Stein, J. & J. Sanburn (2013): “The New Greatest Generation”, *Time*, 5/20/2013, Vol. 181 Issue 19, p26-33.
- TÜİK, (2022c). İstatistiklerle Yaşlılar, 2021, *TÜİK Haber Bülteni*, sayı:45636, 18.03.2022.
- TÜİK, (2023a). İstatistiklerle Yaşlılar, 2022, *TÜİK Haber Bülteni*, sayı: 49667, 17.03.2023.
- Yavuz, S. (2022). “Türkiye’de Doğurganlıkta Güncel Durum ve Geleceğe Yönelik Eğilimler”, *Türkiye’de Nüfus ve Toplum*, (Ed: M. F. Aysan), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yüceşahin, M. (2020). “Nüfus Artışı: Türkiye’de ve Dünyada Demografik Projeksiyonlar ve Nüfus Politikaları”, *Nüfus ve Toplum*, (Ed: F. G. Yaylacı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Bölüm 11

ORTOPEDİK ENGELLİ BİREYLERİN BOŞ ZAMAN FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: BİNGÖL ÖRNEĞİ¹

Nilüfer KALKAN²

Muhammet FIRAT³

---

1 Bu çalışmada "Ortopedik Engelli Bireylerin Boş Zaman Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma: Bingöl Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orcid Id:, 0009- 0003-7625-3282 nilferkalkan@ gmail.com

3 Doç. Dr, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Orcid Id: 0000-0002-2447-1427, muhammetfirat@firat.edu.tr

GİRİŞ

Engellilik, tarihsel süreç içerisinde “eksiklik” ya da “kusurluluk” gibi olumsuz anlamlarla bağdaştırılmış, toplumun marjinal bir kesimini temsil etmiştir. Engellilere yönelik tutumlar kültürel bağlamlara göre değişkenlik göstermekle birlikte, genellikle engellilik olgusuna negatif bir perspektif hâkim olmuştur. Bu negatif perspektif, engellilerin toplumun geneline göre farklılaşan özellikleri ve ihtiyaçlarıyla birleşince, engellilerin varoluşları görmezden gelinmekte, toplumdan soyutlanmak istendikleri ortaya çıkmaktadır. Engellilik, bir bireyin günlük aktivitelerini gerçekleştirme kapasitesini engelleyen fiziksel veya zihinsel bir sağlık durumu olarak tanımlanmaktadır. DSÖ’ye göre, toplam engelli sayısının halihazırda bir milyarı aştığı tahmin edilmektedir (WHO, 2022). Engellilik, herkesin yaşayabileceği bir durum olabilmekte ve yaşlılık, çocukluk, yetişkinlik veya doğum esnasında ortaya çıkabilmektedir. Bireyler ömür boyu veya kısa bir süre için akut bir şekilde sakatlanabilirler.

Ortopedik engellilik, bir kişinin günlük aktivitelerini bağımsız bir şekilde gerçekleştirme, iş hayatına katılma, hedeflerine zamanında ulaşma, sosyal çevre ve topluma uyum sağlama gibi becerilerini sınırlandıran bir engellilik kategorisidir. Bu engel grubu, bireyin çeşitli faktörlerle birlikte sosyal çevresi ve toplum tarafından sakat, felçli, engelli, yatağa bağımlı, total, düztaban, kambur gibi tanımlamalarla adlandırılabilir. Bu tür engellilik, doğum sırasında veya yaşamın ilerleyen dönemlerinde meydana gelen kazalar ve hastalıklar sonucunda merkezi sinir sisteminin zarar görmesiyle ortaya çıkar (Muhcu, 2015: 14).

Günümüzde engelli bireylerin toplumda tam ve aktif bir katılımını sağlamak, sadece temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı kalmayıp, onlara sosyal ve kültürel anlamda da zengin bir yaşam sunmak önemli bir hedef haline gelmiştir. Bu kapsamda, ortopedik engellilik durumuyla karşılaşan bireylerin boş zamanlarını nasıl değerlendirdiği ve bu süreçte karşılaştıkları faktörlerin incelenmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Ortopedik engellilerin boş zaman faaliyetleri, bir dizi etken tarafından şekillenmektedir. Bunlar arasında engellilik türü, engelin derecesi, bireyin fiziksel yetenekleri, erişilebilirlik, toplumsal destek ve bireyin kişisel tercihleri sayılabilir. Engelli bireylerin boş zamanlarını değerlendirebilmeleri için uygun ortamların ve imkanların sağlanması, fiziksel engellerin aşılması ve erişilebilirlik konularının göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, ortopedik engellilik durumuyla karşılaşan bireylerin boş zaman faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin yaşam üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu çalışma, engelli bireylerin boş zamanlarını nasıl

değerlendirdiğini, karşılaştıkları zorlukları, ihtiyaçları ve talepleri anlamak için bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Böylelikle, engelli bireylerin boş zamanlarını daha verimli bir şekilde geçirebilmeleri için uygun politika önerileri ve programlar geliştirilebilir.

Boş zaman faaliyetlerinin önemi ve yararları herkes için geçerli olmakla birlikte, özellikle engelli bireyler için daha fazla önem taşımaktadır. Engelli bireyler, toplumda karşılaştıkları fiziksel, sosyal ve psikolojik engeller nedeniyle boş zamanlarını değerlendirmekte zorlanabilirler. Bu durum, engelli bireylerin yaşam kalitesini ve özgüvenini düşürebilir. Bu nedenle engelli bireylerin boş zaman faaliyetlerine katılımlarının artırılması ve desteklenmesi gerekmektedir.

Bingöl ilinde ortopedik engellilerin boş zaman faaliyetlerine katılımlarını belirlemek ve etkileyen faktörleri ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda şu araştırma sorularına cevap aranmıştır:

Ortopedik engelliler boş zamanlarını nasıl değerlendiriyorlar?

Ortopedik engelliler boş zaman faaliyetlerinden ne gibi yararlar sağlıyorlar?

Ortopedik engellilerin boş zaman faaliyetlerine katılımlarını etkileyen faktörler nelerdir?

Engelli bireylerin boş zamanlarını nasıl değerlendirdikleri, hangi faaliyetlere katıldıkları, karşılaştıkları zorluklar ve bu faaliyetlerin onların fiziksel, duygusal ve sosyal iyilik halleri üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bu çalışmanın sonuçları ile ortopedik engellilerin boş zaman faaliyetlerine yönelik bir farkındalık oluşturacağı ve bu alanda destekleyici politikaların geliştirilmesinde katkı sağlayacağı umulmaktadır. Bu tez çalışmasında, kuramsal çerçeve, yöntem ve veri analizi bölümleri bulunmaktadır.

1. YÖNTEM

Bu araştırma ortopedik engelli bireylerin boş zaman faaliyetlerini değerlendirme amacı taşımaktadır. Araştırmada nitel bir yaklaşım benimsenmiş ve veri toplama yöntemi olarak görüşmeler kullanılmıştır. Görüşmeler, katılımcıların deneyimlerini, düşüncelerini, algılarını ve duygularını derinlemesine anlamak için kullanılan etkileşimli bir süreçtir. Görüşmeler aracılığıyla katılımcılardan doğrudan bilgi elde edilerek, araştırmacı olguyu daha iyi anlamlandırmak ve katılımcıların bakış açısını anlamak için içgörüler elde etmek amaçlanmaktadır. Bilimsel bir araştırma yapılırken, kuramsal çerçevenin belirlenmesi ve değerlendirilmesi için belirli yöntemler ve teknikler seçilir ve uygulanır. Yöntem, araştırma sürecinde kullanılan bir yol haritasıdır ve bu yol haritası sayesinde somut sebep-sonuç

ilişkilerini ortaya koyabilir ve mümkün olduğunca bu ilişkilerin temelinde yatan bilimsel kanunlar belirlenebilir (Taş, 2011:30).

Araştırmanın konusu belirlendikten sonra gözlem yapılmış ve konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması sonrasında, gözlem ve literatür taraması ışığında görüşme soruları hazırlanmıştır. Görüşme soruları, amaca uygun, mantıklı bir sıralama ve anlaşılır bir dil kullanılarak hazırlanmıştır. Görüşmeler, araştırmacılar tarafından bizzat gerçekleştirilerek, soruların katılımcılar tarafından anlaşılmasını sağlamak için özen gösterilmiştir. Verilerin toplanması, Betimsel araştırmalarda kullanılan temel veri toplama yöntemi görüşme ile sağlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 74; Ersoy, 2017: 112).

Çalışmada nitel araştırmalarda kullanılan diğer veri toplama aracı ise yapılandırılmamış (denetimsiz) gözlem türlerinden biri olan “katılımsız gözlem” tekniğidir. Bu çalışmada görüşme verilerinin yanı sıra gözlem tekniğiyle elde edilen bulgulara da başvurulmuştur.

Çalışmaya ait katılımcı grubunu Bingöl ‘de yaşayan, ortopedik engelli bireylerden oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemi 20 kişi olarak belirlenmiştir. Örneklem türü kartopu örnekleme olacaktır. Çünkü kartopu örnekleme ile bir kişinin tanıdığı başka ortopedik engelli bireylerle ulaşılmıştır.

2. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Çalışma Grubuna Ait Sosyo Demografik Bilgiler

Araştırma Bingöl ili merkezde ikamet eden ortopedik engellilerden oluşan yirmi engelli birey ile yürütülmüştür. Çalışmada cinsiyet, medeni durum, eğitim, yaş ve engel oranı dikkate alınmıştır. Araştırma kapsamına %40 ve daha yukarı engellilik oranına sahip 18 yaş ve üzeri engelliler alınmıştır. Bu kapsamda on iki erkek ve sekiz kadın engelli birey ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların gerçek kimlikleri bilimsel etik gereği gizli tutulmuştur. İlerdeki metinlerde kullanılan isimler takma isimdir. Katılımcıların yaşı ve engel türü ise doğru olarak verilmiştir. Kullanılan form (A. K., Erkek, 35) biçimindedir. A.K. katılımcının isim soy isim kısaltmasını, 35 katılımcının yaşını ifade etmektedir (Bucuka, 2017: 106).

Katılımcıların yaşamlarını sürdürdükleri Bingöl nüfusu 2022 yılına göre 282.556’dır. Kent merkezinin nüfusu 2022 yılına göre 171.752. İlde yaşayan engelli birey sayısı yaklaşık 7.800’dür (TUİK, 2022).

Bingöl ilinin geleneksel aile yapısı ve kent kültürü arasındaki dinamikler, ilgili verilerle analiz edilmiştir. Bulgular, toplumun örf ve adetlerine bağlılığının yüksek olduğunu, ailenin sosyal hayatın temel unsuru olduğunu, sosyal destek ve dayanışmanın aile ve akraba çevresinde sağlandığını, geleneksel değer ve

yaşam tarzının korunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Bingöl ilinin homojen bir toplumsal yapıya sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyo demografik Özellikleri

Medeni Durumu	Kadın	Erkek
Kişi Sayısı	8	12
Evli	3	7
Bekar	5	5
Eğitim Düzeyi		
İlköğretim	2	3
Lise	3	4
Ön Lisans	-	2
Lisans	3	3
Yaş Dağılımı		
15-20	1	-
21-29	2	2
30-39	3	6
40-50	1	2
50 +	1	2
Engel Oranları		
%40-50	1	1
%51-60	2	3
%61-70	2	2
%71-90	2	4
%90-100	1	2

Katılımcıların çoğunluğu erkek engelli bireylerden oluşmaktadır. Kadın engellilerin toplumsal hayata katılım ve benzeri konularda yaşadıkları sorunlar nedeniyle, kadın katılımcıların sayısı erkeklere göre daha düşüktür.

Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında, bekâr olanların sayısının önemli ölçüde fazla olduğu göze çarpmaktadır. Yapılan görüşmelerde yer alan kadın engellilerin üçü evlidir. Bu durum, kadın engellilerin ilgili konuda yoğun bir şekilde sorunlar yaşadıklarını ve bu durumun katılımcı grubuna da yansıdığını göstermektedir. Ayrıca bireyin anne veya babanın hizmetinden bağımsızlık arayışını da ifade etmektedir. Bu, bireyin kendi özerkliği ve bağımsızlığına vurgu yapması anlamına gelir. Evlilik, yetişkinler için anne ve babalarından bağımsız bir yaşam sürme fırsatı sunar ve bireylerin kendi ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğunu üstlenmelerine olanak tanır (Yıldırım ,2011). Evlilik arayışının kişisel ve duygusal ihtiyaçlara dayandığını ve yetişkinlerin kendi bağımsızlıklarını ve özerkliklerini kazanma arzusunu yansıttığını göstermektedir. Ancak evlilik motivasyonları kişiden kişiye değişebilir ve kültürel, toplumsal ve bireysel faktörlerden etkilenebilir. Her

bireyin evlilik motivasyonları farklı olabilir ve bu nedenle her durumu bireysel olarak değerlendirmek önemlidir.

Engelli bireylerin genellikle düşük gelir seviyelerine sahip olmaları, eğitim ve kişisel gelişim imkanlarından yeterince faydalanamamalarına yol açmaktadır. Bu durum, eğitim alanındaki sorunlar nedeniyle bireylerin mesleki yeteneklerini olumsuz etkileyerek iş hayatına katılımlarını sınırlamakta ve yoksullukla sonuçlanmaktadır. Böylelikle, engelli bireylerin eğitim ve istihdam olanaklarına erişimi konusundaki eksiklikler, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri artırmaktadır (Kaldık, 2022). Ortopedik engelli bireyler genellikle “üretken olmayan” olarak kategorize edilerek sosyal dışlanma ve yoksulluk sürecine dahil olurlar. Bu bireyler çalışma yaşamı, eğitim, sağlık, ulaşım, konut gibi alanlarda çeşitli zorluklarla karşılaşır (Altuntaş & Atasü Topçuoğlu, 2016: 27). Engelliler, iş gücüne katılımında dezavantajlı bir grup olup, ekonomik kriz veya durgunluk dönemlerinde iş kaybı ve yeni iş bulma konusunda diğer bireylere göre daha dezavantajlı durumdadırlar (Kruse & Schur, 2003: 32-33). Eğitim, bireylerin kişisel, sosyal ve mesleki gelişimine katkıda bulunan önemli bir süreçtir. Okula gitmek, bilgi ve becerilerin kazanıldığı bir ortam sağlayarak bireylere çeşitli fırsatlar sunar (Deniz, 2010).

Ancak, her engelli bireyin durumu farklıdır ve bireysel deneyimler ve düşünceler de değişebilir. Dolayısıyla, her bir durumu bireysel olarak değerlendirmek ve engelli bireylerin özgün ihtiyaçlarına uygun çözümler üretmek önemlidir.

“Okul insana çok şey katıyor. Yeni bilgilere ulaşmanın yöntemini öğreniyorsun. Neye nasıl ulaşacağını bizim gibi engelliler için nasıl imkanlar olduğunu fark ediyorsun. Maddi bağımsızlığımı kazanmak için bir yol gösteriyor sana. Âmâ dönemin şartları engel durumumu bahane etmeleri beni okuldan uzak tuttu.” (Z. Y., Kadın, 45). Bu ifade, bir bireye okula gitmenin sağladığı faydaları ve engelli bireyler için okula erişimin önemini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, dönemin şartlarının engel durumunu bahane ederek okuldan uzak kalma konusunda etkili olduğunu ifade etmektedir.

Okul, bireylere birçok açıdan katkı sağlayan önemli bir kurumdur. Eğitim, yeni bilgilere erişme yöntemlerini öğrenme ve bilgiye ulaşma becerilerini geliştirme fırsatı sunar. Engelli bireyler için, okul aynı zamanda onlara kendi ihtiyaçlarına uygun erişim imkanlarını keşfetme şansı tanır (Deniz, 2010).

2.2 Ortopedik Engellilerin Boş Zaman Faaliyetleri ile İlgili Bulgular

Boş zamanla ilgili genel bulgular çeşitli araştırmalar ve çalışmalarla desteklenmektedir. Boş zamanın genel olarak nasıl değerlendirilebileceği hakkında bazı bulgular birkaç başlık ile açıklanabilir:

- **Sağlık ve Refah:** Boş zaman faaliyetleri, bireylerin stresini azaltmaya, zihinsel sağlığı iyileştirmeye ve genel refahlarını artırmaya yardımcı olabilir. Fiziksel aktiviteler, fiziksel sağlığı desteklerken, yaratıcı veya zihinsel faaliyetler bilişsel işlevleri ve duygusal iyi oluşu geliştirebilir.

- **Kişisel Gelişim:** Boş zaman faaliyetleri, bireylerin yeni beceriler öğrenmelerine, yeteneklerini geliştirmelerine ve kişisel gelişimlerini ilerletmelerine olanak tanır. Bu faaliyetler, öğrenme, kendini ifade etme ve yeni deneyimler kazanma fırsatları sunar.

- **Sosyal Bağlar:** Boş zaman faaliyetleri, insanlar arasındaki sosyal bağları güçlendirmek için bir platform sağlar. Ortak ilgi alanlarına sahip insanlarla etkileşimde bulunma, yeni arkadaşlıklar kurma ve topluluklara katılma fırsatları sunar.

- **Stres Azaltma:** Boş zaman faaliyetleri, günlük stresi azaltmak ve gevşeme sağlamak için etkili bir yoldur. Hobiler, spor, meditasyon, doğa ile etkileşim gibi faaliyetler stresi azaltmaya ve duygusal dengeyi desteklemeye yardımcı olabilir.

- **Eğlence ve Keyif:** Boş zaman faaliyetleri, insanlara eğlence ve keyif alma fırsatı sunar. Bunlar, hobilerin, oyunların, seyahatlerin veya sanatsal etkinliklerin içerebileceği çeşitli etkinlikler olabilir (Şentuna, 2010).

Bu çalışma bağlamında boş zaman faaliyetlerine bakılacak olunursa şehrin yapısal düzeni ile ilgili bozukluklar ile karşılaşmaktadır. Katılımcılardan tekerlekli sandalye kullanan bireylerin sosyal hayata katılımında epey zorluk çektiği ve bu konu ile ilgili iyileştirmelere gidilmesi gerektiği sıklıkla dile getirilmektedir.

Engelli bireyler, sağlık hizmetlerine ve toplumsal yaşama katılıma erişirken çeşitli erişilebilirlik engelleriyle karşılaşmaktadırlar. Bu engeller genellikle fiziksel çevrenin, binaların ve toplu taşıma sistemlerinin standartlara uygun şekilde tasarlanmamasından kaynaklanır. Bu durum, engelli bireylerin günlük yaşamda karşılaştıkları zorlukları artırmaktadır (Kaldık, 2022).

“Kendi evimden çarşı merkeze gidebilmem için ya da bir parka hava almaya gitmek için özel araç kullanmam gerekiyor. Yani belediye otobüsüne binip de istediğim yere rahatlıkla gidemiyorum. Ya arkadaşlarıma ya da anne babama bağımlı durumda olduğumu bu anlarda daha çok hissediyorum. Oysaki ben gönül rahatlığı ile seyahat etmek istiyorum.” (A. Z., Kadın, 19).

“Baston ile uzun mesafe gitmek, yürümek çok zor. Evim park alanlarına uzak. Gidebilmem için birilerine ihtiyacım oluyor. Zaten bastona bağımlı halde yaşıyorum başka birilerine bağımlı olmak zoruma gidiyor.” (N. T., Kadın, 24).

Engel durumu bireyler için bir bağımlılığı meydana getirmektedir. Tekerlekli sandalye, baston gibi araçlara hayatlarını kolaylaştırmak için ihtiyaç duymaktadırlar. Bu durum, engelli bireylerin toplum içindeki hareket özgürlüğünü sınırlayan birçok faktörden sadece bir örnektir. Engelli erişilebilirliği, toplu taşıma sistemlerinin uygunluğu ve toplumun engellilerin ihtiyaçlarına duyarlılığı gibi faktörler, bireylerin bağımsızlık ve katılım düzeylerini etkileyebilir.

2.2.1 Ortopedik Engellilerde Boş Zaman Algısı

Engelli bireyler için boş zaman, engel durumlarına uygun olarak düzenlenen ve engelleri aşmak için fırsatlar sunan etkinliklerin zamanıdır. Bu etkinlikler, engelli bireylerin kişisel ilgi ve tercihlerine dayanarak, fiziksel, duygusal, sosyal ve zihinsel ihtiyaçlarını karşılamayı hedefler. Engelli bireyler için boş zaman, özgürce seçilen ve katılımın mümkün olduğu etkinliklerin zaman dilimini ifade eder. Bu etkinlikler, bireylerin kendini ifade etmelerini, kişisel gelişimlerini desteklemelerini, sosyal bağları güçlendirmelerini ve keyif alabilecekleri deneyimler yaşamalarını sağlar. Boş zaman etkinlikleri, engelli bireylerin yaşam kalitesini artırmak, engellerin üstesinden gelmek ve hayatlarına anlam ve tatmin katabilmek için önemli bir araçtır. Boş zaman araştırma kapsamındaki ortopedik engelli bireyler tarafından “hiçbir şey yapmadan geçen zaman” olarak değerlendirilmektedir. Katılımcılara yöneltilen “Boş zaman sizin için ne ifade ediyor?” şeklindeki soruya cevap olarak;

“Hiçbir iş yapmadan geçen süre bana göre. Çünkü önceden hiç boş zamanım yok derdim ta ki beyin kanaması geçirdikten sonra yatağa bağımlı hale gelinceye kadar. Bu zaman içerisinde sürekli iyileşmek için dua ettim. Tedaviler sonucunda yataktan kalkmayı başardım ancak bastona mahkûm hale geldim, yol arkadaşım bu baston oldu. Oysaki önceden yerimde durmazdım dağlarda hayvanları güder, eve gelip ev işlerini yapardım. Çocuklar ile ilgilenmek için bile vakit bulamazdım. Şimdi ise sadece iyi olmak için uğraşıyorum. Bir iş yapmadığım için bütün zamanlarım boş gibi geliyor.” (E. B., Kadın, 58).

Ev hanımı olduğundan dolayı Emine Hanım engelli olmadan önce sürekli meşguliyet olarak ev işlerini ve dışarıda ilgilendiği işleri öne sürerek boş vaktinin hiç olmadığını dile getirmiştir. Boş zaman aktiviteleri sorulduğu zaman engelli olmadan önce gündelik hayatın ihtiyacı için uğraştığını ve kendisi için artı bir aktivite yapmadığını dile getirmiştir. Ancak engel durumundan sonra zorunlu olarak yürüyüş yapmaya çalışmaktadır. Zorunlu bir nedenden dolayı yürüyüş yapıyor olsa bile bu etkinliğin kendisini iyi hissettirdiği bir gerçektir.

“Yürüyüş yapmak fizik tedavi sürecinde verilen hareketleri yapmak bana iyi geliyor. Boş zaman diyebileceğim anları bu şekilde tamamlıyorum. Ancak en

çok üzüldüğüm nokta camiye gidip ibadet edememek. Kendimi bu konuda çok eksik görüyorum. O ortama girince bile sosyalleşebiliyordum, arkadaş çevrem ile iletişimim çok iyiydi. Ancak kendimi o ortamdan soyutlanmış hissediyorum gidip o ortamda bulunamamak beni çok üzüyor.” (A. A., Erkek, 65).

“Boş zaman benim için yoktur. Çünkü sürekli bir şeyler ile uğraşıyorum. Kur an okuyorum, namaz kılıyorum, ev işleri ile uğraşıyorum zaman benim için bu şekilde geçip gidiyor. Ancak engel durumum bazı zamanlar beni çoğu şeylerden alıkoyuyor. Komşular ile birlikte bir araya gelecek olsak ben kendimi hep geri çekiyorum o ortama girmek istemiyorum. Özel gecelerde bir araya gelip Kur an okurlar ya da kandil gecelerinde camiye giderler ben gidemem bu konuda kendimi hep kötü hissetmişimdir.” (Z. Y., Kadın, 45).

Ortopedik engelli bir bireyin yukarıdaki ifadeleri kullanarak duygularını ve deneyimlerini paylaşması oldukça anlamlı ve önemlidir. Bu ifadeler, engelli bireyin fizik tedavi sürecindeki deneyimlerini ve yürüyüş yapmanın ona nasıl iyi geldiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, camiye gidip ibadet edememenin onda yarattığı hayal kırıklığını ve sosyal bağlantılarından mahrum kalmanın nasıl bir eksiklik hissi yarattığını ifade etmektedir.

Ortopedik engelli bir bireyin bedensel yeteneklerine yönelik kısıtlamalarının, onun sosyal etkileşimlerine ve dini pratiklerine olan etkisini anlamak önemlidir. Camiye gidememenin onda yarattığı hayal kırıklığı, dini bir ortamda sosyal bağlantılar kurabilme ve topluma dahil olabilme ihtiyacını yansıtmaktadır. Bu durum, engelli bireyin dini veya toplumsal kimlikleriyle bütünleşme ve bu kimlikler üzerinden sosyal destek bulma isteğini vurgulamaktadır. Bu tür duygusal ifadeler, bireyin engellilik durumuyla ilgili psikolojik ve sosyal etkilerini anlamak için önemli bir kaynaktır.

Boş zaman, “*kendim için ayırdığım zaman.*” (A. Z., Kadın, 19) şeklinde de ifade edilmektedir. Bu zaman da neler ile uğraştığına sonraki değerlendirmeler içerisinde yer verilecektir.

K. B. (Erkek, 62) boş zaman kavramını açıklarken; “Hiçbir şey yapmıyorsun, bir iş ile meşgul olmuyorsun.” şeklinde ifade etmiştir. “Boş zaman çalıştığım anlarda dinlendiğim zaman dilimi. Hem fiziken hem de beyinsel olarak yorulduğum anlarda nefes almak için verdiğim mola gibi.” (Z. M., Erkek, 53).

“Kendimi dinlediğim zaman. Âmâ sırf kendimi dinlememek için uğraş arıyorum. Aksi taktirde kendimi hep bir şeyler için suçluyor ve her şeyin sorumlusu gibi hissediyorum.” (Ö. V., Kadın, 21).

Engelli bireyler, engel durumları nedeniyle bazen kendilerini rahatsız veya utanmış hissedebilirler ve bu nedenle kendi duygularını ve düşüncelerini ifade etmekten kaçınabilirler. Aileleri ne kadar anlayışlı ve destekleyici

olsa da bireyler yalnız kaldıklarında olumsuz düşüncelerden kurtulmakta zorlanabilirler. Bu nedenle, bireyler bu zaman dilimlerini mümkün olduğunca dolu tutmak için çaba sarf edebilirler. Genel olarak katılımcıların ifadeleri aynı tutum içerisindedir. Boş zaman katılımcılar için bir iş ile uğraşmamak şeklindedir. Arkadaş ortamında bulunma imkânı bulan katılımcılar ise sosyal çevre ile bir bağ kurduktan sonra birlikte zaman geçirme ve sosyalleşme imkânı bulmak için bir zaman dilimi olarak görmektedir.

“Arkadaşlarım ile zaman geçirmek için vakit. Evden dışarıya çıkamam da onların bana uğraması ve yaptıkları etkinlikler içine beni de dahil etmeleri beni mutlu etmektedir.” (B. T., Erkek, 35). “Arkadaşlarımın desteği ile psikolojik olarak kendimi rahat hissedebiliyorum. Onlar ile bir yerlerde oturmak sohbet etmek bile çok iyi geliyor.” (D. B., Kadın, 35).

Engel durumlarından dolayı evden çıkamayan bireyler bu vakitlerini arkadaşlarına ayırarak aktif olmaktadır. Boş zaman kavramı ortopedik engelli bireylerin engel derecelerine ve yapabildikleri faaliyet şekline göre anlamlandırılmaktadır.

2.2.2 Ortopedik Engellilerin Boş Zaman Faaliyetlerinin Çeşitliliği ve Tercihleri

Boş zaman etkinlikleri, spor ve egzersiz, sanatsal ve yaratıcı faaliyetler, hobiler ve el becerileri, okuma ve eğitim, sosyal etkinlikler gibi çeşitli alanlarda gerçekleştirilen aktivitelerdir. Spor yapma, resim yapma, kitap okuma, arkadaşlarla buluşma gibi örnekler boş zaman etkinliklerine örnek olarak verilebilir (Aytaç, 2017). Bu etkinlikler, insanların kişisel ilgi ve tercihlerine bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Bireyler, bireysel ve toplumsal refahı artırmak için boş zaman saatlerini kişisel gelişme ve toplumsal düzeni geliştirme fırsatı olarak kullanmaktadır. Boş zaman, daha iyi bir yaşama hazırlanma ve kişisel gelişim için önemli bir fırsat olarak değerlendirilmelidir. İnsanlar, boş zamanlarını en değerli ve yararlı etkinliklerle doldurmayı tercih edebilirler. Elbette, boş zamanın nasıl değerlendirileceği, bireyin ilgi alanlarına, yaşına, cinsiyetine, öğrenim düzeyine, kültürel ve toplumsal durumuna bağlıdır (Türkoğlu & Ekenci, 2016).

Katılımcılar genel olarak boş zamanlarında dışarıya çıkmak ve kendilerini iyi hissettirecek şeyler yapmak istediklerini dile getirmişlerdir. Bu zaman dilimi içerisinde kadın katılımcılar el işi yapabilecek durumda olanlar el işi yaptıklarını, spor yapabilecek durumda olanlar ise kendi imkanları çerçevesinde spor yaptıklarını ifade etmektedirler. Bir şey ile uğraşmadan durmak boş zaman kavramını ifade ediyor olsa da bu zaman dilimini verimli halde geçirmek için çaba sarf etmektedirler. **K. B. (Erkek,62)** bu zaman dilimlerinde *yürüyüşe çıktığını ve yürüyebileceği alanlarda yürümeye çalıştığını* ifade etmektedir. **D. B. (Kadın,35)** ise *kendi imkanlarını kullanarak*

fizik tedavi dışında pilatese gittiğini ve kendisini geliştirmek için imkanlar aradığını dile getirmektedir. Bazı katılımcılar ise dışarıya dahil çıkmak istemediklerini dışarıya çıksalar bile aktif olacakları bir merkez olmadığını parkların ve yolların “normal” bireylerin kullanımı için daha uygun bir şekilde yapıldığını ifade etmektedir.

A. G. (Erkek,28) bunu şu şekilde ifade etmektedir;” *elbette bende sosyal anlamda aktif olmak istiyorum ancak dışarıya tekerlekli sandalye ile çıkarken bir sürü zorluk yaşıyorum. Örneğin parka gidecek oluyorum kaldırıma park etmiş arabaların mı engel olmasından bahsedeyim yoksa engelli rampasının olduğu yerden su giderinin geçmesinden mi bahsedeyim? Tamam bir şeyler yapılmaya çalışılıyor ancak yapmış olmak için yapılıyor sanki. Bizleri gerçekten de düşünerek yaptıklarından emin değilim açıkçası.*” Bu ifade engelli bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları gerçek sorunlara odaklanmaktadır. Engelli bireylerin karşılaştıkları sorunlar gerçek anlamda ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çözümler üretilmesini gerektirmektedir. Engelli bireylerin dışarıda sosyal olarak aktif olmak istemeleri, çeşitli zorluklarla karşılaşabilecekleri bir durumdur. Örneğin, tekerlekli sandalye ile parka gitmek istediklerinde, kaldırıma park etmiş araçlar gibi engellerle karşılaşabilirler veya engelli rampasının olduğu alanda su gideri gibi engellerle karşılaşabilirler. Bu durumlar, engelli bireylerin günlük yaşamlarını etkileyen erişim zorluklarına bir örnektir. Bu konu irdelenirken aynı konunun görme engelli bireyler içinde geçerli olduğunu dile getirdi bazı katılımcılar. Konu ile ilgili;” *biz ortopedik engelli bireyler zaten fiziki olarak ulaşım konusunda sıkıntı yaşıyoruz tek başımıza sadece belirli alanlar içerisinde seyahat edebiliyoruz onun dışında birilerine bağımlı olarak hareket etmek zorunda kalıyoruz. Bu sadece ortopedik engelli bizler için değil diğer engel grupları içinde sorun teşkil etmektedir.*” (N. T., Kadın 24). *“Kaldırımlarda park eden araçlar bunun yanında görme engelli arkadaşlarımızın kullanabileceği sarı şerit alanlarının üzerine park edilmesi. Bunlar bizler için birer engel oluşturmaktadır. Bu tarz olayları defalarca dile getirmiş olsak da her seferinde tekrarlamak zorunda kalıyoruz.”* (S. D., Kadın,28). *“Sosyal çevre ile faaliyetlere katılmak çeşitli aktivitelerde yer almak elbette bizlerde istiyoruz ama hepimizin aynı şartlara sahip olmadığı gerçeğini de böyle durumlarda daha çok anlamış oluyoruz.”* (H. Y., Erkek, 38).

Ortopedik engelli bireylerin ve diğer engel gruplarının, fiziksel ulaşım konusunda zorluklarla karşılaştığı vurgulanmaktadır. Bu zorluklar arasında, kaldırımlarda park eden araçlar ve sarı şerit alanlarının işgal edilmesi gibi faktörler, engelli bireylerin günlük yaşamlarında engel teşkil etmektedir. Bu durumlar, engelli bireylerin sosyal çevreyle etkileşime girmelerini ve çeşitli aktivitelere katılmalarını zorlaştırmaktadır.

Engelli bireyler, bu sorunları defalarca dile getirmelerine rağmen tekrar tekrar karşılaşmaktadır. Bu durum, toplumda engelli haklarının tam

anlamıyla anlaşılmadığını veya uygulanmadığını göstermektedir. Engelli bireylerin eşit fırsatlara sahip olmaları ve toplumsal yaşama tam katılımları için daha fazla farkındalık oluşturulması, erişilebilirlik standartlarının iyileştirilmesi ve engelli haklarını korumaya yönelik daha etkili politikaların benimsenmesi gerekmektedir.

Engelli bireylerin sosyal katılımını sağlamak için daha fazla çaba gerekmektedir. Engelli bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları erişim zorluklarına daha duyarlı olunması ve mevcut erişilebilirlik önlemlerinin iyileştirilmesi önemlidir. Bu şekilde, engelli bireylerin sosyal faaliyetlere aktif olarak katılmaları ve toplumla bütünleşmeleri daha kolay hale gelecektir.

“Evde kalmayı daha çok tercih ediyorum yürüyüşe çıksam bile eve daha hızlı dönüyorum. Çünkü engel durumumdan (kifoz) dolayı sanki tüm gözlerin üzerimde olduğunu hissediyorum. Beni izliyorlarmış da hakkımda konuşuyorlarmış gibi geliyor. Bende bu nedenle daha çok kitap okuyor evde zamanımı değerlendirecek şeylerle uğraşmak istiyorum. Görünebilir olmaktan bazen korkuyorum” (M. Z., Erkek, 22). Bu durumun nedeni sorulduğunda ise, *“Çünkü küçüklüğümden beri alay konusu oldum. Ailem bunu çok hissettirmese de arkadaşlar hissettirdi. Çocuk akli gerçekten çok acımasız her şeyi düşünmeden ifade edebilmekteler. Tabi bende küçüğüm ilköğretim zamanları. Ama bunların bende derin izler bıraktığı bir gerçek.” (M. Z., Erkek, 22).* Farklı aktivite arayışında olan ortopedik engelli bireyler, dışarıda görünür olma endişesiyle karşı karşıya kalarak ev içerisine kendilerini kapatma eğilimindedir. Bu durum, engelli bireyler arasında yaygın olan ve sosyal çevreyle etkileşime girme konusunda zorluklar yaratabilen bir durumdur. Son zamanlarda popüler olan online oyunlar gibi farklı boş zaman etkinlikleri, bu bireyler için birer değerlendirme seçeneği olarak ortaya çıkmaktadır. Engel durumlarından dolayı çoğu aktiviteye ulaşım konusunda sıkıntı yaşasalar da kitap okumak, yürüyüş yapmak katılımcı bireyler için bir aktivite olarak tespit edilmiştir. Buradan **M. Z.’nin de** ilgi alanları içerisinde kitap okumak, film izlemek ve yürüyüş yapmak gibi aktivitelerin olduğunu belirtmiş ve son dönemde online oyunlar ile daha çok zaman geçirdiğini dile getirdiği görülmüştür.

2.2.3 Boş Zaman Faaliyetlerinin Sağlık ve Refah Üzerindeki Etkisi

Boş zaman, kişinin çalışmadığı zaman dilimi olarak tanımlanır. Bu zaman dilimi, kişinin yaşam zorunlulukları ve sorumlulukları dışında kalan ve kişinin isteği doğrultusunda harcayabileceği zamanı ifade eder (Güçlü, 2013). Sağlıklı olmak ve mental olarak kendini iyi hissetmek birbiri ile ilişkilidir. Spor, engelli bireylerin hem fiziksel hem de psikolojik olarak diğer insanlarla iletişim kurmalarını ve sosyal etkileşimde bulunmalarını sağlayan önemli bir araçtır. Bu nedenle, spor engelli bireylerin sosyal bağlantılarını güçlendirmek

ve sosyalleşmek için vazgeçilmez bir role sahiptir (Kaya & Sarı, 2018). Bu durum ortopedik engellilerin yaşam memnuniyetin, olumlu etkilemektedir. Bireyin beklentileri ve sahip olduklarını karşılaştırması ile elde ettiği sonuç olarak tanımlanan yaşam memnuniyeti engellilerin yaşama dair umutlarını pekiştirebilir ve toplumsal katılımı öne çıkaran bir unsur olabilir (Yazgan ve Kurtkapan: 2020: 374).

“Fizik tedaviye gidip oradaki hocanın gösterdiği hareketleri yapmak bile çok iyi gelmekte ve kendimi rahatlamış hissettirmektedir.” (Y. K., Erkek, 38).

“Çocuklarım ile vakit geçiriyor onların genel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorum. Onlar ile ilgilenmek kısa bir süreliğine de olsa zamanımı dolduruyor mutlu oluyorum. Ailem ile ilgilenmek bana iyi geliyor.” (H. D., Erkek, 46). Araştırma bulgularına göre bireyler aileleri ile verimli vakit geçirerek kendilerini sağlıklı ve mutlu hissetmektedirler. Ancak erişilebilirlik noktasında aile ve çocukları ile vakit geçirmek isteyenler sorunlar ile karşılaşmaktadır.

“Hafta sonu olunca çocuklar alışveriş merkezine gitmek ve orada vakit geçirmek için ısrar ediyorlar. Bende onlar ile bu tarz etkinlikler yapmaktan mutlu oluyorum. Büyük kızım ile sinemaya gitmek ve vakit geçirmek bizi daha çok yakınlaştıracak ve ‘normal’ anne -kız ilişkisi kuracak gibi hissettiriyor. Âma bu şartlarda imkânsız çünkü alışveriş merkezinin yapısı erişilebilirlik konusunda çok da elverişli değil.” (Z. Y., Kadın, 45).

“Erişebildiğimiz noktalarda gayet güzel verimli vakit geçirebiliyoruz bu bizi psikolojik olarak da iyi hissettiriyor alışveriş merkezinin giriş katı olsun yemek katı olsun bizler için ulaşım konusunda gayet başarılı ancak sinema bölümüne ulaşım benim gibi tekerlekli sandalye kullanan arkadaşlar için zor.” (S. D., Kadın, 28).

Bu İfadeden hareketle, alışveriş merkezinin erişilebilirlik konusunda yetersiz olduğunu ifade edebiliriz. Bu, alışveriş merkezinin fiziksel yapısının, özellikle engelli bireylerin ve hareket kabiliyeti kısıtlı kişilerin kolaylıkla dolaşmasını engelleyen engeller içerdiğini düşündürülebilir. Kentsel dönüşüm çerçevesinde yapılan alanlarda genellikle engelli ulaşım şartları gözetilerek inşalar yapılmaktadır. Bazı noktalarda dikkat edilmediği takdirde bu erişilebilirlik alanları engelli bireyler için büyük engel oluşturmakta ve bireyler kendilerini evlerinin içine kapatmaktadır.

Bunun yanı sıra evcil hayvan sahiplenerek bir yaşam arkadaşı sahibi olan katılımcı kedisi ile çok mutlu olduğunu ve evdeki çoğu zamanını onunla geçirdiğini ifade etmiştir. *“Bir evcil hayvana sahip olmak dert ortağına sahip olmak gibi bir şey. Çünkü onunla her şeyimi paylaşabiliyorum. Bazen evin içinde yürürken bile ayağımın sendelediğini hissettiğim anlarda bir bakıyorum hemen yanımda bitiyor. Annemi kaybettikten sonra sahiplendim*

çoğu zamanımız birlikte geçiyor ve bana mental olarak da iyi hissettiriyor. Yanıma gelmesi kendini sevdirmesi beni daha pozitif yapıyor ve daha dirayetli davranabiliyorum” (D. B., Kadın, 35). Psikolojik olarak bir destek olarak hayvan sahiplenmek ruhen de fiziken de daha rahat hissettirebilmektedir. Ortopedik engelli bireyler için duygusal ve sosyal destek sağlayabilir. Bir evcil hayvana sahip olmak, yalnızlık hissini azaltır ve bireyin kendisini sevdiğini hissetmesine yardımcı olur. Evcil hayvanlar, bağ kurma, sosyal etkileşim ve sorumluluk duygusu gibi faktörler üzerinde pozitif etkiler sağlayabilmektedir. Özellikle ortopedik engelli bireylerin fiziksel zorluklarla baş etmeleri gerektiği durumlarda, evcil hayvanlar onlara moral ve motivasyon kaynağı olabilir. Evcil hayvanlarla zaman geçirmek genel ruh halini iyileştirebilir. Ortopedik engelli bireylerin fiziksel aktivite ve rehabilitasyon süreçlerine olumlu etkiler sağlayabilir. Örneğin, köpek sahipliği, düzenli yürüyüşlere teşvik edebilir ve bireyin fiziksel olarak aktif olmasını sağlayabilir. Evcil hayvanlarla etkileşim, el becerilerini, dengeyi ve koordinasyonu geliştirmeye yardımcı olabilir. Evcil hayvanlar, ortopedik engelli bireylerin sosyal iletişim ve toplumsal katılımını artırabilir. Özellikle engellilik nedeniyle dışlanma veya izole olma riskiyle karşı karşıya olan bireyler için, evcil hayvanlar aracılığıyla başkalarıyla daha kolay etkileşim kurma fırsatı doğabilir. Evcil hayvanlar, insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırabilir ve sosyal etkileşimleri teşvik edebilir (Şan, 2020).

Engeller, fiziksel, zihinsel, duygusal, iletişimsel veya sosyal gibi çeşitli alanlarda ortaya çıkabilir. Fiziksel engeller, bireylerin hareket yeteneklerini kısıtlayabilir, zihinsel engeller bilişsel fonksiyonları etkileyebilir ve duygusal engeller motivasyonu veya duygusal durumu olumsuz yönde etkileyebilir. İletişimsel engeller, iletişim becerilerini sınırlarken, sosyal engeller de sosyal etkileşimi veya kabul edilme düzeyini etkileyebilir. (Burcu, 2020).

Bu engeller, bireylerin boş zaman faaliyetlerine katılmasını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilir. Örneğin, fiziksel engeller bir kişinin belirli spor veya fiziksel etkinliklere katılmasını zorlaştırabilir veya imkânsız hale getirebilir. Zihinsel engeller ise karmaşık oyunlar veya bulmacalar gibi zihinsel aktivitelere katılımı kısıtlayabilir (Burcu, 2020).

Erişilebilirlik önlemleri, engelli bireylerin faaliyetlere katılımını kolaylaştırmayı amaçlar. Örneğin, ortopedik engelleri olan bireyler için engelli erişimi olan spor salonları veya engelli erişimi olan sanat etkinlikleri düzenlenebilir. Bilişsel engelleri olan bireyler için ise anlaşılır ve kolaylaştırılmış içeriklere erişim sağlanabilir.

“Bazen spor salonuna gitmek istiyorum ama bana nasıl destek olacaklarını bilmediklerini fark ediyorum, hatta öyle incitici bakıyorlar ki kendimi zor durumda hissetmeme sebep oluyorlar. (Z. A., Kadın, 38).

“Spor yapmak, aktivitelere katılmak bende çok istiyorum. Girdiğim ortamda tüm gözlerin üzerimde olması beni çok rahatsız ediyor.” (N. T., Kadın, 24).

“Toplum içerisinde kendimi bazı anlarda çok çaresiz hissediyorum. Yoksa işe girmek çalışmak ve bir meslek edinmek çok isterim.” (Ö. V., Kadın, 21).

Engellilik deneyimi, sosyal etkileşimlerde çeşitli zorluklar ve duygusal tepkileri beraberinde getirebilir. Spor salonuna gitmek isteyen bir birey, çevresindeki insanların nasıl destek olacaklarını bilemediğini ve bazen incitici bakışlarla karşılaştığını ifade etmektedir. Bu durum, kendini zor durumda hissetmesine neden olmaktadır.

2.2.4 Boş Zaman Değerlendirmede Ailenin Etkisi ve Aileye Bağımlılık

Aile, toplumun en küçük yapı taşı olarak tanımlanır. Evlilik yoluyla bir araya gelen bireyler, yaşamlarını sürdürmek ve nesillerini devam ettirmek amacıyla aile oluştururlar. Aile yapısı içinde insanlar ilk sosyalleşme deneyimlerini yaşar, toplumun kültürel değerlerini üretir, insan ilişkilerini düzenler, ekonomik birim olarak üretim ilişkilerini düzenler ve toplumsal rollerin ve statülerin temellerini oluşturur (Sarı, 2016).

Bireyler bir aile kurduktan sonra, genellikle çocuk sahibi olmayı ve onların gelecek planlarına dahil olmasını isterler. Çoğu birey için aile mutluluğunun odak noktası çocuktur. Ancak, bir bebeğin zihinsel veya bedensel açıdan farklı olması, aileler için başlangıçta şok etkisi yaratabilir. Aileler, düzenin değişmesi gerektiğini ve özel gereksinimleri olan bir bireyi büyütmenin zorluklarını düşünmeye başlarlar. Bu süreçte, engelli bir çocuğa sahip olma duygusu içselleştirilmeden önce, anne ve baba çatışmalar yaşayabilir ve birbirlerini yıpratırlar (Duru, 2016:35).

Engelli bir çocuğa sahip olmak, bazı aile ilişkilerinde evlilik gerilimini artırabilir ve çatışmalara yol açabilirken, bazı ailelerde ise çiftleri birbirine bağlayan olumsuz bir bağ oluşturabilir (Duru, 2016). Aile üyeleri bazen birbirlerine destek olmaları gerektiğinin farkına varır ve sakinlikle beklemek ve çabalamak gerektiğini anlayabilirler.

Duru'ya göre (2016), zihinsel engelli bir çocuğun aileye katılmasıyla birlikte, ailede ortaya çıkan farklı duygular, tepkiler, sorunlar ve zorluklar, aile işlevlerinde meydana gelen değişiklikler, depresyon, stres ve aile üzerindeki yük konularının ele alınması önemlidir.

“Her zaman ailemin desteğini hissettim. Benim için ne kadar çabaladıklarını görebiliyorum.” (A. G., Erkek, 28).

“Ailem küçüklüğümde beri bir sürü sıkıntı ile karşılaştı. Ama bir kere bile bana kötü bir şekilde yansıtmadı.” (M. Z., Erkek, 22).

“Bir sürü ameliyat sürecinden geçtim annem ve babam arasında ki gerginlikleri zaman zaman hissedebiliyordum. Bu gerginlikler benim acı çektiğim süreçlerde kayboluyordu çünkü bütün imkanları ile yanımda oluyorlardı. Desteklerini her zaman hissettim.” (M. S., **Erkek, 31**).

“Ailemden birileri bana destek olmasa varlıklarını bilmesem bir şeyler ile ilgilenmek istemezdim. Çünkü en büyük motivasyon kaynağı benim için ailem diyebilirim.” (A. Z., **Kadın, 19**).

“Bazen belediyenin billboardlarda kurs ilanları asılı oluyor babam gördüğü zaman katılmak ister misin, seni yazdıralım mı zaman geçirirsin diyor. Bu soru benim için çok önemli çünkü ailemin bana karşı bir şeyler yapabilirim inancı olduğunun göstergesidir.” (S. D., **Kadın, 28**).

“Çocukluğum da belki anneme babama çok eziyetim olmuştur onları çok yormuşumdur. Haklarını ödeyemem. Şimdi ise eşim çoğu ihtiyaçlarımda yardımcı oluyor. Bir yere gidecek olsam bana el ayak oluyor.” (H. D., **Erkek, 43**).

“Kendi imkanlarım ile çoğu şeyi yapabiliyorum ama ailemin bana olan desteği beni daha da güçlü kılıyor. Annem babam, eşim, çocuklarım benim hem yardımcım hem destekçim. İşe gideceğim zaman ya da çarşıya gideceğim zaman çocuklarıma bağımlı olarak hareket ediyorum. Bu durum beni yıpratırsa da onların destekçim olduklarını bilmek bile bana yetiyor.” (Z. Y., **Kadın, 45**).

Ailenin boş zaman aktivitelerinde önemli bir rol oynadığı ve ortopedik engelli bireylerin aile üyelerine bağımlılığı söz konusudur. Aile, ortopedik engelli bireylerin boş zaman aktivitelerini yönlendirmede ve desteklemek de önemli bir faktördür.

2.2.5 Ortopedik Engellilerde Sosyal Dışlanma Problemi

Engelli bireyler özgüvenlerini arttırmak için çeşitli faaliyetler yaparken bir yandan da toplum içerisinde kabul görme çabası içerisinde bulunmaktadır. Bu bağlamda konu ile ilgili görüşmeciler şu ifadeleri sarf etmişlerdir.

“...hiç unutmadığım anımı söyleyecek olursam küçükken arkadaşlarım dışarda oyun oynardı bende yanlarına gittiğim zaman beni oyuna almaz hatta kolumda engel olduğu için benimle dalga geçerlerdi. Bu dönemde konuşmam da hafif aksaklıklar vardı. Onlar için oyun arkadaşı değil alay konusuydum. Yaş ilerledikçe engel durumumu daha çok fark etmeye başladım ve kendimi arkadaş ortamlarına sokmasam daha rahat edecektim gibi hissettim. Bundan dolayı toplumun, kalabalığın bir adım uzağında durdum.” (Ö. V., **Kadın, 21**).

“Park da okul da sürekli dalga geçilen kambur olan ben oldum. Benim engel durumum sosyal ortamlardan beni izole etti. Âmâ bunu aşım çünkü kendimi

geliştirerek neler yapabileceğimi biliyordum ve bunun bilincindeydim.” (M. Z., Erkek, 22).

“Zaman geçirdiğim arkadaş grubum var çoğu aktiviteleri birlikte yaparız. Âmâ kendimi bu gruba dahil etmem çok kolay olmadı. Geride kalacağımı onlara hiçbir şekilde yetişemeyeceğimi düşünenler şimdi çabalarını görüp beni taktir ediyorlar. Beni önceden tanımadan yargıladıklarını kendileri de dile getiriyorlar.” (A. G., Erkek, 28).

“İş yerinde çoğu faaliyetlerde bana haber verilmez. Tekerlekli sandalyem ile katılamayacağımı düşünürler. Bu şekilde bir dışlanma beni yıpratmaktadır.” (H. Y., Erkek, 38).

“Aynı ortamda bulunup da bazı aktivitelerin dışında kalmak insanın bütün motivasyon gücünü bitiriyor.” (Y. K., Erkek, 38). Bu tarz tutumlar, engelli bireylerin iş ortamında tam katılımını engeller ve onu sosyal olarak izole edebilir. Bu durum, engelli bireyin motivasyonunu ve iş tatminini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, bu tür dışlanma ve ayrımcılık engelli bireyin kariyer ilerlemesini de olumsuz etkilemektedir.

Ortopedik engelliler, toplum içinde sosyal dışlanma ile karşılaşabilen bir grup bireydir. Sosyal dışlanma, bir kişinin toplumun diğer üyeleri tarafından dışlanması, reddedilmesi veya izole edilmesi anlamına gelir (Ergüden, 2008). Ortopedik engellilik, fiziksel hareketlilik ve fonksiyonlarda kısıtlılığa neden olan bir durumdur ve bu durum bazı insanlar tarafından anlayışsızlık, önyargı veya yanlış algılarla karşılanabilir (Muhcu, 2015:16).

Sosyal dışlanmanın ortopedik engellilere etkisi çeşitli şekillerde olabilir. Bunlar arasında aşağılanma, hor görülme, dışlanma, kabul edilmeme, iş fırsatlarının sınırlandırılması, eğitim olanaklarından mahrum bırakılma ve sosyal etkileşimde kısıtlanma bulunabilir. Bu durumlar, ortopedik engelli bireylerin kendilerini toplumun bir parçası olarak hissetmelerini zorlaştırabilir ve psikolojik olarak olumsuz etkileyebilir. Sosyal dışlanma ile mücadele etmek için toplumun her bireyi ve kurumları sorumluluk taşımaktadır. Ortopedik engelli bireylerin sosyal kabul ve dahil olma haklarının korunması, insan hakları ve eşitlik ilkesine dayalı bir toplumun oluşturulmasında büyük öneme sahiptir (Ergüden, 2008). Bu sorunu çözmek ve bu kişilerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla toplumun geneline farkındalık kazandırmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Yapılan çalışmalara bakıldığında zaman sosyal medya ve kamu spotları ile toplum bilinçlendirilmeye çalışılmakta ve bu durumdaki bireyleri eve hapsedmek yerine onlara destek vererek hayatlarını idame ettirmeleri sağlanmaktadır.

2.2.6 Ortopedik Engelli Bireylerin Boş Zaman Faaliyetleri Bağlamında Toplumsal Beklentileri

Ortopedik engelliler için spor ve boş zaman faaliyetleri, boş zamanlarını değerlendirmenin önemli bir yoludur. Tekerlekli sandalye basketbolu, tenis, yüzme veya atletizm gibi sporlar, engellilerin fiziksel aktivite yapmalarını sağlar. Bu faaliyetler, engellilerin sağlıklarını korumalarına ve sosyal bağlantılar kurmalarına yardımcı olur. Araştırmalar, sporun ortopedik engellilerin yaşam kalitesini artırdığını ve bedensel fonksiyonları iyileştirdiğini göstermektedir (Smith, 2018).

“Bizim bu il içerisinde kendimizi ifade edebileceğimiz rahatlıkla aktivitelere katılabileceğimiz bir alana ihtiyacımız var. Çünkü imkanlar verildiği zaman tekerlekli sandalyeli olan engellilerin bile “normal” insanlardan daha fazla başarıya ulaştıklarını görüyoruz.” (H.Ç., Erkek, 30).

Sanatsal faaliyetler, ortopedik engellilerin boş zamanlarını değerlendirmenin bir başka önemli yoludur. Resim, müzik, dans veya tiyatro gibi sanatsal faaliyetlere katılmak, engellilerin yaratıcılıklarını ortaya çıkarır ve duygusal ihtiyaçlarını karşılar. Sanat terapisi, ortopedik engellilerin özgüvenlerini artırdığını ve sosyal etkileşimlerini geliştirdiğini gösteren birçok çalışmaya konu olmuştur (Johnson, 2019).

“Müzik, hayatımın bir parçası haline geldi. Enstrüman çalmak, engellilik durumumu aşmama yardımcı oldu ve beni başka bir dünyaya taşıdı.” (A. G., Erkek, 28).

“Melodilerle duygularımı ifade edebilir, kendimi rahatlatılabilir ve başkalarıyla müzik aracılığıyla derin bir bağ kurabilirim.” (S. T., Erkek, 33).

“Kendi imkanlarım çerçevesinde ne yapabilirim kendime ne katabilirim diye araştırdım. Çünkü kendim ile baş başa kalmak istemediğim zamanlardan geçiyordum. Bir enstrüman ile ilgilenmek bana çok iyi geldi.” (M. S., Erkek, 31).

“Tedavi süreci için sık sık il dışında büyük şehirlere çıkıyorum. Gittiğim şehirlere imkanların ne kadar fazla olduğunu, yönlendirmelerin, hastane şartlarının ve ortopedik engelli bireyler için oluşturulan özel alanların farkına varıyorum. Bi kaç defa uzun süreli bulunma imkânım oldu bu süre içerisinde sanat terapisi ile tanıştım. Benim için gerçek bir dönüşüm sağladı. Dans etmek benim için sınırları zorlayan bir deneyim oldu. Bu aktiviteler, beni cesaretlendirdi, özgüvenimi artırdı ve başkalarıyla daha iyi bağlantı kurabilmemi sağladı. Başka illerde böyle imkanlar bulunca kendi şehrimde de olmasını ve ulaşılabilir durumda olmasını çok istiyorum.” (N. T., Kadın, 24).

Bu ifadeler tedavi süreci için sık sık büyük şehirlere seyahat ettiğini ve bu seyahatlerde engelliler için sunulan imkanlara ve özel alanlara dikkat ettiğini belirtiyor.

Ortopedik engelliler için eğitim ve öğrenme faaliyetleri, boş zamanlarını değerlendirirken sağlam bir temel oluşturur. Yeni bir dil öğrenmek, yazı yazmak, kitap okumak veya çevrimiçi eğitim programlarına katılmak gibi faaliyetler, engellilerin bilgi birikimlerini artırır ve kişisel gelişimlerini destekler. Araştırmalar, eğitimin engellilerin yaşam kalitesini iyileştirdiğini ve özgüvenlerini artırdığını göstermektedir (Brown, 2020).

“Eğitim ve öğrenme faaliyetleri, engellilik durumumu sadece bir engel olarak görmemem için bir perspektif sunuyor. Kendimi sürekli geliştirme yolunda ilerlediğimi hissetmek, hayatta daha fazla amaç ve anlam bulmama yardımcı oldu. Eğitim sayesinde kendi potansiyelimi keşfedebildim ve bu da benim yaşam kalitemi artırdı.”(M. Z., Erkek, 22).

Eğitim ve öğrenme faaliyetlerinin engelliler için önemini ve bunların yaşam kalitesini iyileştirici etkisini deneyimlemesini yansıtmaktadır. Kendi deneyimlerini paylaşarak, eğitimin kişisel gelişim ve özgüven üzerindeki etkilerini göstermektedir.

2.2.7 Ortopedik Engelli Bireylerin Boş Zaman Faaliyetlerinde Teknolojik Aletlerin Etkisi

Teknolojik aletler günümüz de insanların hayatını kolaylaştırmak için kullanılmaktadır. Günlük ev işleri, iletişim, ulaşım gibi şeyler teknolojik aletler sayesinde daha da basitleşmektedir. İmkânlar doğrultusunda günlük hayat içerisinde bireyler bütün teknolojik aletlerden faydalanmaya çalışmaktadır.

Ortopedik engelli bireyler, fiziksel hareketlilik ve işlevselliklerinde kısıtlılık yaşayan kişilerdir. Bu bireylerin boş zamanlarını değerlendirmede teknolojik aletlerin etkisi önemli bir role sahiptir.

Mobilite yardımcıları, ortopedik engelli bireylerin bağımsız hareket etme ve seyahat etme özgürlüğünü sağlayan teknolojik aletlerdir. Bu aletler, elektrikli tekerlekli sandalyeler, gelişmiş yürüme cihazları, akülü bisikletler veya scooterlar gibi çeşitli şekillerde olabilir. Mobilite yardımcıları, ortopedik engelli bireylerin fiziksel aktivite düzeyini artırma, sağlık durumunu iyileştirme, çevreyle etkileşime geçme ve boş zamanlarını daha zengin bir şekilde değerlendirme konusunda katkı sağlamaktadır (M. Borgestig, 2016).

Protez ve ortez cihazları, ortopedik engelli bireylerin kaybedilen veya hasar gören ekstremitelerinin yerine geçen veya destekleyen teknolojik aletlerdir. Bu cihazlar, gelişmiş sensörler, mikrodenetleyiciler, yapay kaslar veya yapay zeka gibi teknolojilerle donatılmış olup, ortopedik engelli bireylerin günlük yaşam

aktivitelerini gerçekleştirme yeteneklerini artırmaktadır. Protez ve ortez cihazları, ortopedik engelli bireylerin fiziksel fonksiyonlarını iyileştirme, psikolojik durumlarını olumlu etkileme, sosyal uyumlarını kolaylaştırma ve boş zamanlarını daha verimli bir şekilde değerlendirme konusunda fayda sağlamaktadır (Elaine A. Biddiss, 2007) .

“Ev de olduğum için çoğu zamanımı bilgisayar ve telefon ile geçiriyorum. Haber edinme kaynaklarım diyebilirim.” (S. T., Erkek, 33).

“Boş zamanlarımı evde olduğum süre içerisinde televizyon ile geçiriyorum, çünkü evde yapabileceğim çok bir şey yok her şeyi çocuklarım yapıyor.” (K. B., Erkek, 62).

“Ev işlerinden kalan zamanlarımı televizyon ile geçiriyorum.” (Z. Y., Kadın, 45).

İletişim araçları, ortopedik engelli bireylerin iletişim kurma becerilerini geliştiren ve sosyal etkileşimlerini artıran teknolojik aletlerdir. Bu araçlar, akıllı telefonlar, tabletler, bilgisayarlar veya akıllı saatler gibi çeşitli cihazlardır. İletişim araçları, ortopedik engelli bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştırma, eğitim olanaklarını artırma, sosyal destek ağlarını genişletme ve boş zamanlarını daha keyifli bir şekilde değerlendirme konusunda yardımcı olmaktadır. Erişilebilirlik teknolojileri, ortopedik engelli bireylerin çevrelerine daha kolay erişim sağlayan ve engelleri azaltan teknolojik aletlerdir. Bu teknolojiler, sesli komutlarla ev otomasyon sistemlerini, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojilerini, akıllı ev aletlerini veya giyilebilir teknolojileri içerebilir. Erişilebilirlik teknolojileri, ortopedik engelli bireylerin yaşam alanlarını daha konforlu ve güvenli hale getirme, çevreyle etkileşimlerini zenginleştirme, yeni deneyimler kazanma ve boş zamanlarını daha ilgi çekici bir şekilde değerlendirme konusunda imkanlar sunmaktadır. Eğlence ve eğitim araçları, ortopedik engelli bireylerin boş zamanlarını değerlendirme imkanlarını genişleten ve yeni beceriler öğrenmelerine yardımcı olan teknolojik aletlerdir. Bu araçlar, bilgisayar oyunları, sanal müzik aletleri, öğrenme uygulamaları veya e-kitaplar gibi çeşitli şekillerde olabilir. Eğlence ve eğitim araçları, ortopedik engelli bireylerin zihinsel ve duygusal gelişimlerine katkıda bulunma, yaratıcılıklarını artırma, özgüvenlerini geliştirme ve boş zamanlarını daha tatmin edici bir şekilde değerlendirme konusunda fayda sağlamaktadır (M. Borgestig, 2016).

“Çoğu zamanımı evdeyken telefon ve bilgisayar ile geçiriyorum bana destek olduğunu düşünüyorum. Çünkü oturduğum yerde dış dünya ile olan iletişimimi bu şekilde sağlıyorum.” (H. Ç., Erkek, 32).

“Erişilebilirlik konusunda tekerlekli sandalyemin bana büyük etkisi var dışarıya çıkarken büyük bir kolaylık oluyor.” (A. G., Erkek, 28).

“Çevremizde ki insanların düşünceleri bazen bizleri çok etkiliyor. Olumsuz düşündükleri zaman modumuzu düşürüyor ancak diğer büyük şehirlerde motivasyon içerikli paylaşımlar oluyor, tekerlekli sandalyeli bireylere karşı ilımlı yaklaşımlar bizim şehrimizde de olsun isterim.” (A. G., Erkek, 28).

“Erişebilirliğimizi kolaylaştırıcı tutumlar bizleri daha mutlu ediyor.” (H. Y., Erkek, 38).

“Teknolojik aletlerin çok etkili olduğunu diğer arkadaşlardan da görüyoruz. Mesela protez kolu olan ya da protez bacağı olan engelli arkadaşlarımızın hayata tutunmasında protezlerin etkisinin çok büyük olduğunu görüyorum.” (D. B., Kadın, 30).

Teknolojik aletlerin, özellikle protez kollar veya protez bacaklar gibi engellilikle yaşayan bireylerin yaşamlarında önemli bir rol oynadığı gözlemlenmektedir. Bu protezler, engelli bireylere bağımsızlık ve hareketlilik kazandırarak günlük yaşam aktivitelerini gerçekleştirmelerini sağlar. Aynı zamanda, protezlerin psikolojik ve sosyal etkileri de vardır.

Teknolojik aletler ortopedik engelli bireylerin boş zamanlarını değerlendirmede bireylerin bağımsızlık kazanma ve sosyal etkileşimlerini geliştirme açısından büyük rol oynamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, ortopedik engelli bireylerin boş zaman etkinliklerini incelemiş ve bu etkinliklerin bireyler üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. Araştırma sonucunda, ortopedik engelli bireylerin boş zaman faaliyetlerini değerlendirirken birtakım sorunlarla mücadele etmek zorunda kaldıkları tespit edilmiştir. Bu sorunlar sosyal dışlanma, kamusal alanda erişilebilirlik, başka bir bireye bağımlı olmak, kendilerine yönelik negatif algıları olarak saptanmıştır.

Bu çalışma, ortopedik engelli bireylerin boş zamanlarını nasıl değerlendirdikleri, bu süreçte yaşadıkları duygular ve deneyimleri ele almıştır. Ortopedik engelli bireylerin boş zaman etkinlikleri genellikle ev içinde yapılabilecek aktivitelerle sınırlı kalmaktadır. Bu durum, dışarıda sosyal etkileşime katılım konusunda yaşanan engel durumlarından kaynaklanmaktadır. Engelli bireyler, kaldırımlarda park eden araçlar, engelli rampalarının kullanımındaki zorluklar ve diğer fiziksel erişim sorunları gibi günlük yaşamlarında karşılaştıkları engel durumlarını vurgulamışlardır.

Engelli bireylerin, toplumda görünür olma endişesiyle ev içerisine kapanma eğilimi olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, çocukluk döneminden itibaren alay konusu olma ve dışlanma deneyimlerinin engelli bireyler üzerinde derin izler bıraktığını ortaya koymaktadır.

Katılımcıların ifadeleri, sporun engelli bireyler için sadece fiziksel sağlık üzerinde değil, aynı zamanda sosyal bağlantılarını güçlendirmek, toplumsal rol üstlenmek ve duygusal refahlarını artırmak için vazgeçilmez bir araç olduğunu vurgulamaktadır.

Aile ve evcil hayvanlar, engelli bireylerin boş zamanlarını daha anlamlı kılan önemli destek kaynaklarıdır. Aile ile geçirilen zamanın, duygusal ve sosyal destek de engelliler açısından önemli görülmektedir. Aileler, engelli bireyin ihtiyaçlarına duyarlılık gösterip ve destek sağlayabilmektedir. Bu destek, aile içindeki bireyler arasındaki güçlü bağları ve dayanışmayı yansıtmaktadır. Teknolojik aletler de, ortopedik engelli bireylerin yaşamlarında önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

- Smith, A. (2018). The Impact Of Sports On The Quality Of Life Of Individuals With Orthopedic Disabilities. *Journal Of Disability Studies*, 25(2), 25-62.
- Altuntaş, A., & Topçuoğlu, E. A. (2016). Engellilik, Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. *Kırşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 27-36.
- Aytaç, Ö. (2017). İşlevselci Yaklaşım Açısından Boş Zaman Sosyolojisi: Kurumlar, Süreçler, Etkinlikler. S. Karaküçük, S. Kaya, & B. Akgül içinde, *Rekreasyon Bilimi* (s. 69-103). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Brown, C. (2020). The Effects Of Education On The Quality Of Life And Self-Esteem Of Individuals With Orthopedic Disabilities. *Journal Of Special Education*, 35(4), 123-140.
- Bucuka, Y. (2017). Dini Sosyalleşme Ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik (Bingöl İli Örneği) . *Doktora Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Burcu, E. (2020). *Engellilik Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayınları.
- D.Kruse, & L.Schur. (2003).). Employment Of People With Disabilities Following The Ada. *Industrial Relations. A Journal Of Economy And Society*, 42(1), 31-66.
- Deniz, M. (2010). Eğitim Psikolojisinin İçeriği. M. Deniz içinde, *Eğitim Psikolojisi* (s. 1-21). Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- Duru, S. (2016). *Engelli Ailesinde Şiddet*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Dünya Sağlık Örgütü. (2022, Aralık). *Dünya Engellilik Raporu*. WHO: http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789240685215_eng.pdf?ua=1 adresinden alındı
- Elaine A. Biddiss, T. T. (2007). Upper limb prosthesis use and abandonment: A survey of the last 25 years. *Prosthetics and Orthotics International*, 31(3), 236-257.
- Ergüden, A. (2008). Sosyal Dışlanma Açısından Bedensel Engelli Bireylerin Yaşantılarının İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı*. Ankara.
- Güçlü, M. (2013, Ocak). Gençlik Döneminde Boş Zaman Faaliyetlerinin Yeri ve Önemi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 159-169.
- Johnson, B. (2019).). The Role Of Art Therapy In Enhancing Self-Confidence And Social Interaction Among Individuals With Orthopedic Disabilities. *International Journal Of Arts Therapy*, 15(3), 78-93.
- Kaldık, B. (2022, Nisan). Görme ve Ortopedik Engelli Bireylerin Deneyimledikleri Sorunlar Çerçevesinde Kamu Kurumlarından ve Toplumsal Yapıdan Temel Beklentileri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(43), 975-1031.

- Kaya, E., & Sarı, İ. (2018, Aralık 28). Bedensel ve Görme Engelli Bireylerin Çeşitli Değişkenler Açısından Boş Zaman Tutumlarının İncelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 3(4), s. 19-31.
- M. Borgestig, T. F. (2016). Powered mobility intervention: Understanding the position of users in relation to the power mobility device. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 11(8), 678-685.
- Meşe, İ. (2014, Temmuz-Aralık). Engelliliği Açıklayan Sosyal Model Nedir? *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(33), 2148-9424.
- Muhcu, S. (2015). Ortopedik Engellilik Ve Dini Başa Çıkma (Trabzon Örneği). *Hitit Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. Çorum.
- Sarı, Ö. (2016). Aile Kurumu Ve Ailenin Tanımı. M. Aydın içinde, *Sistemik Aile Sosyolojisi* (s. 17-35). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Şan, M. A. (2020). Evcil Hayvan Sahiplerinde Depresyon ve Anksiyete Düzeylerinin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Şentuna, B. (2010). *Boş Zamanlar Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayını.
- Türkoğlu, Ç., & Ekenci, G. (2016, Kasım). Beden Eğitimi Öğretmenlerinin ve Beden Eğitimi Dersi Alan Lise Öğrencilerinin Çevresel Boş Zaman Etkinliklerine Katılımlarının Çevreye Yönelik Tutumları İle İlişkisi, Ankara İli Sincan İlçesi Örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(33), 410-435.
- Yazgan, Ç. Ü., & Kurtkapan, H. (2020). Yaşlı Bireylerde Yaşam Memnuniyeti Ve Suç Korkusu Durumunun Belirlenmesi: Tanımlayıcı Bir Araştırma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(1), 373-381.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, E. (2011). Aile ve Evlilik Türleri. K. Canatan, & E. Yıldırım içinde, *Aile Sosyolojisi* (s. 65-80). İstanbul: Açılım Kitap.